

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 101

Серія "Філологічні науки"
№ 16

Ніжин
2021

УДК 80:008
ББК 81+83
Л64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 6 від 30.12.2020 р.

Рішенням Всеукраїнської атестаційної колегії та наказом МОН України від 21 грудня 2015 р. № 1328 збірник перереєстрований і включений до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата філологічних наук

ISSN 2520-6966

ISSN Online 2618-0022

Збірник засновано у 1990 р. проф. Г. В. Самойленком

Збірник з 2013 року виходить двома серіями:
"Історичні науки", "Філологічні науки"

Редакційна колегія:

відп. редактор і упорядник – д. філол. н., проф. Г. В. Самойленко;

члени редакційної колегії серії "Філологічні науки":

д., проф., акад. АН ВШ України, член-кор. ВУАН у Нью-Йорку Доріана Блохин (Німеччина); д. філол. н., проф. Н. І. Бойко; д. філол. н. А. І. Бондаренко; д. філол. н., проф. В. І. Коваль (Білорусь); д. філол. н., проф. Й. Пастерська (Польща); д. філол. н., проф. О. Г. Ковальчук; д. філол. н., проф. П. В. Михед; д. філол. н., проф. А. К. Мойсієнко; д. філол. н., проф. С. І. Потапенко; д. філол. н., проф. В. П. Хархун

Література та культура Полісся. Вип. 101. Серія "Філологічні Л64 науки". № 16 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2021. 244 с.

УДК 80:008
ББК 81+83

© Г. В. Самойленко, упорядкування, 2021
© НДУ ім. М. Гоголя, 2021

Nizhyn Mykola Gogol State University

LITERATURE AND CULTURE OF POLISSYA

COLLECTION OF RESEARCH PAPERS

Volume 101

Series "Philology Research"
№ 16

Nizhyn
2021

UDC 80:008
LBC 81+83
L64

Collection of research papers is approved by
Scientific Board of Nizhyn Mykola Gogol State University
(NDU named after M. Gogol)
Record № 6 of 30 December, 2020

According to Resolution of Ukrainian Higher Attestation Board and order of Ministry of Education of Ukraine of 21 December 2015 N 1328 this collection of research papers is re-registered and listed among the scientific periodicals appropriate for publishing the results of theses by applicants for Degrees of Candidate and Doctor of Sciences in Philology

ISSN 2520-6966

ISSN Online 2618-0022

This periodical was founded in 1990 by Prof. H. V. Samoylenko

Since 2013 the periodical has been published in two series:
"History Research", "Philology Research"

Editorial Board:

Editor-in-Chief – Doctor of Sciences (Philology), Prof. H. V. Samoylenko;

members of the editorial board of the "Philology Research" series:

Prof., Academician of the Ukrainian Academy of Higher School, Corresponding Member of All-Ukrainian Academy of Sciences in New York Doriana Blokhin (Germany); Doctor of Sciences (Philology), Prof. N. I. Boyko; Doctor of Sciences (Philology), A. I. Bondarenko; Doctor of Sciences (Philology), Prof. V. I. Koval (Belarus); Doctor of Sciences (Philology), Prof. J. Pasters'ka (Poland); Doctor of Sciences (Philology), Prof. O. H. Koval'chuk; Doctor of Sciences (Philology), Prof. P. V. Mikhed; Doctor of Sciences (Philology), Prof. A. Ya. Moysiyenko; Doctor of Sciences (Philology), Prof. S. I. Potapenko; Doctor of Sciences (Philology), Prof. V. P. Kharkhun

Literature and Culture of Polissya. Vol. 101. Series "Philology L64 Research". № 16 / editor-in-chief H. V. Samoylenko. Nizhyn: NDU named after M. Gogol, 2021. 244 p.

UDC 80:008
LBC 81+83

© H. V. Samoylenko, arrangement, 2021
© NDU named after M. Gogol, 2021

ДО 200-РІЧЧЯ НІЖИНСЬКОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ

УДК 378(09)477)

DOI 10.31654/2520-6966-2020-16f-101-5-14

Г. В. Самойленко

доктор філологічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України,
завідувач кафедри слов'янської філології, компаративістики і перекладу
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Про стан дослідження та популяризації спадщини Ніжинської вищої школи

У статті на широкому фактичному матеріалі розкрито стан дослідження історії Ніжинської вищої школи від появи спеціального збірника матеріалів «Гімназія вищих наук і Лицей князя Безбородька», який вийшов у 1859 р. і перевиданий у доповненому вигляді у 1881 р. за редакцією його випускника, відомого літератора, перекладача і видавця М. Гербеля, і до останніх робіт, які з'явилися у 2021 р. Інформаційний матеріал дає можливість прослідкувати не лише останні етапи вивчення проблеми, побачити, що найбільше цікавило дослідників в історії Ніжинської вищої школи, а які із її сторінок і до цього часу залишаються менше досліджені. Крім цього, звернено увагу на популяризацію відомостей про виш у сучасних інформаційних мережах, що дасть можливість всім, хто цікавиться навчальними закладами, довідатися про сучасні процеси навчання і виховання в ньому.

Ключові слова: Ніжинська вища школа, наукові дослідження, М. Гербель, Л. Гранатович, П. Моціяка, Г. Самойленко, О. Самойленко, міжнародна електронна мережа, Sorpticus.

Ніжинська вища школа з 200-літньою історією свого існування від 1820 р. пройшла великий і напружений шлях, пов'язаний з підготовкою різних спеціалістів, пошуку наукових напрямків, і зайняла на всіх етапах свого розвитку провідне місце в освіті, науці і культурі України.

Перші дослідження історії закладу відносяться до кінця 50-х рр. XIX ст., коли у 1859 р. на прохання другого попечителя Ніжинської вищої школи графа Григорія Олександровича Кушельова-

Безбородька, який піклувався про Юридичний ліцей, купив для його бібліотеки у родичів Гоголя рукописи письменника, які знаходилися у нас до 1936 р., а нині – в Інституті рукопису бібліотеки імені В. Вернадського НАН України, подарував замовлені ним портрети засновників закладу і відомих випускників М. Гоголя, Є. Гребінки та Н. Кукольника, деякі з яких знаходяться у нашій картинній галереї і донині поруч зі 108 картинами художників XVII–XIX ст., подарованих його батьком О. Г. Кушельовим-Безбородьком.

Г. О. Кушельов-Безбородько видавав у С.-Петербурзі журнал «Русское слово» (1859–1862), який поруч із «Современником» вважався передовим виданням, через що і закритий, був знайомим з літераторами, зокрема з випускником Юридичного ліцею М. В. Гербелем, відомим на той час письменником, перекладачем і видавцем. Тож Г. О. Кушельов-Безбородько і запропонував йому підготувати книгу «Ліцей князя Безбородька», яка з'явилася 1859 р. В ній були розміщені невеликі нариси про навчальні заклади у Ніжині, біографії засновників, попечителів, директорів та професорів. У додатку подавалися списки студентів і випускників за роками. Для написання біографічних довідок були залучені переважно випускники Ніжинської вищої школи та ті, хто знав професорів.

У 60–70-х рр. XIX ст. з'являються і перші публікації документальних матеріалів, зокрема у Збірниках Постанов Міністерства народної освіти (СПб., 1875) про заснування Гімназії вищих наук кн. Безбородька та її статут. Друкувалися інші офіційні документи в «Журнале Министерства народного образования», починаючи з 1835 р.

У 1881 р. М. В. Гербель перевидав книгу 1859 р., доповнивши її новими матеріалами, під назвою «Гімназія вищих наук і Ліцей кн. Безбородька».

Відомо і декілька інших праць дореволюційного часу. Це велика стаття «Гімназія вищих наук кн. Безбородька» першого директора Історико-філологічного інституту М. О. Лавровського, опублікована в «Известиях Историко-филологического института кн. Безбородко» (1879), а потім вийшла окремим виданням на 153 сторінках. Це перший фундаментальний науковий нарис. За ним слід назвати історичний нарис «Гімназія вищих наук кн. Безбородька (1820–1832)» (1895) та «К вопросу о вольнолюбстве в Гимназии высших наук» (1908) професорів інституту Є. В. Петухова і В. І. Савви. Всі ці статті написані на основі архівних матеріалів, які зберігалися в той час у приміщеннях старого корпусу, а нині знаходяться у міському архіві.

Про Гімназію вищих наук з'явилося ще декілька праць, які торкалися років навчання М. Гоголя. Це дослідження книжкового формату перших біографів письменника П. О. Куліша, В. І. Шенрока, а також статті проф. М. Н. Сперанського «Гімназія вищих наук. Нежинський період життя Н. В. Гоголя» (1902), П. О. Заболотького «Опыт обзора материала для биографии Н. Гоголя в юношескую пору» (1902) та декілька спогадів про письменника періоду навчання, про бібліотеку навчального закладу, а також дослідження В. Іконнікова (1892), А. Добіаша (1895), М. Н. Сперанського (1900). Ось це майже і увесь доробок про Ніжинську вищу школу дореволюційного часу.

В період радянської доби про неї майже нічого не публікувалося. У 1940 р. у «Наукових записках Ніжинського педагогічного інституту» з'явилась стаття випускника 1910 р., а згодом професора і зав. кафедри педагогіки інституту М. Ф. Даденкова «З історії Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя» (т. 1, с. 12–41), в якій її автор розкрив основні етапи функціонування навчального закладу.

У 1949 р. на честь 125-річчя вищої школи в Ніжині вийшов друком другий том «Наукових записок», в якому опубліковані і деякі матеріали, зокрема з нагоди ювілею, доповідь на зборах директора, привітання, фото загиблих під час війни викладачів, статті Л. В. Олійника про «Роль партійно-комсомольської організації у відбудові інституту», Н. Г. Наркевич «Бібліотека Ніжинського педагогічного інституту в минулому і тепер», К. Т. Клименка «Ботанічний сад Педінституту».

У 1956 р. в «Наукових записках Ніжинського інституту» (т. 8) надрукована стаття зав. кафедри педагогіки М. А. Лескевича «Історичне минуле Ніжинського педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя (1820–1917 рр.)».

У 1951 р. вийшла книга бібліотекаря Київської бібліотеки АН України Д. Іофанова «Н. В. Гоголь. Детские и юношеские годы», в якій подавалася характеристика Гімназії вищих наук кн. Безбородька у зв'язку з навчанням Гоголя.

А московський дослідник С. Машинський у 1959 р. видав книгу «Гоголь и дело о вольнодумстве», в якій з радянських позицій висвітлював надуману царською охранкою справу про вільнодумство на основі доносу проф. М. Білевича і підтриману переляканим повстанням декабристів на Сенатській площі Миколою І, який боявся будь-яких проявів вільнолюбства. Тоді звільнили з гімназії 5 професорів: К. Шаполинського, М. Белоусова, Ф. Зінгера, І. Ландражина,

С. Андрущенко із забороною працювати в галузі освіти, а навчальний заклад перетворено на Фізико-математичний ліцей (1832–1840). Переважна більшість інших публікацій цього періоду, зокрема В. Симоненка, – це газетні статті місцевих краєзнавців.

У 1970 році в країні відзначалося 150-річчя Ніжинського педагогічного інституту. Верховна Рада СРСР нагородила наш виш орденом Трудового Червоного Прапора. Це був єдиний в Україні педагогічний навчальний заклад, що мав таку відзнаку. У зв'язку з цим випущено буклет Г. П. Васильківського «Ніжинський державний педагогічний інститут ім. М. В. Гоголя», а також опубліковані статті ректора В. М. Горбача, секретаря парторганізації В. Власенка, доцентів Г. Я. Неділька, Г. П. Васильківського та ін. В наступні роки з'явилося чимало різних статей про Ніжинський інститут як у педагогічній пресі, так і в загальноукраїнських газетах і журналах.

І все ж найбільш плідними у вивченні історії вищих навчальних закладів Ніжина були 90–2000-і рр. Місцева газета «Під прапором Леніна» опублікувала цикл статей доц. М. Ярошенка «Життєдайні традиції (екскурс в минуле від часу заснування вишу до 30-х рр.)» (1990).

У 1995 р. видано книгу проф. Г. В. Самойленка «Ніжинська вища школа» (105 стор.), у якій вперше вводиться поняття «Ніжинська вища школа», яке включало в себе всі назви вищих навчальних закладів Ніжина – від Гімназії вищих наук і до Педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя включно. У цьому ж році з'явився і його ілюстрований буклет «Ніжинський державний педагогічний інститут ім. М. В. Гоголя» та цикл статей.

В наступні роки до написання історії Ніжинської вищої школи залучався О. Г. Самойленко. Разом з ним ми підготували 3 монографії: «Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя» (1999, 278 с.), «Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету» (2000, 290 с.), «Ніжинська вища школа: сторінки історії» (2005, 420 с.). Це були ілюстровані видання (456 фото), які на широкому фактологічному та архівному матеріалі розкривали всю історію Ніжинського вишу.

У 2010 р., за пропозицією ректора О. Д. Бойка, до 205-річниці заснування Ніжинської вищої школи з'явилося наше кольорове видання «Храм знань і духовної величі». Крім цього, виникла потреба зібрати конкретний документальний матеріал, який би торкався різних періодів функціонування вишу, і ми вирішили зосередити увагу на спогадах, важливому джерелознавчому матеріалі. Так, у 2015 р. вийшов 2-томник «Ніжинська вища школа у

спогадах студентів і викладачів», перший том якого охоплює 1820–1919 рр., другий том – 1920–2010 рр. Це унікальне видання, якого не має жоден навчальний заклад. У ньому 92 розгорнуті спогади.

Проф. Г. В. Самойленко видав супутні до історії Ніжинської вищої школи книги: «Нежинская филологическая школа. 1820–1990» (1993), «Вчені-філологи Ніжинської вищої школи» (1993), «Нежин – город юности Гоголя» (2002), «Николай Гоголь и Нежин» (2008), «Розвиток освіти в Ніжині. Нариси культури, ч. 3» (1996), «Т. Шевченко і Ніжинська вища школа», «Леонід Глібов у колі сучасників», «Пилип Морачевський і Ніжин». Сюди слід віднести і чудові високоякісні фотороботи Т. Д. Пінчук про університет, і її зібрання спогадів «Зірки засвічують вогні», наукові праці «Педагогіка у Ніжинській вищій школі», «Мої чотири ректори» тощо.

До цінних наукових досліджень відносимо також монографію П. П. Моціяки «Ніжинський Історико-філологічний інститут кн. Безбородька у портретах його директорів» (2012), в якій розкрито діяльність 7 професорів від першого директора академіка М. О. Лавровського і до останнього професора П. В. Тихомирова, а також документальне дослідження В. Зозулі про Ніжинську науково-дослідну кафедру, Ю. В. Якубіної «Гоголь і Гімназія вищих наук: біографічний та ейдологічний виміри» (2012), О. К. Супронюк «Н. В. Гоголь и его окружение в Нежинской гимназии: библиографический словарь» (2009) та інші.

Вчені досліджували й інші важливі напрямки. Це «Ніжинська літературна школа», яка почала формуватися в Гімназії вищих наук кн. Безбородька і з якою пов'язані імена М. Гоголя, Є. Гребінки, Н. Кукольника, М. Білевича, К. Базилі та ще з десятків тих, хто розпочинав у стінах Гімназії свою творчу діяльність. Цій важливій проблемі присвячені статті П. В. Михеда, Г. В. Самойленка, Ю. В. Якубіної, О. К. Супронюк та ін. З цією темою тісно пов'язана і проблема функціонування у стінах гімназії студентського театру – єдиного в світських навчальних закладах початку XIX ст., який зайняв певну сторінку в історії театру України. Її також торкалися сучасні дослідники.

Третій важливий напрямок, який цікавив окремих науковців, – це вивчення специфіки формування в Історико-філологічному інституті кн. Безбородька спочатку філологічної наукової школи, з якою пов'язані відомі імена філологів, академіків М. О. Лавровського, П. В. Нікітіна, М. Н. Сперанського, членів-кореспондентів Академії наук Р. Ф. Брандта, А. С. Будиловича, Г. А. Ільїнського, В. І. Резанова, що заснували нові напрямки у науці: лінгвістична

палеонтологія слов'ян (А. С. Будилович), слов'янська акцентологія (Р. Ф. Брандт), праслов'янська мова та її граматики (Г. А. Ільїнський), міжслов'янські взаємини (М. Н. Сперанський), джерельні основи української драми (В. І. Резанов) та ін. Значення праць учених Ніжинської філологічної школи зі слов'янознавства, вітчизняного мовознавства та літературознавства величезне. Це підтверджують і їх учні, згодом видатні вчені-академіки Є. Карський, М. Державін, член-кори В. Резанов, І. Кириченко, професори Р. Волков, П. Волинський, А. Рябов, Й. Аавік, М. Піотухович, М. Гейнрихсен та ін. Помітною в науці була також історична школа, представлена професорами М. Я. Арістовим, М. М. Бережковим, В. Г. Ляскоронським, членом-кореспондентом Барселонської королівської академії наук і мистецтв В. К. Піскорським та багатьма іншими вченими-істориками. Було створено Історико-філологічне товариство (1894), Археологічну комісію (1900). Діяльність цих наукових шкіл висвітлювалася у монографіях Г. В. Самойленка та О. Г. Самойленка, довіднику «Мовознавча Ніжинщина», виданий кафедрою української мови під керівництвом проф. Н. І. Бойко та ін. Крім цього, О. Самойленко захистив кандидатську дисертацію «Методологія історії та історіографія у науковій спадщині вчених Ніжинської вищої школи (друга пол. XIX – поч. XX ст.)» (2000). До речі, Ніжинська історична школа була в центрі уваги також молодих вчених різних університетів України (Чернігова, Сімферополя, Дніпропетровська та ін.). Але ця наукова школа, як і філологічна, ще не до кінця осмислені, їх слід досліджувати на новому історичному етапі. Це велика нива для студентів-дипломників, магістрантів, аспірантів, викладачів як нашого, так і інших навчальних закладів.

Слід відзначити роботу бібліографічного відділу, працівники якого підготували декілька ювілейних біобібліографічних покажчиків, присвячених сучасним вченим нашого університету, та узагальнені покажчики «Викладачі Ніжинської вищої школи. 1820–1920», ч. 1 (1998), ч. 2 (1920–1940), ч. 3 (1940–1970) та ч. 4 у 3-х кн. (1970–2001). Укладачем всіх цих покажчиків була провідний бібліограф Л. В. Гранатович. Крім цього, 2005 р. група бібліографів університету підготувала біобібліографічний покажчик «Викладачі Ніжинської вищої школи», куди включені праці викладачів за 1970–2005 роки. Нині готується продовження цього унікального видання. Видані також бібліографічні покажчики про окремих вчених: Ф. Арвата, Н. Арват, О. Ковальчука, Г. Самойленка, О. Забарного, Ю. Якубіну, П. Михеда, Є. Коваленко та ін.

Значну роль у пропаганді історії Ніжинської вищої школи відіграли і наші періодичні видання, зокрема «Література та культура Полісся» (деякі випуски повністю присвячувалися вищій школі та її вихованцям) і «Наукові записки НДУ», серії «Філологічні науки», «Психолого-педагогічні науки».

Якщо говорити про газетні та журнальні публікації, то їх також чимало. Нами переглянуто понад 8 тис. статей. Із тих, що пов'язані з Ніжинською вищою школою, можна відібрати близько сотні. Це статті, присвячені певним ювілейним датам педагогічного інституту, університету, деяким факультетам (фізико-математичного, історико-філологічного, філологічного), деяким кафедрам – математики, ботаніки, ботанічному саду, окремим колективам, зокрема, хору «Світлич», хореографічним ансамблям, проведенню різного роду конкурсів в університеті, наукових заходів тощо. Деякі статті надруковані в Енциклопедії сучасної України (понад 50), Енциклопедії історії України, Педагогічному словнику та інших загальноукраїнських виданнях. Останнім часом активно працюють у пропаганді матеріалів університетських музеїв працівники гуманітарного відділу, які здійснили видання «Старі майстри. Картинна галерея Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя» (упорядники В. І. Скороход, А. С. Парубець. Чернігів, 2016), у якому представлені 70 робіт художників XVI–XIX ст., «Сергій Шишко і Ніжин» (упорядники А. С. Парубець, Г. М. Дудченко. Ніжин, 2019).

Як бачимо, силами викладачів університету накопичена велика кількість публікацій, які охоплюють різні сторони функціонування Ніжинської вищої школи.

Проте у нових умовах технічного розвитку і у зв'язку з підготовкою до відзначення 200-ліття від дня відкриття і 215-річчя заснування Ніжинської вищої школи науковці університету вийшли на новий рівень популяризації не лише її спадщини, а і тих досягнень, які має наш навчальний заклад нині.

До ювілею підготовлено великоформатну ілюстровану кольорову книгу «Храм знань і духовної величі» (2020), а також видано 2-томник «Ніжинська вища школа в життєвих та творчих долях її випускників» (т. 1 – 1820–1920; т. 2 – 1920–2020), автори Григорій та Олександр Самойленки, що містить 200 нарисів про відомих випускників навчального закладу. Це не лише представники України, а й Росії, Естонії, Греції, Білорусі, Інгушетії, Латвії, Мордовії, Казахстану. Крім цього, в додатку подано також відомості про всіх 86 випускників із Узбекистану та 253 – із Казахстану. Кожний нарис ілюстрований. У ювілейні дні в періодичній пресі, а також на радіо і телебаченні

подавалася інформація про ніжинський навчальний заклад. До цього підключені студенти-дипломники, магістранти, викладачі.

Наша наукова продукція, на жаль, ще залишається за межами Інтернету, хоча на сайті нашої бібліотеки створено інституційний репозитарій, але до нього внесено лише 503 джерела, до яких протягом року було 3330 звернень, а от у Чернігівському технологічному університеті зафіксовано 8618 джерел і 33 тис. звернень, у Чернігівському педагогічному – 2703 джерела і 25 тис. звернень. І тут ми програємо. Слід відповідальним відділам посилити роботу у цьому напрямку

Нарешті нам удалося покращити стан з реєстрацією викладачів до Гугл скул, але із нашого великого колективу у Проєкті Центру досліджень соціальних комунікацій ще недостатньо показників. Бібліометрика української науки, яка фіксує показники і Скопусу, і Гугл скул, зареєстровано всього 11 чоловік: І. В. Козачков, М. О. Барановський, С. І. Потапенко, В. В. Смаль, В. П. Яковець, М. О. Ларченко, О. В. Барановська, О. В. Желіба, В. М. Закалюжний, О. Г. Морозов, О. А. Палій. За останні місяці їх кількість збільшилася.

Думаю, що це не лише справа викладачів, а й загальноуніверситетська справа, і тут наукова частина повинна прореагувати активніше. Маленька довідка про Ніжинську вищу школу є і в Вікіпедії.

У нас багато досліджень, але вони зосереджені у стінах університету. Нас рідко можна знайти на різних міжнародних сайтах. Нам слід розширити і поповнити інформаційні матеріали на міжнародному рівні, покращити обмін періодичними виданнями та відповідною літературою з бібліотеками навчальних закладів, з якими підписані угоди. Нещодавно бібліотека Євросоюзу попросила переслати всі електронні примірники наукового збірника «Література та культура Полісся». Цей збірник входить у електронну міжнародну мережу Copernicus (Варшава), що дає можливість міжнародній спільноті ознайомитися зі статтями, у яких іде мова і про Ніжинський виш.

На нашу думку, в університеті повинен бути спеціальний інформаційний центр, який займався б пропагандою і збиранням інформації про наш навчальний заклад. Будь-яка важлива подія не повинна бути непоміченою. В цьому напрямку активніше повинні попрацювати відділ міжнародних відносин та центр української діаспори, хоча вони і проводять певну інформаційну роботу.

Працівники бібліотеки, зокрема бібліографічного відділу, займаються збиранням матеріалу про наш виш, створили у 2017 р. повнотекстову базу даних «Ніжинська вища школа на сторінках ЗМІ», але туди заносяться лише матеріали тих джерел, які надходять у нашу бібліотеку. Але таких джерел ми отримуємо мало. Значна частина інформації залишається поза нашою увагою.

До збирання інформації повинен підключитися і гуманітарний відділ. Часто про наш університет подається інформація в телепередачах, радіо. Її ніхто не збирає. А слід створити відеотеку. Повинен вестись і систематизований фотолітопис справ, які пов'язані з життям університету і його підрозділів.

Як бачимо, попереду ще багато роботи. І лише загальними зусиллями ми зможемо покращити інформаційну базу про університет та про його працівників, про яскраві і повсякденні факти його життя.

Література

1. Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. С.-Петербург, 1881. 474 + СХСII с.
2. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005. 420 с.
3. Ніжинська вища школа у спогадах студентів і викладачів / уклад.: Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. Ніжин, 2015. Т. 1. 1820–1919. 508 с.; Т. 2. 1920–2010. 532 с.
4. Історія Ніжинської вищої школи (1805–2016): бібліографічний покажчик / упоряд. Л. В. Гранатович. Ніжин, 2017. 440 с.
5. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Храм знань і духовної величі. Ніжин, 2020. 40 с.
6. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа в життєвих та творчих долях її випускників. Ніжин, 2020. Т. 1. 1820–1920. 368 с.; Т. 2. 1920–2020. 463 с.

References

1. (1881). *Gimnaziya vysshih nauk i Litsey knyazya Bezborodko* [Gymnasium of Higher Sciences and Lyceum of Prince Bezborodko]. St. Petersburg [in Russian].
2. Samoilenko, G. V., Samoilenko, O. G. (2005). *Nizhynska vyshcha shkola: storinky istorii* [Nizhyn higher school: pages of history]. Nizhyn [in Ukraine].
3. Samoilenko, G. V., Samoilenko, O. G. (Eds.). (2015). *Nizhyn Higher School in the Memoirs of Students and Teachers* [Nizhynska vyshcha shkola u spohadakh studentiv i vykladachiv]. (Vol. 1. 1820–1919; Vol. 2. 1920–2010). Nizhyn [in Ukraine].
4. Hranatovych, L. V. (Ed.). (2017). *Istoriia Nizhynskoi vyshchoi shkoly (1805–2016)* [History of Nizhyn Higher School (1805–2016)]. Nizhyn [in Ukraine].

5. Samoilenko, G. V., Samoilenko O. G. (2020). *Khram znan i dukhovnoi velychi* [Temple of knowledge and spiritual greatness]. Nizhyn [in Ukraine].

6. Samoilenko H. V., Samoilenko O. H. (2020). *Nizhynska vyshcha shkola v zhyttievkykh ta tvorchykh doliakh yii vypusknykiv* [Nizhyn Higher School in the life and creative destinies of its graduates]. (Vol. 1. 1820–1920; Vol. 2. 1920–2020). Nizhyn [in Ukraine].

H. V. Samoilenko

Doctor of Philology, Professor, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Researcher of Slavic Philology Department, Comparative Studies and Translation of Nizhyn State University named after Mykola Gogol

The state of research and popularization of the heritage of Nizhyn Higher School

The article reveals the state of research of the history of Nizhyn Higher School from the appearance of a special collection of materials "Gymnasium of Higher Sciences and Lyceum of Prince Bezborodko", published in 1851 and republished in an amended form in 1881 by the editor of his graduate, known writer, translator and publisher M. Gerbel and to the last works that appeared in 2021. The information material provides an opportunity to follow not only the last stages of the study of the problem, but also to see what most interested researchers in the history of Nizhyn Higher School, and which pages still remain less researched. In addition, attention is paid to the popularization of information about higher education in modern information networks, which will enable researchers to prepare material for the bottom, paying attention to modern processes of teaching and education.

Key words: Nizhyn Higher School, scientific researches, M. Gerbel, L. Granatovych, P. Motsiyaka, G. Samoilenko, O. Samoilenko, international electronic network, Copernicus.

УДК 378(477.51)(092)

DOI 10.31654/2520-6966-2020-16f-101-15-22

Т. Н. Лебединскаякандидат философских наук, профессор, сотрудник библиотеки РАН,
г. Санкт-Петербург

Выпускники Гимназии высших наук и Лицея кн. А. А. Безбородко о Востоке

У статті йдеться про випускників Ніжинської гімназії вищих наук і Лицею кн. О. А. Безбородька, діяльність яких була пов'язана зі Сходом і чиї прізвища не дуже часто згадуються у дослідженнях з цієї проблематики.

З 1826 до 1976 р. було підготовлено 1115 спеціалістів (50 випусків), у Санкт-Петербурзі в різних державних установах та міністерствах працювало 112 випускників, кожен 10-й, так чи інакше, пов'язав своє життя зі Сходом. Упродовж літературної та наукової діяльності вони знайомили своїх читачів із мусульманським світом, культурним надбанням народів Східного Середземномор'я. Серед цих випускників – відомі вчені, літератори, журналісти, дипломати. До проблем Сходу зверталися М. В. Гоголь, О. С. Данілевський, Н. В. Кукольник, О. С. Афанасьєв-Чужбинський, Є. П. Гребінка, О. І. Бородин, В. К. Камінський, К. М. Базили, І. Д. Халчевський.

У статті підкреслено, що наукові та історико-літературні роботи ніжинських сходознавців є одним із важливих джерел, які сприяють розумінню культури Близького Сходу, коли далеко стає зрозумілим та близьким.

Ключові слова: мусульманський світ, Туреччина, Палестина, Сирія, Персія, культурні цінності, космополітизм, просвітництво, євроцентризм.

Тягой к познанию Востока в XIX веке были охвачены широкие слои русской интеллигенции, которые специально исламом и искусством мусульманского мира не занимались. Все это во многом противопоставлялось европоцентризму в культуре.

Десять выпускников Нежинской гимназии высших наук и Лицея кн. А. А. Безбородко связали, в той или иной мере, свои интересы с востоковедением. Данное направление почти не изучено. Рамки статьи не позволяют подробно остановиться на всех аспектах их деятельности, однако заметим, что к Востоку обращались: Н. В. Гоголь, К. М. Базили, Е. П. Гребенка, И. Д. Халчевский, В. К. Каминский, В. И. Любич-Романович, Н. Я. Макаров, А. И. Бородин. Все перечисленные выше «нежинские» воспитанники уделяли большое

внимание литературе народов Ближнего Востока, переводили ее, а также использовали для создания оригинальных произведений.

На протяжении всей своей литературной деятельности они знакомили широкие читательские круги с мусульманским миром, с культурными ценностями народов Восточного Средиземноморья. Занимались просветительством, популяризацией сведений о мусульманстве посредством статей и публичных лекций, предпринимали путешествия в Турцию, Сирию, Ливан, Палестину.

Остановимся на историко-литературных работах Н. В. Гоголя (третий выпуск – 1828), который умел мастерски переплести историческую действительность с художественными образами, и таким образом он расцвечивал, оживлял давно ушедшие времена, помогал лучше их воспринимать. Хотя таких работ немного, но значение их, тем не менее, велико. Как свидетельствуют современники, Н. В. Гоголь отличался вдумчивостью, он всегда кропотливо работал над первоисточниками еще до посещения стран Ближнего Востока. Перелистывая страницы «Арабесок», поражаешься широте проблем, поднятых в сборнике. Они привлекали читателей, поддерживающих высказываемые Николаем Васильевичем общие идеи – осуждение космополитизма, оторванность правителя от народа, порицание реформаторской деятельности, которая, будучи лишенной народных корней, обречена на гибель (в «Аль-Мамуке»). В «Арабесках» утверждалось положение о национальной самобытности культур, а эту точку зрения вместе с автором разделяли прогрессивные слои русского общества [2].

Друг и товарищ Н. В. Гоголя по гимназии К. М. Базили (четвертый выпуск – 1829) – автор многочисленных востоковедческих работ: «Архипелаг и Греция» (СПб., 1830, 1831, 1834); «Очерки Константинополя» (СПб., 1835); «Босфор и новые очерки Константинополя» (СПб., 1836); «Сирия и Палестина» (СПб., 1861) и др. В 1839 г. он был назначен консулом в Сирию и Палестину, вместе с Н. В. Гоголем (1848) совершил путешествие по этим странам [2]. Они посетили Бейрут, Сидон, Тир, Акко, Иерусалим и другие города. Кроме того, К. М. Базили написал несколько сочинений дипломатического содержания и был одним из деятельных сотрудников первого русского энциклопедического словаря Плюшера, где поместил ряд статей, посвященных Востоку. В «Сыне Отечества» вышли его статья о «Босфоре» (1856. Т. CLXXV. С. 221), «Восток и Запад» – в «Северной Пчеле» (1836. № 253).

Работы К. М. Базили написаны живо, легко и в то же время содержат много фактического материала, сведений по этнографии,

истории, географии и топографии, сочетая таким образом точность факта и занимательность изложения.

Также следует упомянуть и В. И. Любича-Романовича (первый выпуск – 1826) – писателя, переводчика, мемуариста, который учился вместе с Н. В. Гоголем, А. С. Данилевским, Н. В. Кукольников, Е. П. Гребенкой, К. М. Базили. Первое его художественное произведение «Сказание о Хмельницком» (Сын Отечества. 1829. Т. VII) появилось в 1829 г., затем последовали переводы поэзии А. Мицкевича (СПб., 1829), перевод поэмы Байрона «Дон-Жуан» (СПб., 1847) и др. Главные исторические работы В. И. Любича-Романовича: «История бывших княжеств Теревовльского и Звенигородского» (Журнал Министерства. 1838. Ч. XIX); «Обычаи, игры, пословицы и предания литовские» (Сын Отечества. 1839. Ч. XI); «Сказания иностранцев о России в XVI и XVIII вв.» (СПб., 1843). Востоку посвящена любопытная и информативная работа «Отрывок из письма путешествующего ориенталиста из Ходзна» (Литературная газета. № 57. С. 165). Необходимо также отметить, что Василий Игнатьевич перевел с польского татарские сказки.

Определённую лепту в историю российского коннозаводства внес А. Н. Бородин (шестой выпуск – 1831), который служил секретарем канцелярии председателя комитета государственного коннозаводства – адъютанта гр. В. В. Левашева, а также был директором канцелярии Совета Главного управления государственного коннозаводства. В течение двенадцати лет занимал должность редактора в журнале «Конноводство и охота», в котором было помещено 343 статьи, в том числе об арабских скакунах. В разное время Андрей Николаевич опубликовал такие работы по Востоку: «Историческое обозрение коннозаводства в России – Арабская лошадь князя Пюклери» (1846); «О чистокровных лошадях Востока и Запада» (1852); «Охота у арабов»; «Письмо Абд-Эль-Кадера»; «О лошадях степи Сахары»; «О приметах на лошадях у арабов»; «Замечательная скачка в Алжире» (1853); «Арабская иппиология и иппиатрина» (1854); «Письма с Востока» (111 писем). Стоит отметить, как пишет А. Н. Бородин в своих трудах, что русские испытывали к лошадям столь же сильную любовь, как и арабы. Русские купцы, возвращаясь домой, привозили не только пряности, перламутр, кораллы, но и арабских скакунов. По количеству лошадей Россия занимала первое место в мире. На основании конской переписи 1832 года общее их число в европейской части России (без Финляндии и Кавказа) было более 21 миллиона голов, или одна лошадь на четырех человек, включая детей.

История турецкой султанши Роксоланы, украинской девушки Насти Лисовской из Рогатина (возле Станислава, нынешнего Ивано-Франковска), дочери православного священника, постоянно привлекала внимание ученых, писателей, кинематографистов и широких читательских масс. Следует заметить, что образ Роксоланы принадлежит также мировой литературе, который в значительной степени отличается от украинской версии. Историки Османского государства XVI–XVII вв. Али-Чешби, Печева и Салах-заде подчеркивают хитрость, жестокость и вероломство Роксоланы. Современные турецкие авторы тоже изображают Роксолану интриганкой, однако, по их мнению, лишь посредством интриг она могла спасти себя и детей от врагов и завистников. Этой точки зрения придерживается Зейнеп Дурукан в книге «Гарем дворца Топкапы» (1979).

Негативное изображение Роксоланы было также распространено среди европейских авторов: французских (Вольтер), немецких (Иоганн Тралод), финских (Минн Вольтер), польских (Самюэль Твардовский) и других.

Диаметрально противоположное освещение личности Роксоланы можно найти у украинских авторов (ее изображают святой, борцом за свободу Запорожской Сечи). Это небольшая поэма Старицкой, либретто оперы Сичинского, роман П. Загребельного «Роксолана» и т. п. Последний пытался использовать исторические документы и придерживаться истины, однако это ему не всегда удается.

Известный востоковед А. Е. Крымский разделяет точку зрения историков Турции и западноевропейских авторов.

Драма в стихах Н. В. Кукольника (четвертый выпуск – 1829 г.), которая не была поставлена на сцене, подтверждает воззрения вышеупомянутых исследователей и писателей Востока и Запада. В «Библиотеке для чтения» востоковед О. Сенковский опубликовал обширную рецензию на это произведение Н. В. Кукольника. В ней он отмечает, что образ Роксоланы крайне противоречив, подчеркивая ее материнские чувства: она прежде всего мать, которая защищает своих детей и ради них идет на преступления, игнорируя мораль и нравственность. Хотелось бы заметить, что Хуррем Султан (Роксолана) не единственная украинка, которая стала женой турецкого султана. Еще В. Антонович и М. Драгоманов отмечали, что среди жен султанов встречались украинки: любимой женой Османа II (1618–1622) была украинка Миликия (Акиле Руккише Ханум), которая попала в плен еще девушкой. Украинкой была и

жена Мустафы II (1695–1703) Шегювар Валиде Султан, которая родила ему сына Османа III. Однако турецкие историки утверждают, что они не были так известны, как Роксолана. О своей Родине и Вере они забыли и, как подчеркивают мусульманские исследователи, были «добрыми мусульманками» [1, с. 125].

Интересные факты приводит австрийский посол Фердинанда I Габсбурга Сигизмунд Герберштейн (1541), который сообщает, что в те времена славянский язык был одним из основных при дворе султана. Известный историк того времени епископ Паоло Джовио в своем трактате о России (1526) замечал: «Русские говорят на славянском языке, так же как словенцы, долматы, чехи, поляки ... На этом же языке говорят в Царграде при дворе Османов». А через пять лет, когда составлял трактат по истории Турции для императора Карла V, прибавил к нему отдельный трактат о турецкой армии и в нем подчеркнул: «При дворе султана Сулеймана Великолепного разные языки в ходу: турецкий – язык правителя, на арабском написан основной закон Коран, третье место занимает язык славянский, на нем, как известно, говорят янычары» [3, с. 1]. Далее подчеркивал, что со своими славянскими воинами Сулейман II может разговаривать на их родном языке. Другой известный востоковед того времени гольштинец Адам Омарий отмечал (Трактат о Персии. 1636), что «при турецком султанском дворе любимый язык славянский». На наш взгляд, проблема роли славянских языков при дворе Османов в XVI–XVII вв. изучена недостаточно, хотя в русской литературе XIX в. о ней эпизодично упоминали (Н. В. Кукольник «Роксолана»).

Ярким примером сближения и обогащения культур, охватившем мировую культуру в целом, являются арабские сказки «1001 ночь». В начале века датский востоковед И. Эструп отмечал, что «после Библии мало найдется книг, которые имели бы такое широкое распространение и разошлись бы так далеко по всему свету, как славный арабский сборник, известный под именем «Тысячи и одной ночи»» [3, с. 1].

Первое издание (переводчик Филатов) вышло в Москве в 12-ти частях в 1763–1771 гг. Об успехе его можно судить по тому, что за последующие сорок лет осуществилось еще четыре переиздания. Первоисточником перевода сказок «1001 ночи» на русский язык чаще всего был французский, реже – немецкий язык. Для примера можем назвать А. С. Афанасьева-Чужбинского (десятый выпуск – 1835) – писателя, этнографа, автора целого ряда романов, повестей, основателя «Петербургского листка», первого директора

исторического музея Академии артиллерийских наук, который перевел на русский язык арабские сказки «Тысяча и одна ночь» (1866 г.) с французского Галианды. Тридцать два рассказа Шахерезады с рисунками были отпечатаны в Санкт-Петербурге в типографии М. О. Вольфа и продавались в Гостином Дворе (магазины №№ 18, 19 и 20). Несмотря на огромный успех, яркое, увлекательное изложение восточных сказаний, к сожалению, в наше время почти неизвестно читателю, они никогда не переиздавались.

Довольно любопытным фактом является перевод советника посольства в Константинополе И. Д. Халчинского (четвертый выпуск – 1829) «Восточных сказок» американского писателя Ирвинга Вашингтона (1763–1859). Иван Дмитриевич хорошо знал Ближний Восток, его язык, литературу, был награжден персидским орденом Льва и Солнца 2-й степени, турецким – Нишан-Ифтигир. Его хорошо знали и ценили в России и за рубежом.

Одним из важнейших направлений изучения Святой Земли являются путешествия представителей разных социальных слоев и профессий, странников, ходивших в Святые места и получивших у нас название паломников, потому что они возвращались на родину с пальмовыми ветками в знак и на память о пребывании в Иерусалиме.

В описании своих странствий паломники подробно повествовали о святынях Палестины, путешествиях к Иордану, Иерихону, в Вифлием, к горе Фаворской. С XIX в. число записей о путешествиях увеличивается и записи становятся более разнообразными. «Воспоминания паломника Святой Земли» В. К. Каминского (шестой выпуск – 1831), который умер и похоронен на горе Сион в Иерусалиме, вышли в Санкт-Петербурге. Они несколько раз переиздавались (СПб, 1855. 1-е изд.; СПб., 1856. 2-е изд.; СПб., 1859. 3-е изд.). В них подробно описывается Иерусалим, Святой город Синай. Виктор Кириллович не пускается в исторические подробности, не приводит длинных выписок из Святого Писания и апокрифических евангелий – он пишет о себе и для себя.

Большое влияние паломническая литература оказала на следующие духовные произведения. Она вдохновила многих писателей на создание оригинальных сочинений, тематически связанных с сюжетами, описанными в хождениях. Так, очерки Иерусалима («Картины русской жизни») Е. П. Гребенки (шестой выпуск – 1831) вышли в Северной Пальмире в 1848 г. под редакцией Н. В. Кукольника. Из этого необыкновенного творения мы можем почерпнуть много интересного и любопытного.

К этому же периоду относится и перевод статского советника кавалера орденов Св. Анны и Станислава первых степеней Н. Я. Макарова (двадцатый выпуск – 1846) «Путешествие доктора Крапфа к истокам Нила», опубликованный в «Вестнике Императорского географического общества» (1852. Ч. IV. Отд. II. С. 277). Перед нами предстают картины Востока, написанные ярким образным языком внимательным и образованным путешественником.

Подводя итог и обобщая сказанное, можно констатировать, что научные и историко-литературные работы выпускников-востоковедов Нежинской гимназии и Лицея Безбородко являются одним из ценнейших источников познания истории, культуры Ближнего Востока, критики евроцентризма как искаженной точки зрения, поддерживаемой в течение веков своекорыстными интересами европейцев и ограниченностью знаний.

Література

1. Исторические песни малорусского народа / с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. Киев: Тип. М. П. Фрица, 1874. Т. 1. XXIV. 336 с.
2. Лебединская Т. Н. «Я благоговею перед гением». *Література та культура Полісся*. Ніжин. 2019. Вип. 95. Серія «Філологічні науки». № 12. С. 17–23.
3. Эйруп И. Исследование о «1001 ночи», ее происхождении и развитии / под ред. и с предисловием А. Е. Крымского; пер. с дат. Москва, 1905.

References

1. (1874). Antonovich, V., Dragomanov, M. (Eds.). *Istoricheskie pesni malorusskogo naroda* [Historical songs of the Little Russian people]. Kiev: Type. M. P. Fritz. (Vol. 1) [in Russian].
2. Lebedinskaya, T. N. (2019). *Ya blagogoveyu pered geniem* [«I am in awe of genius»]. *Literatura ta kultura Polissia* [Literature and culture Polissya]. Vip. 95. Series "Philological Sciences". Nizhin. No. 12. P. 17–23. [in Russian].
3. Eyруп I. (1905). Research on "1001 nights", its origin and development / Per. from Danish. Ed. and with a foreword by A. E. Crimean. Moscow [in Russian].

T. N. Lebedinskaya

Candidate of Philosophy, Professor, Member of the RAS Library, St. Petersburg

Graduates of the gymnasium of higher sciences and the lyceum of the prince A. Bezborodko about the East

This article deals with the graduates of the Nizhyn Gymnasium of Higher Sciences and the Prince's Lyceum. A. A. Bezborodko, whose activities were associated with the East and

whose names are not so often mentioned in studies on this issue.

From 1826 till 1876, 1,115 specialists (50 graduates) were trained, 112 graduates worked in St. Petersburg in various state institutions and ministries, of which one in 10 connected his life to one degree or another with the East. Throughout their literary and scientific activities, they introduced their readers to the Muslim world, the cultural values of the peoples of the Eastern Mediterranean. Among these graduates are well-known scientists, writers, journalists, diplomats. Gogol, Danilevsky, Kukulnik, Afanasyev-Chuzhbinsky, Grebinka, Borodin, Kaminsky, Basili, Khaichevsky and others turned to the East.

The article emphasizes that the scientific, historical and literary works of the Nizhyn orientologists are one of the most valuable sources contributing to the knowledge of the culture of the Middle East, when the distant becomes understandable and close.

Key words: *Muslim world, Turkey, Palestine, Syria, Persia, cultural values, cosmopolitanism, enlightenment, Eurocentrism.*

УДК 821.161.1.(2.)09

DOI 10.31654/2520-6966-2020-16f-101-23-38

В. В. Ленська

кандидат історичних наук, доцент

Криворізький національний університет

ORCID: 0000-0003-3135-2511

e-mail: vlenska@rambler.ru

**«Я осуждаю себя на странствие...»:
жизнь Н. В. Гоголя в трёхмерном пространстве**

У статті під незвичайним кутом зору розглядаються європейські мандрювання М. В. Гоголя. Першою транзитною зупинкою на його шляху з рідного дому у великий світ був Петербург. Там він сповна пізнав, почім фунт лиха. Але природна цілеспрямованість, помножена на талант і силу характеру, зробила свою переможну справу: він не тільки утвердився в столиці, а й став відомою, визнаною особистістю в письменницьких колах Росії.

У дослідженні наголошується, що в Петербурзі молодий Гоголь фактично сам запрограмував себе на мандрювання. Тут він назавжди розпроцавляється зі своїм подвійним прізвищем Гоголь-Яновський. Коротка, як змах крила, частина прізвища, яку письменник трактував як «перелітний птах», стала його візитівкою. Змінене прізвище визначило всю його подальшу долю як «еру мандрювання». З усіх можливих доріг М. В. Гоголь вибрав найскладнішу. Це був шлях до самого себе. Символ дороги набув у його житті гіпертрофоване значення.

Аналіз художньої та епістолярної спадщини письменника, документів і мемуарів дали можливість автору висунути гіпотезу про три взаємопов'язані між собою дороги, умовно позначені як дорога вдальчійн, дорога вглиб і дорога вгору. Поєднуючись, вони визначили шлях письменника в світі живих і «мертвих» душ.

«Дивне життя на колесах» було його вічною дорогою вдальчійну. У процесі руху по ній відбувалося духовне перетворення письменника. У статті звертається увага на те, що потужним генератором його духовного вдосконалення стали нові знання та враження. Під їх впливом він осмислено і послідовно занурювався «всерединою себе». На думку автора, такий спосіб життя можна назвати дорогою вглиб. Чим глибше занурювався письменник-мандрівник в осягнення божественних істин, тим більше спрямовувалася його душа вгору. Вивчення методології перетворення духовного світогляду письменника привели автора до висновку про те, що дорога вгору асоціювалася у нього з драбиною, образ якої в християнстві має сакральне значення як «Лествиця, що зводить до небес».

У контексті авторської інтерпретації життя і творчості М. В. Гоголя особливу увагу приділено його роботі «Вибрані місця з листування з друзями». Вона оцінюється як дзеркало зміненої душі письменника, в

змісті якої з'єдналися всі три дороги. Резонанс, викликаний публікацією неоднозначних думок автора, вщент розбив його жертвний життєвий жбан, а осколки смертельно уразили в саме серце, значно скоротивши життя. Гоголівський прозелітизм і провіденціалізм у потоці суспільної свідомості були відкинуті його співвітчизниками-сучасниками.

Насамкінець автор робить висновок про те, що повернувшись у Російську імперію та оселившись в чужій московській стороні, М. В. Гоголь зруйнував особисту єдність трьох дорі: вдалину, вглиб і вгору та обірвав свій земний шлях, залишивши «гарізному і правдивому потомству» духовний заповіт: «Шукайте та знайдете».

Ключові слова: Гоголь, Душа, дорога, шлях, мандрівки, занурення, драбина, перетворення.

Мы все – заложники дороги. Одни больше, другие меньше. Осознанно или неосознанно. Добровольно или принудительно. Понятие дороги вездесуще и находит отражение во всех культурах и религиях мира. Чаще всего дорогу отождествляют с жизненным путём человека. «Каждому определяет Бог дорогу, не похожую на ту, которую назначено проходить другому...», – считал Н. Гоголь и, несомненно, был прав [3, т. 6, с. 429]. В жизни самого писателя символ дороги приобрёл гипертрофированное значение.

В данной статье автор ставит целью проанализировать, какую роль сыграла дорога в жизни и творчестве Н. В. Гоголя в прямом и переносном смысле. Для решения поставленной задачи привлечены эпистолярное наследие писателя и его адресатов, воспоминания и свидетельства его друзей и недоброжелателей, современников и исследователей.

Недолгую 43-летнюю жизнь Н. Гоголя фактически можно поделить на два равновеликих по времени периода. Первые двадцать лет он был домоседом. Все его передвижения не выходили за границы Левобережной Украины и были связаны с необходимостью получения образования. Больше всего времени за пределами родительского дома он провёл в Нежинской гимназии высших наук князя Безбородко. Она стала для него «началом начал» и оказала значительное влияние на формирование характера и будущей профессии литератора. В воспоминаниях о гимназисте Яновском, а именно под такой фамилией Гоголь проходит по учебной документации, существует большой разброс мнений. Одни запомнили его как «красивого белокурого, кудрявого мальчика, любимца товарищей, страстного поклонника всего высокого и изящного...; благонаправленного юношу...» [1, т. 3, с. 356, 389, 390]. Другие – напротив, как ленивого неряху, злого насмешника, настроившего всех против

себя обидными шутками и прозвищами, обыкновенную посредственность, плывущую против течения «наперекор всем стихиям» [1, т. 3, с. 353, 356, 358, 393–395].

Противоречивые суждения о себе самом imponировали Гоголю, что видно по тону его письма матери, написанного незадолго до окончания гимназии. «Правда, я почитаюсь загадкой для всех; никто не разгадал меня совершенно... В одном месте я самый тихий, скромный, учтивый, в другом – угрюмый, задумчивый, неотёсанный и проч., в третьем болтлив и докучлив до чрезвычайности, у иных умён, у других глуп. Только с настоящего моего поприща вы узнаете настоящий мой характер» [1, т. 3, с. 408]. В действительности подлинный характер писателя разгадывают уже в течение двух столетий несколько поколений исследователей. Однако так и не разгадали. Более того, есть подозрение, что и сам Гоголь не знал своего настоящего характера. Как верно заметил российский философ В. Розанов, «Гоголь принадлежал к тем редким мятущимся и страстным натурам, которые и сами от себя не имеют «ключа». «Посланец Божий» – вот ему и всем таким имя» [13, с. 2].

Скрытный юноша, «таинственный Карла», как прозвали его гимназические товарищи, никогда и никого, даже близких ему людей, не посвящал в свои планы. Единственное, что не скрывалось, а напротив, афишировалось, так это желание вырваться из провинциального захолустья в столицу. А там, глядишь, подвернётся приличная государственная служба, на которой можно приносить пользу Отечеству и себе.

На самом деле, такое поведение выпускника гимназии было ни чем иным, как продолжением его любимого театра, где он привык демонстрировать яркие декорации и скрывать закулисье. Другие амбициозные планы, связанные с литературной деятельностью, роились в голове юноши. Поэтому последующие творческие успехи Н. Гоголя стали для его, по большей части именитых соучеников, и преподавателей гимназии громом в ясном небе. «От Гоголя менее всего можно было ожидать такой известности, какую он пользуется в нашей литературе», – считал один из преподавателей гимназии. В унисон ему звучит мнение В. И. Любич-Романовича, ставшего довольно-таки известным поэтом. Он утверждает, что «мы в то время, когда знали Гоголя в школе, не только не могли подозревать в нём «великого», но даже не видели и малого» [14, с. 113].

Шутка ли сказать – самые авторитетные и бескомпромиссные литературные критики поставят Н. В. Гоголя в иерархии звёзд первой величины в России даже выше А. С. Пушкина. «Мы в Гоголе

видим более важное значение для русского общества, чем в Пушкине... Чем выше достоинство Гоголя как поэта, тем важнее его значение для русского общества...». Так охарактеризует фактически только начинающего молодого писателя «неистовый Виссарий», критик и пламенный трибун В. Г. Белинский [9, с. 141]. А другой критик-революционер Н. Г. Чернышевский назовёт серию своих критических статей по литературе «Очерки гоголевского периода русской литературы» [9, с. 341–506].

Особенно всех впечатлило то, что на первом представлении «Ревизора» присутствовал сам царь с наследником и свитой, «хлопал и много смеялся» [10, с. 182]. Реакция царя на пьесу стала достоянием общественности и вызвала завистливую реакцию его небезызвестных нежинских приятелей. По воспоминаниям литератора И. И. Панаева, «Кукольник после представления «Ревизора» только иронически ухмылялся и, не отрицая таланта Гоголя, замечал: «А всё-таки это фарс, недостойный искусства»» [11, с. 173].

Крупные художественные произведения в жизни писателя были путеводными маяками. Ими он подводил черту под одним отрезком своего жизненного пути и предназначенья и стартовал в следующий. «Вечера на хуторе близ Диканьки» вывели его из неизвестности на столбовую дорогу русской литературы. «Ревизором» он сам себя «осудил на странствие», потому что «не житьё на Руси людям прекрасным. Одни только свиньи там живущи»» [12, т. 1, с. 372].

Этот горький упрёк Отечеству перекликается с той обличительной характеристикой Российской империи, которой её заклеил французский путешественник маркиз Астольф де Кюстин: «Всё сводится здесь к одному-единственному чувству – к страху. В России страх... парализует мысль. Где нет свободы, там нет души и правды. Счастье в России невозможно» [6, с. 153].

Страх лишиться личной свободы и свободы творчества вытолкнул молодого писателя из страны. Дело в том, что в отличие от царской оценки аристократический чиновничий Петербург резко негативно отреагировал на спектакль и высказал враждебность по отношению к автору. Наиболее ревностные защитники существующего порядка вещей посчитали Гоголя «врагом России» и предлагали «в кандалах отправить в Сибирь» [1, т. 4, с. 97].

Да, именно после постановки «Ревизора» начинаются, по меткому выражению В. Набокова, «странные странствия Гоголя». «В его перелётах с места на место всегда было что-то от тени или

летучей мыши. Ведь только тень Гоголя жила подлинной жизнью – жизнью его книг, а в них он был гениальным актёром» [8, с. 554].

Писатель стремительно покинул Россию, чтобы на чужбине окунуться в Россию, отсекая всё, что мешало ему видеть её настоящую, «игнорируя природу мелочей» (В. Гусев). «В самой природе моей заключена способность только тогда представлять себе живой мир, когда я удалился от него. Вот почему о России я могу писать только в Риме. Только там она предстаёт мне во всей своей громаде. А здесь я погиб и смешался в ряду с другими. Открытого горизонта нет предо мною...» [12, т. 1, с. 242].

Передвижения Н. В. Гоголя становятся *абсолютным* образом жизни. Редкие остановки или, по выражению писателя, «оседлость без укоренения» – всегда *относительны*. Здесь, вероятно, следует высказать предположение, что Гоголь сознательно запрограммировал себя на странствия, когда, приехав в Петербург, отказался от своей двойной фамилии Гоголь-Яновский. Оставшаяся часть – Гоголь – означала «селезень» (перелетная птица). По воспоминаниям Н. Кукольника, его гимназический товарищ уклонялся от расспросов об усечении фамилии [14, с. 98]. С этого времени и до конца жизни Гоголь станет человеком без определённого места жительства, продолжив Сковородинскую традицию странствующего поэта и философа, которая сводилась к концепции: «Что такое жизнь? Это странствие...». Оба продуктивно «познавали жизнь подошвами ног» (Жан-Жак Руссо).

В возрасте 27 лет, уже признанным в России писателем, Гоголь во второй раз приедет в Европу, чтобы начать «эру странствования» (И. Золотусский). «Я бездомный, меня бьют и качают волны, и упираться мне только на якорь гордости, которую вселили в грудь мою высшие силы...», – напишет он в скором времени из Рима М. П. Погодину [3, т. 7, с. 174].

Множество путей лежало перед молодым Гоголем. Он выбрал самый сложный – путь к самому себе. Творчество, писательство, перемещения в пространстве, познание мира – это только подручные средства в лаборатории его души. «Он себя собою только мерил / Он идёт себе куда-нибудь. / Ни во что вокруг пока не веря, / Только в свой непостижимый путь» [4, с. 10].

Европа способствовала постепенному вхождению Н. В. Гоголя в его трёхмерное духовное пространство, состоявшее из трёх дорог: *вдаль*, *вглубь*, *вверх*. На земле найдётся совсем немного людей, которые бы уделяли столько времени и душевных сил формированию собственной личности для внутреннего пользования.

Параллельно шёл процесс создания имиджа псевдоличности, но уже для внешнего мира. «Таинственный Карла» всё ещё не отказывался от привычек юности. В плане построения духовного двигателя внутреннего сгорания в физическом теле Гоголь в некотором роде предвосхитил кубизм Пикассо. Художнику «трёхмерное тело в оригинальной манере рисовалось как ряд совмещённых воедино плоскостей», а жизнь писателя воспринимается как триада дорог.

Устремление *вдаль* формируется в Гоголе уже в юношеском возрасте. Сначала пределом его мечтаний был Петербург. Хотя, судя по юношеским стихам, где-то на подсознательном уровне уже мерещились Италия и Германия. Несмотря на разочарование атмосферой, царившей в северной столице, бедный, мелкопоместный дворянин-провинциал собственными силами не только утвердился в столице, но и стал заметной фигурой в интеллектуальной среде Северной Пальмиры. В нём во всей полноте проявилась родовая черта его предков – способность к выживанию и самоутверждению в любых неблагоприятных условиях.

Главной заслугой Н. Гоголя этого периода является то, что он первым начал создавать периодическую систему «гадких рож в России». Публичным смехом и невидимыми слезами писатель стремился «перевернуть перевернутый мир» (Дж. Бруно), сыграть на тонких душевных струнах соотечественников, заставить их ужаснуться атмосфере, царившей в Российской империи. Но струны оказались слишком толстыми, а сердца безнадежно глухими. Прославив эпатажным писателем, оказавшись непонятым российским читателем, исчерпав свой потенциал в родной стороне, Гоголь отправляется на чужбину.

Для себя лично, ещё будучи в Петербурге, он осознал, что его физический ресурс весьма ограничен. На смену идее фикс: «Я достигну!», пришла другая: «Надо успеть!». Писатель возлагал большие надежды на европейские методы лечения болезней желудочно-кишечного тракта, которые обострились у него от неустроенной жизни в промозглой северной столице. Его многочисленные жалобы на желудок, в котором «сидит какой-то чёрт...» и «несносную болезнь, деспотически вошедшую в состав мой и обратившуюся в натуру...», буквально громоздятся в письмах разным адресатам. Насколько всё было серьезно, свидетельствует то, что обычно скрытный Гоголь на каждом перекрёстке трубил об одной и той же своей болячке, не стесняясь даже дам. Княжна В. Н. Репнина, которая много общалась с ним в Германии, с насмешкой и

раздражением отмечает: «... Мы постоянно слышали, как он описывал свои недуги; мы жили в его желудке» [1, т. 4, с. 40].

Недоверие к отечественной медицине было одним из побудительных мотивов долгого 12-летнего скитания писателя по городам и весям Европы. В иерархии множества других причин, на которых мы не будем останавливаться в данной статье, стремление вылечиться «от хворости в самой благородной части тела – в желудке», была едва-ли не самой главной. Она беспрестанно толкала его в путь, что подтверждает маршрут передвижений Гоголя. Он пролегает по европейским городам, где были минеральные источники или признанные медицинские светила в области лечения желудочных болезней (см. Приложение: Хронология и география странствий Гоголя). Однако жизнь в очередной раз подтвердила, что «мечты людские несбытчивы, а сожаления – бесплодны. Кому не вынулся хороший номер – щеголяй с пустым, да и не сказывай никому» [15, с. 184]. Гоголю не повезло с детства в том смысле, что его могучий дух и творческий потенциал были помещены в хлипкое, болезненное, маломощное тело. А уровень развития медицины и физической культуры в позапрошлом веке находились на примитивном уровне.

Однако нет худа без добра. Периодические болезненные приступы, которые выбивали Гоголя из привычного писательского процесса, способствовали развитию других творческих сторон его многогранной личности и духовных поисков. В отличие от Пушкина или Достоевского, Гоголь не был подвержен зависимости от азартных игр. «Дух глубины и пытливости» (А. Блок) толкал его на изучение разных сторон европейской жизни и культуры. Поток новых впечатлений притуплял болезненные ощущения и давал пищу для размышлений. Он считал, что «русский гражданин должен знать дела Европы...». Но «если при этой похвальной жадности знать чужеземное, упустить из виду свои русские начала, то знания эти не принесут добра...» [3, т. 6, с. 438].

Вся последующая европейская и постевропейская жизнь писателя доказывают, что он просто-напросто был запрограммирован на эти самые «русские начала» и смотрел на благополучную заграничную жизнь через узкое, подслеповатое окно «русского мира». Отчасти это было связано с его довольно ограниченными коммуникативными возможностями. Неважное знание иностранных языков и некоторая спесь в отношении других народов, свойственная русской натуре, стесняли его живое и непредвзятое общение с европейскими писателями. Многие из них были близки по духу

творчества Н. Гоголю. Взять того же О. Бальзака с его «Человеческой комедией» и стремлением породниться с настоящей гоголевской Родиной – Украиной. В то время, как Гоголь познавал Францию, Бальзак стремился укорениться в украинской земле. Потомкам остаётся только гадать: была бы или нет польза от его творческих контактов с зарубежными писателями. А возможности были. Но самым интересным было то, что, посещая неоднократно Мюнхен, писатель проигнорировал (или его проигнорировали?) встречу со своим соотечественником, дипломатом и поэтом Ф. И. Тютчевым. По глубине и выразительности поэтической мысли тот практически не уступал гоголевскому кумиру А. С. Пушкину. А славянофильство Тютчева было тождественно взглядам самого Гоголя. Всего лишь парой строк поэт в полном объёме ответил на многие мучившие Гоголя вопросы по поводу судьбы России: «Умом Россию не понять. / Аршином общим не измерить...».

Поток новых зарубежных впечатлений, нахлынувший на писателя в этой длинной и долгой дороге *вдаль*, продуктивно перемалывался в жерновах его души. Ещё будучи в России, Н. В. Гоголь обозначил подобную работу ума как *погружение*. Оно было одним из любимых его занятий. То он «весь был погружён в историю», то в «Мёртвые души», то в творчество. Теперь он был погружен в европейские события и жизнь русской диаспоры.

Постижение себя и мира было ничем иным как дорогой *вглубь*. Справедливости ради следует сказать, что чаще всего и более всего Гоголь был погружён в самого себя. В конце своего жизненного пути он частично опубликует итог своих неоднозначных и в чём-то скандальных размышлений, как «исповедь человека, который провёл несколько лет *внутри себя*» [3, т. 6, с. 439]. Речь идёт о «Выбранных местах из переписки с друзьями».

Постоянная дорога *вдаль* как нельзя лучше способствовала продвижению *вглубь*. Накладываясь одна на другую, обе дороги формировали многомерный мир писателя. «Не без цели и значенья были мои поездки, удаленья и отлучения от мира, ...совершалось незримо в них воспитание души моей... Много труда и пути, и душевного воспитания впереди ещё...», – напишет Н. В. Гоголь в начале 40-х годов В. А. Жуковскому [1, т. 4, с. 199]. Аналогичная мысль звучит во многих письмах другим адресатам: «Наиболее живу в работе, отчасти в письмах, отчасти во внутренней собственной работе...» [1, т. 4, с. 242].

Живя «внутри себя», Гоголь, тем не менее, находил время для коммуникации с внешним миром. Большое влияние на

формирование религиозного мировоззрения писателя оказала Италия, единственная страна, где, по его мнению, молятся по-настоящему. Там он близко сошёлся с художником А. А. Ивановым, работавшим над грандиозным полотном «Явление Христа народу». В этом тандеме Гоголь был ведущим, а Иванов ведомым. Тем не менее, доверительные отношения, душевные беседы в мастерской художника и общность натур, имели обоюдное влияние. Гоголю импонировало самоотверженное служение Иванова искусству, который шёл «своей собственной дорогой», ни на кого не оглядываясь. Он давно умер для всего в мире, кроме своей работы [3, т. 6, с. 324]. Сам писатель исповедовал такую же философию творчества и призывал всех мастеров кисти и пера к подобному жертвенному служению искусству. Может быть не столько лично художник, сколько сюжет его картины, вдохновил Н. Гоголя на путь поиска вечного духовного идеала и указал дорогу к цели. Рентгеновский взгляд писателя быстро разглядел, что «над этою картиной совершилось воспитание собственно художника, как в рукотворном деле искусства, так и в мыслях, направляющих искусство к законному и высшему назначению» [3, т. 6, с. 325]. Так почему бы и ему не пройти аналогичный путь? Что он и сделал. В главе «Исторический живописец Иванов» в «Выбранных местах из переписки с друзьями» он прямо на это указывает, когда пишет: «Мои сочиненья тоже связались чудным образом с моей душой и моим внутренним воспитаньем... Вся работа производилась во мне и собственно для меня» [3, т. 6, с. 329].

Пока Гоголь погружался в изучение природы преображения творческого человека «по воле Бога», художник изобразил на холсте траекторию пути самого писателя в погоне за совершенством в собственной интерпретации. Достаточно ознакомиться с эскизом «Голова ближайшего», написанном с Гоголя, и с картиной в целом, где изображён писатель в её правой части, чтобы понять, какой тернистый путь предстоит пройти ему до того, как «по воле Бога начнётся переработка в собственной природе человека» [3, т. 6, с. 328]. И результат вряд-ли оправдает ожидание. Жизненный и эстетический опыт человека, четверть века работающего над таким сложным мировоззренческим сюжетом, давал ему понимание того, что никто не может встать вровень с Сыном Божиим. Вечен только Путь к цели. Позирование писателя для картины указывает на то, что она стала для него открыто заявленным манифестом самосовершенствования.

Чем глубже погружался Н. В. Гоголь в постижение божественных истин, тем больше устремлялась его душа *ввысь*. Дорога вверх ассоциировалась у него с лестницей. Образ лестницы в разных вариациях неизменно присутствует уже в его ранних повестях. Правда, ни одна из них не приводит его персонажей на вершину успеха или блаженства. Скорее, это просто «дорога вверх по лестнице, ведущей вниз» (Белл Кауфман). Как мы теперь знаем, и сам писатель пройдёт аналогичный путь. В отличие от вечной дороги вдаль, которая сразу бросается в глаза каждому, кто знаком с его жизнью, дорога вверх до определённого времени была совершенно скрыта от посторонних глаз. Гоголь умел прятать сокровенное. С мыслями о ней и с чувством её незавершённости писатель умрёт. По многочисленным воспоминаниям людей, присутствующих при его агонии, последними словами умирающего были: «Лестницу! Поскорее давай лестницу!».

Лестница, образ которой у Гоголя был не менее устойчивым, чем колесо и дорога, имеет в христианстве сакральное значение. Она пересекает три космические зоны, связывая разные миры: Божественный, Человеческий и Подземный. Благодаря ей создаются условия для коммуникации между ними.

Игумен Синайского монастыря Иоанн ещё на рубеже VI–VII вв. написал наставление для монахов «Лествица, возводящая к небесам», за что вошёл в историю под именем Лествичника. Согласно его учения, монашеская жизнь – «это непрерывное и трудное восхождение по лестнице (у него «по лестнице») духовного самосовершенствования, борьбы с собственными слабостями и пороками» [7, с. 731].

Гоголь, будучи светским человеком, тем не менее, вёл полу-монашеский образ жизни. Он был не только знаком с этим религиозным произведением, но и досконально изучал его. По мнению протоирея А. Кордочкина, современного исследователя и автора диссертации о «Лестнице», Акакий Акакиевич из «Шинели» – перерождение одноименного персонажа из 4-ой главы «Лестницы». Сюжет «Мёртвых душ» ни что иное, как доступное изложение учения Лествичника о человеческих страстях.

Чтение «Евангелия», «Лестницы» и другой религиозной литературы определили путь Н. В. Гоголя от панлогизма (всё в слове) к панентеизму (всё в Боге). Очевидно, здесь надо искать понимание «странного поведения» писателя в последние годы его жизни, когда он стремился переделать, переписать свои прежние сочинения в русле нового мировоззрения. Он взял на себя роль инквизитора и

безжалостно расправился с ними, вплоть до сожжения. Сам писатель во «Второй редакции окончания «Развязки «Ревизора» приоткрыл читателю работу своей души в этом направлении, «когда совесть заставляет взглянуть вдруг на самого себя во все глаза и испугаться самого себя... Этот ветреник Хлестаков, плут, или как хотите назвать, есть та поддельная ветренная наша совесть, которая, воспользовавшись страхом нашим, принимает вдруг личину настоящей и даёт себя подкупить страстям нашим». Но, говорит Гоголь, «следует взять того ревизора, который встречает нас в конце и с ним... оглядеть свою душу и вооружиться...против страстей...потому что лицемерны наши страсти...» [3, т. 4, с. 411, 412].

Древние китайские мудрецы считали, что «когда жертвенный сосуд полон, он опрокидывается» (Хун Цзычэн). Переполненный духовный сосуд Н. В. Гоголя выплеснулся «Выбранными местами из переписки с друзьями». В этом произведении он подвёл итог преображению своей души, соединив в нём воедино все три дороги, по которым он пришёл к себе другому. Писатель наивно понадеялся, что под воздействием его Слова и личного примера, вместе с ним начнёт совершенствоваться такой несовершенный русский мир. Всегда осторожный, закрытый, «таинственный Карла» под конец жизни допускает роковую ошибку, приоткрыв свой, всегда так тщательно оберегаемый внутренний мир, перед пёстрой, разноголосой читательской аудиторией. Она не оправдала его ожиданий, освистала и его же благими намерениями начала мстить ему дорогу в душевный ад.

Так Гоголь уже вторично потерпел фиаско на ниве просвещения. Первый раз, когда преподавал историю в Петербургском университете, а второй – в попытке «поддерживать в духовной форме свой народ» (Ф. Абрамов). Тогда он написал историку М. П. Погодину: «Неузнанный я взошёл на кафедру и неузнанный схожу с неё» [12, т. 1, с. 358]. Теперь он мог с горечью и обидой повторить те же слова, с той только разницей, что раньше его аудиторией была студенческая молодёжь, а теперь вся читающая Россия.

Зная способность писателя к мистификации, большинство интеллектуальной российской элиты отказало ему в праве быть проповедником и совестью нации, хотя он взывал «верить этим словам, которые говорит душа впервые в свою жизнь» [3, т. 4, с. 416]. Никто не поверил, даже друзья. Каждый оценивал новоявленную личность Н. В. Гоголя и мерил, сказанное им, своею меркою. Его так давно не видели в России, что не признали нового. Им не было дела до того, что:

«Не то я стал, что прежде было,
И путь унылый бытия,
И ноша тяжкая моя
Меня ужасно изменили» [16, с. 138].

Он упорно поднимался вверх по духовной лестнице, а его читатели топтались на её первых ступенях, погрязнув в своих социальных проблемах и бытовых делах. У них не было ни желания, ни возможности отречься от всего, что составляет жизнь обыкновенного человека, как это сделал Гоголь. Кто их осудит? Думаю, никто.

Гоголевский палингенез души не вдохновил его соотечественников. А сам он в новом качестве перестал соответствовать запросам российского общества и неофициально был объявлен сумасшедшим. Погиб так же, как его кумир А. С. Пушкин, «оклеветанный молвой».

«Забросив свой страннический посох» и вернувшись в Россию, Н. В. Гоголь разрушил личную триаду дорог: *вдаль*, *вглубь* и *вверх*. Осталась только лестница, которая, как известно, имеет два конца: вниз и вверх. И оба вели в неземной мир. Отрекшись от дороги вдаль, которая, по его мнению, была ему «жизненно необходима», поселившись в чужой московской стороне, писатель потерял вкус к жизни и творчеству. И запрограммировано умер. «Он дотащил свой крест» (В. Корнилов) и его «свеча судьбы погасла» (В. Песков).

Но и после его смерти, теперь уже нематериальная дорога вдаль, продолжала преследовать его. Правда, масштаб стал другой. В одном случае – мелкий, когда по решению советского правительства его останки перекочевали с одного московского кладбища на другое. В другом – вселенский, когда его имя стало известно всей читающей публике Земли.

«Осуждая себя на странствие», своими перемещениями по миру, которые вынужденно стали ментальной чертой украинцев, писатель завещал землякам выстраданную истину: «Трудней всего на свете тому, кто не прикрепил себя к месту...» [3, т. 6, с. 466]. Понимание этой мысли начало закладываться в Н. В. Гоголе ещё во время его активных странствий, о чём свидетельствуют слова из письма П. А. Плетнёву: «Вы счастливы, Пётр Александрович! Вы не испытали, что значит дальняя дорога. Оборони Вас и испытывать её» [12, т. 1, с. 236]. Но тогда, «зачем он на вечные веки ушёл / за жестокой звездой окаянной дорогой?..» (Б. Чичибабин).

Литература

1. Вересаев В. В. Сочинения: в 4 т. / под ред. Ю. Фохт-Бабушкина. Москва: Правда, 1990.
2. Виноградов И. А. Гоголь в воспоминаниях, дневниках, переписке современников. Полный систематический свод документальных свидетельств: научно-критическое издание: в 3 т. Москва: ИМЛИ РАН, 2011–2013.
3. Гоголь Н. В. Собрание сочинений: в 7 т. / под общ. ред. С. И. Машинского, Н. Л. Степанова, М. Б. Храпченко. Москва: Художественная литература, 1966.
4. Гусинский Ю. Стихи. *Литературная Россия*. 1988. № 35 (1335). С. 10.
5. Золотусский И. П. Гоголь. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Молодая гвардия, 1984. 527 с.
6. Кюстин А. Николаевская Россия / пер. с франц. Москва: Политиздат, 1990. 256 с.
7. Малая энциклопедия современных знаний / сост.: В. А. Менделев. Харьков: Торсинг, 1998. 768 с.
8. Набоков В. В. Приглашение на казнь: Романы, рассказы, критические эссе, воспоминания. Кишинёв: Лит. Артстикэ, 1989. 654 с.
9. Н. В. Гоголь в русской критике: сб. статей. Москва: Госиздат художественной литературы, 1953. 287 с.
10. Никитенко А. В. Дневник: в 3 т. / под общ. ред. Н. Л. Бродского, Ф. В. Гладкова, В. М. Головенченко, Н. К. Гудзия. Москва: Госиздат худ. лит., 1955.
11. Панаев И. И. Литературные воспоминания / вступ. ст. и комм. И. Г. Ямпольского. Москва: Правда, 1988. 448 с.
12. Переписка Н. В. Гоголя: в 2 т. / редкол.: В. Вацуро, Н. Гей, Г. Елизаветина и др.; сост. и коммент. А. Карпова и М. Виролайнен. Москва: Худ. лит., 1988.
13. Розанов В. Гоголь. *Тайны прошлого*. 2011. № 6. С. 2.
14. Супрунюк О. К. Н. В. Гоголь и его окружение в Нежинской гимназии. Библиографический словарь. Киев: Академперіодика, 2009. 252 с.
15. Тургенев И. С. Литературные и житейские воспоминания / прим. Л. Сарбаш, Л. Лотман. Москва: Правда, 1987. 384 с.
16. Шевченко Т. Г. Кобзар. Київ: Держвидав художньої літератури, 1961. 608 с.

References

1. Veresaev V. V. (1990). *Sochineniya v chetyryoh tomah* [Works in four volumes.]. Pod red. YU. Fohht-Babushkina. M.: Pravda [in Russian].
2. Vinogradov I. A. (2011-2013). *Gogol' v vospominaniyah, dnevnikh, perepiske sovremennikov. Polnyj sistematicheskij svod dokumental'nyh svidetel'stv. Nauchno-kriticheskoe izdanie. V 3 tomah*. [Gogol in memoirs, diaries, correspondence of contemporaries. Complete systematic body of

documentary evidence. Scientific and critical edition. In 3 volumes]. M.: IMLI RAN [in Russian].

3. Gogol' N. V. (1966). *Sobranie sochinenij v semi tomah* [Collected Works in seven volumes]. Pod obshchej red. S. I. Mashinskogo, N. L. Stepanova, M. B. Hrapchenko. M.: Hudozhestvennaya literature [in Russian].

4. Gusinskij Y. U. (1988). *Stihi. Literaturnaya Rossiya* [Poems. Literary Russia.], № 35 (1335) [in Russian].

5. Zolotusskij I. P. (1984). *Gogol'* [Gogol]. 2-e izd., ispr. i dop. M.: Molodaya gvardiya [in Russian].

6. Kyustin A. (1990). *Nikolaevskaya Rossiya: Perevod s franc* [Nikolaevskaya Russia: Translation from French]. M.: Politizdat [in Russian].

7. *Malaya enciklopediya sovremennyh znaniy* (1998). [Small encyclopedia of modern knowledge] / sostavitel' Mendelev V. A. Har'kov: Torsing [in Ukraine].

8. Nabokov V. V. (1989). *Priglasenie na kazn': Romany, rasskazy, kriticheskie esse, vospominaniya* [Invitation to execution: Novels, stories, critical essays, memoirs]. Kishinyov: Lit. Artistike [in Moldova].

9. *N. V. Gogol' v russskoj kritike. Sb. Statej* (1953). [N.V. Gogol in Russian criticism. Collected articles]. M.: Gosizdat hudozhestvennoj literatury [in Russian].

10. Nikitenko A. V. (1955). *Dnevnik. V tryoh tomah* [Diary. In three volumes]. Pod obshchej red. N. L. Brodskogo, F. V. Gladkova, V. M. Golovenchenko, N. K. Gudziya. M.: Gosizdat hudozhestvennoj literatury [in Russian].

11. Panaev I. I. (1988). *Literaturnye vospominaniya* [Literary memoirs] / Vstup. st. i komm. I. G. YAmopol'skogo. M.: Pravda [in Russian].

12. *Perepiska N. V. Gogolya. V 2-h tomah* (1988). [Correspondence of N.V. Gogol. In 2 volumes] / Redkol.: V. Vacuro, N. Gej, G. Elizavetina i dr.; sost. i komment. A. Karpova i M. Virolajnen. M.: Hudozhestvennaya literature [in Russian].

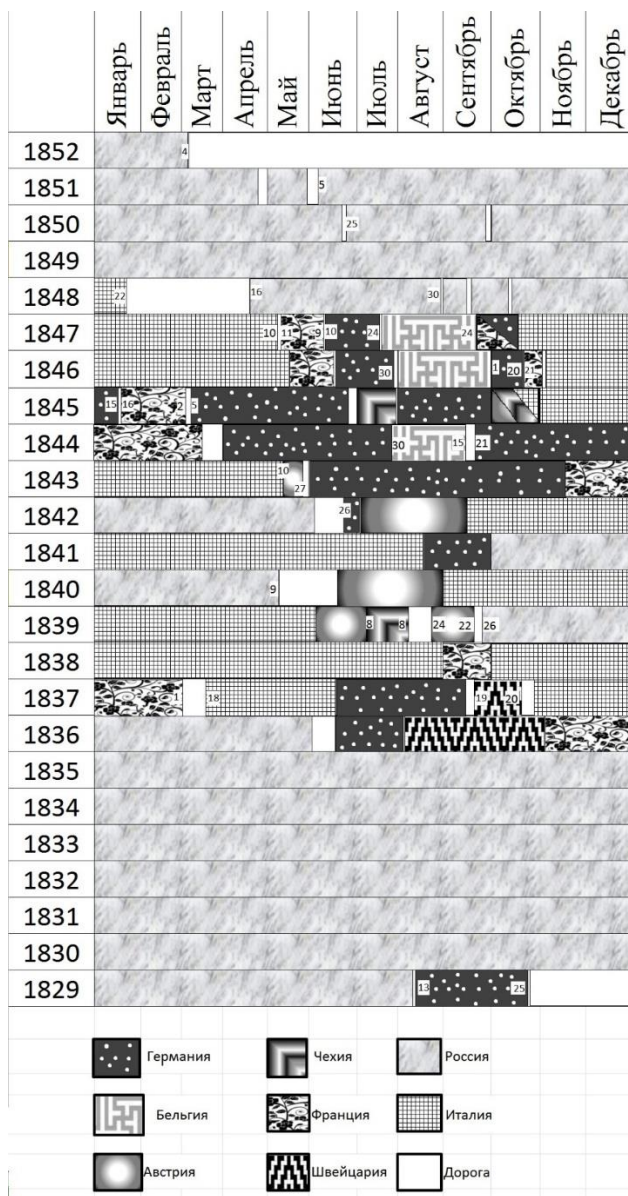
13. Rozanov V. (2011). *Gogol'* [Gogol] // *Tajny proshlogo*. № 6 [in Russian].

14. Supronyuk O. K. (2009). *N. V. Gogol' i ego okruzhenie v Nezhinskoj gimnazii. Bibliograficheskij slovar'* [Gogol and his milieu in the Nizhyn gymnasium. Bibliographic Dictionary]. K.: Akademperiodika [in Ukraine].

15. Turgenev I. S. (1987). *Literaturnye i zhytejskie vospominaniya* [Literary and everyday memories] Prim. L. Sarbash, L. Lotman. M.: Pravda [in Russian].

16. Shevchenko T. G. (1961). *Kobzar* [Kobzar.]. K.: Derzhvy`dav xudozhn`oyi literatury` [in Ukraine].

Хронологія і географія странствий Николая Васильевича Гоголя

V. V. Lenska

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Krivoy Rog National University

«I condemn myself to wandering ...»: life of N. V. Gogol in Three-Dimensional Space

The article examines the European wanderings of N. V. Gogol from an unusual angle. The first transit stop on his way from his home to the big world was St. Petersburg. There, he fully learned what misfortune is all about. But natural determination, multiplied by talent and strength of character, did their triumphant work: he not only established himself in the capital, but also became a famous, recognized personality in the literary circles of Russia.

The study shows that in St. Petersburg the young Gogol actually programmed himself to travel. He forever said goodbye to his double surname Gogol - Yanovsky. The short, like a flap of a wing, part of the surname, which the writer interpreted as a «bird of passage», became his hallmark. The changed surname determined his entire future as the «era of wandering.» Of all the possible roads, N. V. Gogol chose the most difficult one. It was the path back to himself. The symbol of the road acquired a hypertrophied meaning in his life.

The analysis of artistic and epistolary heritage, documents and memoirs made it possible for the author to put forward a hypothesis about three interconnected paths, conventionally designated as a Path Far, a Path Inside and a Path Up. Combining, they defined the unique Path of the writer in the world of living and «dead» souls.

«Strange Life on Wheels» was his eternal journey into the distance. In the process of traveling, the spiritual transformation of the writer took place. The article draws attention to the fact that new knowledge and impressions have become a powerful generator of his spiritual development. Under their influence, he deliberately and consistently plunged «inside himself.» According to the author, this way of life can be called a Path Inside. The deeper the wandering writer plunged into the comprehension of divine truths, the more his soul aspired upward. The study of the methodology for transforming the writer's spiritual outlook led the author to the conclusion that the upward road was associated with a staircase, the image of which in Christianity has a sacred meaning as a «Ladder leading to heaven».

In the context of the author's interpretation of the life and work of N. V. Gogol, special attention is paid to his work «Selected Passages from Correspondence with Friends». It is evaluated as a mirror of the transformed soul of the writer, in the content of which all three paths are connected. The resonance caused by the publication of the Gogol's ambiguous thoughts significantly shortened his life. Gogol's proselytism and providentialism in the seeking stream of public consciousness were rejected by his contemporaries compatriots.

In summary, the author concludes that, having returned to the Russian Empire and settled in a foreign Moscow, N. V. Gogol destroyed the personal unity of the three paths: far, inside and upward and cut off his earthly Path, leaving his «stern truthseeking followers» a spiritual testament: «Seek, and ye shall find»:

Key words: Gogol, Soul, road, path, wanderings, immersion, stairs, transformation.

УДК 821.161.2-94.09

DOI DOI 10.31654/2520-6966-2020-16f-101-39-49

Т. І. Тверітінова

кандидат філологічних наук, доцент кафедри світової літератури

Київського університету імені Бориса Грінченка

ORCID: 0000-0002-7731-2040

e-mail: titveritinova@gmail.com

**Мемуарна спадщина Н. В. Кукольника:
спогади про родину**

У статті розглядається проблема вивчення в сучасному літературознавстві мемуаристики в контексті творчості Н. В. Кукольника, поета, драматурга, письменника, журналіста, громадського діяча XIX століття. Один з малодосліджених аспектів цієї проблеми – спогади про родину, морально-етичні пріоритети та особливості виховання в родині його батька, В. Г. Кукольника, вченого-енциклопедиста і педагога, першого директора Ніжинської гімназії вищих наук (1820–1821).

Мета дослідження – на матеріалі «Моїх спогадів» Н. В. Кукольника відтворити сімейну атмосферу в дворянсько-інтелігентській родині, визначити фактори, які вплинули на формування і розвиток наукових і мистецьких інтересів як в автора спогадів – Нестора Кукольника, так і в його братів – Павла, Олександра, людей талановитих, але не таких відомих.

Велика увага в спогадах мемуариста приділяється його батькові: простежується періодизація його діяльності (замойський, петербурзький та ніжинський періоди), дається докладна характеристика його суспільного життя, сумлінної праці, кар'єрного зростання. В той же час мемуари цінні подробицями приватного життя В. Г. Кукольника, його спілкуванню з дітьми, допомогою в їхньому навчанні та життєвих орієнтирах. Мемуарист залучає сімейні перекази, історико-біографічні анекдоти, в основі яких були покладені незвичайні випадки й цікаві події з життя їхньої родини. Завдяки спогадам Нестора Кукольника відтворюється психологічний та соціальний портрет дворянської родини на тлі свого часу – першої чверті XIX століття.

Мемуари Нестора Кукольника ґрунтуються на співвідношенні особистісного та суспільного, автобіографічного та мемуарного первнів. Вони відтворюють картину сучасного світу, специфіку усталених цінностей, переосмислюють художні орієнтири, містять роздуми про долі окремих людей та цілого покоління своїх сучасників.

Ключові слова: мемуаристика, Нестор Кукольник, Василь Кукольник, Олександр Кукольник, Павло Кукольник, Ніжинська гімназія вищих наук.

Постановка проблеми. Творча спадщина Нестора Васильовича Кукольника (1809–1868), випускника Ніжинської гімназії вищих наук, надзвичайно різноманітна. Він писав вірші, історичні оповідання, новели, трагедії, драми, драматичні фантазії, літературно-критичні та мистецтвознавчі статті, лібрето до опер, редагував журнали. Втім літературна слава письменника виявилася нетривалою і ще за його життя змінилася прохолодністю і байдужістю читацької аудиторії. В чималій мірі цьому сприяли відгуки В. Г. Белінського, І. С. Тургенєва, М. О. Некрасова, І. І. Панаєва, М. Г. Чернишевського, письменників-демократів. Невеликі уривки з щоденника Н. В. Кукольника, записників, листів зі спогадами про сучасників друкувалися в XIX ст., проте основний масив мемуаристики тривалий час залишався незатребуваним.

У XX столітті про його творчість згадували лише в контексті вивчення російського історичного роману і драматургії (роботи С. М. Петрова, В. Е. Вацура, Л. М. Лотман та інших). Перші спроби об'єктивного, вільного від ідеологічно упередженого сприйняття особистості і творчості письменника спостерігаються на початку 70-х рр. у вступних статтях до видання деяких його творів. У 90-ті рр. з'являються дисертації з вивчення творчості письменника та його літературного оточення (О. К. Супронюк, Ю. Я. Курганов, І. В. Чорний).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед сучасних вітчизняних досліджень слід зазначити праці ніжинських вчених стосовно Гімназії вищих наук князя Безбородька та ролі її першого директора В. Г. Кукольника (Г. В. Самойленко, Є. М. Михальський та ін.), вивчалися також спогади про Гімназію Н. В. Кукольника (Ю. В. Якубіна). Слід також зазначити активну роботу таганрозького журналіста і краєзнавця О. І. Ніколаєнка, завдяки якому була складена бібліографія праць Н. В. Кукольника та різних публікацій про нього, досліджені книги з бібліотеки письменника, зібрані листи й зображення митця, зроблений опис музичних творів на його вірші. Результат цих досліджень – книга «Кукольник і Таганрог» (1998), збірник «Кукольник. Вірші» (1999), ціла низка статей порубіжжя XX–XXI століття про життя, мистецьке та побутове оточення письменника.

У той же час доводиться констатувати, що незважаючи на прагнення дослідників об'єктивно оцінити місце творчості Н. В. Кукольника в літературно-мистецькому процесі його часу, вивчення мемуарної спадщини письменника ще чекає на цілеспрямоване наукове освоєння. Проблема перебуває на тій стадії наукової розробки, коли

крім досліджень О. І. Ніколаєнка щоденника і листів Н. В. Кукольника ми маємо лише розрізнені, хоча й надзвичайно цінні й глибокі спостереження, що розсіпані у вивченні іншої (близької й далекої) проблематики. Матеріал дослідження – щоденник, листи, записники письменника – тривалий час зберігався в архівах і не викликав зацікавлення в науковців.

Формулювання мети статті. Мета нашого дослідження – на матеріалі спогадів письменника відтворити атмосферу виховання, спілкування, моральних цінностей та інтересів у дворянсько-інтелігентській родині Кукольників, що дозволить розширити наше уявлення як про самого письменника Н. В. Кукольника, так і про історичний, побутовий та естетичний контекст його часу.

Виклад основного матеріалу дослідження. В 1891 р. журнал «Історичний вісник» надрукував «Мої спогади» Н. В. Кукольника, які передав племінник письменника І. О. Пузиревський. Незважаючи на те, що в ювілейному виданні «Лицей князя Безбородька» 1859 р. (перевиданий у 1881 р.) спогади Н. В. Кукольника про батька, Василя Григоровича Кукольника, колишнього першого директора і професора цього навчального закладу, вже друкувалися, рукопис «Мої спогади» привертав увагу як цікавий біографічний матеріал. Мемуари письменника містили спогади про його батьків і братів, домашнє життя, заняття, захоплення в родинному колі, які, беззаперечно, вплинули на формування його світосприйняття й життєві орієнтири.

В першу чергу мемуари Н. В. Кукольника цінні спогадами про батька, про витоки їхнього роду – колись знатного, князівського, але який з часом збіднів і втратив свій титул та майно. Завдяки своїм здібностям В. Г. Кукольник здобув багатосторонню і ґрунтовну освіту у Віденському університеті. Втім походження (карпаторус) та віросповідання (уніат) не могли сприяти успішній кар'єрі на теренах Австро-Угорської імперії, і він опинився спочатку в польському місті Замостя (1791 р.), а потім – в Петербурзі (1803 р.).

У своїх спогадах Н. В. Кукольник виділяє три періоди життя і творчості свого батька: замойський (історично період не фіксується, лише надається побіжний огляд початку педагогічної діяльності науковця), петербурзький (більш докладний, який ґрунтувався на дитячих спогадах із властивим для мемуарів порівнянням «тоді / тепер») і ніжинський (короткий, який закінчився трагічно).

Перебування В. Г. Кукольника в Замості відзначилося в плані фахового зростання й набуття відомості як допитливого та ерудованого науковця, а також в особистому житті. В Замості він одружився з полькою С. М. Пілянкевич, і в цьому місті в нього

народилися сини Микола, Павло, Олександр, Платон і донька Марія. В. Г. Кукольник почав викладати в місцевій Академії (пізніше перетвореній на ліцей) сільське господарство, знання якого сприяло зростанню популярності молодого вченого в Галиції, тим більше, як зазначав мемуарист, що «сама агрономія, як наука, ще не існувала» [3, с. 81]. Викладав В. Г. Кукольник упродовж кількох років і фізику. Юридичні консультації, які він надавав численній клієнтурі, сприяли розширенню його популярності, що й стало причиною запрошення його на службу до Петербурга.

Свої широкі наукові знання В. Г. Кукольник застосовував і в побутовому житті. Серед сімейних переказів замойського періоду однією з найпопулярніших була розповідь про те, як він перевозив будинок на нове місце в садібі: «піднявши дім із усім приладдям, поставив його на катки, і, на подив всіх городян, ... урочисто перевіз його на нове місце» [3, с. 82]. Впродовж подальшої розповіді Н. В. Кукольник неодноразово буде вставляти такі незвичайні випадки, які в побутовому обігу сприймалися як сімейні анекдоти.

Фінський дослідник російського походження Ю. Я. Курганов, досліджуючи анекдоти в записниках Н. В. Кукольника, зазначає, що на початку XIX століття «під анекдотами розуміли й історичні праці, й літературні портрети, апологи, «невигадані повісті», справжні події» [6, с. 2]. На думку дослідника, ще з часів античності «анекдот став справжньою прикрасою біографії, її необхідним компонентом. Він був свого роду голограмою, бо сприяв тому, щоб відтворювану особистість можна було гранично точно, виразно, безпосередньо відчутти як живу» [6, с. 2]. Н. В. Кукольник, як і багато його сучасників, таких, як О. С. Пушкін, П. А. В'яземський, Ф. І. Тютчев, М. В. Гоголь, пізніше О. М. Островський, надзвичайно уважно ставилися до анекдотів, записували їх, колекціонували, розуміючи, що вони відбивають зріз дворянського побуту і є своєрідними документами, історичними свідченнями, відтворюючи повною мірою картину звичаїв минувшини. Ю. Я. Курганов слушно зазначає, що «особливо був важливий анекдот при побудові біографії» [6, с. 2]. Такого роду історико-біографічні анекдоти, в основі яких були покладені незвичайні випадки, цікаві події, Н. В. Кукольник використовує в спогадах про свою родину.

Основну увагу письменник приділяє петербурзькому періоду життя і діяльності його батька (1803–1820), коли за порадою колишнього однокурсника І. С. Орлая він був запрошений для викладання в Санкт-Петербурзькому педагогічному інституті. Новий заклад потребував досвідчених викладачів, закордонні науковці не знали

російської мови, тож вибір був зроблений на користь слов'янських професорів, які знали принаймні церковнослов'янську мову. Так серед інших запрошених у Петербурзі опинились В. Г. Кукольник, М. А. Балуг'янський, П. Д. Лодій.

Характеризуючи добу початку царювання Олександра I, називаючи Петербург «чимось на кшталт давніх Афін чи нового Мюнхена» [3, с. 82], Н. В. Кукольник відзначає активну реформаторську і просвітницьку роботу, до якої були залучені кращі люди того часу з імператорського оточення: М. М. Новосильцев (тодішній опікун Санкт-Петербурзького учбового округу, президент Академії наук, товариш міністра юстиції, член комісії законів), М. М. Сперанський (відомий реформатор, автор ряду цивільних перетворень), К. Г. Розумовський (до 1803 р. президент Академії наук), Д. П. Трощинський (сенатор, міністр юстиції), А. Чарторизький (державний діяч, з 1804 р. – міністр іноземних справ). Якщо на початку викладацької діяльності в Петербурзі в зв'язку з відсутністю вакансії професора римського права В. Г. Кукольник погодився читати фізику, то з плином часу, за рік опанувавши російську мову, він починає викладати хімію, технології та сільське господарство для чиновників. У столичне Вище училище правознавства В. Г. Кукольник був запрошений як професор римського права і пропрацював там до закриття навчального закладу (1816). Стали в нагоді і його знання із землеробства, тож прохання уряду й імператора видавати економічний журнал були підкріплені грошовою допомогою і перснем з діамантом в якості винагороди.

На початку 1810-х рр. у країні «мода на просвітництво досягла свого зеніту» [3, с. 85]: вийшов закон про складання іспитів при просуванні по службі, створювалися комісії, які екзамінували чиновників на право отримання наступного чину. Звичайно, до участі в таких комісіях залучали й В. Г. Кукольника, який завдяки своїй ерудиції та працездатності здобув заслужену популярність серед петербурзьких професорів. Н. В. Кукольник зазначає: «Пам'ятаю не події, а розповіді, і шкодую, що не був очевидцем тих кумедних сцен, які мали відбуватися між змужнілими титулярними та колезькими радниками» [3, с. 85]. Подальші анекдоти про курйозні випадки серед чиновників розширюють наше уявлення про вплив просвіти на життя столичного чиновництва. Як один столоначальник під впливом римської історії змінив своє ім'я Антон на Антоній, ім'я дружини Рози – на Клеопатру, але знайшовся ревізор, якийсь Август, і Антоній, щоб уникнути «подорожі до сибірських скіфів», зарізався, «а переляканій Клеопатрі замість аспіда приклали до грудей

шістдесят п'явок» [3, с. 86]. Як інший столоначальник настільки захопився хрестовими походами, що остаточно спився в трактирі на Крестовському острові, розважаючи всіх відвідувачів розповідями про подвиги Готфрида Булонського та Ричарда II. Втім у комісії далеко не всі екзаменатори були високоерудованими фахівцями. Неприязнь до вченого В. Г. Кукольника, який крім точних наук «володів чудовими знаннями давніх мов, в тому числі й гебрейської» [3, с. 87], з боку голови комісії Мартинова іноді закінчувалася комічними випадками на іспиті (анекдот про спробу Мартинова екзаменувати учня В. Г. Кукольника з геометрії, про яку сам мав дуже поверхове уявлення). В характеристиці свого батька цього періоду мемуарист зазначає такі риси, як «незворушна холоднокрівність, тверді правила честі й чесності» [3, с. 87], що сприяли загальній повазі в осередку колег і знайомих.

Оскільки на момент приїзду В. Г. Кукольника жодного підручника з римського права не було, то в першу чергу він взявся за їхнє написання. Один з таких підручників – «Російське приватне цивільне право» (частина 1 – 1815 р., частина 2 – 1816 р.), який «завдяки своїй значущості та безальтернативності як для студентів, так і для юристів-практиків, розійшовся астрономічним для тих часів накладом 10 000 екземплярів» [1, с. 14], – вражає даними про автора: «Сочинение Василия Кукольника. Коллежского советника и кавалера орденов с.р.а. к. Владимира. Свободного художника философии и обоих прав доктора в Императорском Санкт-Петербургском педагогическом институте опытной физики и сельского хозяйства, в Высшем училище правоведения римского права профессора публичного ординарного временного департамента Коммерц-коллегии, так же ученых обществ, Императорского Вольного экономического и Московского физико-медицинского, иностранных же Алтленбургского ботанического, Йенского минералогического, Эрлангенского физико-медицинского члена; Императорской Медико-хирургической академии корреспондента» [2]. Так що можна стверджувати, що широка ерудиція та енциклопедична вченість В. Г. Кукольника повною мірою розкрились і знайшли відповідне застосування в петербурзький період.

Успішна діяльність В. Г. Кукольника заохочувалася з боку імператорської родини. Так, зазначається, що крім вищезгаданих особистих подарунків – пернів з діамантами, імператор Олександр I хрестив його молодшого сина Нестора; що з 1813 по 1817 рр. В. Г. Кукольник викладав римське і російське цивільне право великим князям Миколі Павловичу і Михайлу Павловичу, за що був

пожалуваний орендою маєтку в Віленській губернії. Імператриця Марія Федорівна вітала родину В. Г. Кукольника зі святами, обмінювалася подарунками, а влітку, за її бажанням, родина виїжджала до Павловська на відпочинок. Беззаперечно, перебування в столиці Російської імперії для В. Г. Кукольника склалося якнайкраще. Проте холодний петербурзький клімат негативно позначився на здоров'ї єдиної доньки Марії і це, як стверджує мемуарист, вплинуло на рішення прийняти пропозицію О. Г. Кушелева-Безбородька створити новий навчальний заклад в Малоросії. Н. В. Кукольник пише: «Здавалося, що доля хотіла винагородити трудівника здійсненням найкращих його бажань, які обіцяли улюбленій доньці зцілення, самому – улюблену, незалежну, самостійну діяльність, тим більше, що й все, здавалось, сприяло... Намір Василя Григоровича залишити Петербург зустрів... суперечливість, навіть протидію в багатьох – хто знав і цінував його... Ніщо не допомагало. *Fatum*, доля захоплювала» [3, с. 98].

Ніжинський період в житті В. Г. Кукольника, на думку мемуариста, – це суцільні розчарування. Після від'їзду О. Г. Кушелева-Безбородька відчувся брак коштів, професори не розуміли і не поділяли його думок і дій, «до того ж додалася тяжка нудьга вченого, цілком ізольованого від звичного товариства» [3, с. 99]. Все це й підштовхнуло до трагічної розв'язки, яка «сталася 8 лютого 1821 р.» [3, с. 99].

Втім варто зазначити, що через юний вік Нестор Кукольник не міг об'єктивно сприймати події ніжинського періоду життя та діяльності його батька, це радше за все загальна думка його осиротілої родини (матері, братів). Неточно наводиться у спогадах і дата смерті батька – 8 лютого, хоча у всіх офіційних джерелах зазначається 6 (за новим стилем – 18) лютого. Думка про непорозуміння між В. Г. Кукольником та провінційними професорами побутувала і в радянському літературознавстві. Лише на початку 90-х рр. ХХ століття, коли з'явилася можливість доступу до нововідкритих документів і матеріалів з історії Гімназії вищих наук князя Безбородька в ЦДІА (м. Санкт-Петербург) і ЦДІАУ (м. Київ), ніжинський літературознавець Є. М. Михальський з'ясував, що В. Г. Кукольнику була надана свобода у формуванні педагогічного колективу учбового закладу, що за його рекомендацією були затверджені кандидатури трьох його колишніх учнів, один з яких – І. М. Пілянкевич – був його родичем (братом дружини), до викладання також був долучений і його син Платон [5]. Тож, як зазначає Є. М. Михальський, проблема була «не тільки в професорах,... а й «у підірваному ще в Петербурзі здоров'ї В. Г. Кукольника» [5, с. 5].

У своїх спогадах Нестор Кукольник пише про те, що свої педагогічні навички батько використовував і у вихованні власних дітей. Про найстаршого брата, Миколу, мемуарист згадує небагато: коли батько мав у себе вдома пансіонерів, яких готував до екзамену, то йому допомагав старший син, підліток «незвичайних здібностей, чудової для його віку вченості і начитаності» [3, с. 87]. Про себе Н. В. Кукольник пише, що в останні роки перебування в Петербурзі він «вже говорив латиною, російською та польською мовами» [3, с. 89]. Якщо мати не відзначала його через похмурий характер і негарну зовнішність, батько, навпаки, намагався це компенсувати своєю ніжністю та турботою. Тож всі його дитячі провини підлягали тільки «батьківській цензурі»: кожного разу він готувався просити вибачення в батька латиною, що, звичайно, приймалося, «незважаючи на Цицеронівські звинувачувальні філіппіки... матері» [3, с. 90]. Втім, розмірковуючи над спогадами дитинства, Н. В. Кукольник зазначає: «... жоден педагог не повинен сам виховувати своїх дітей, або зайва поблажливість, або зайва вимогливість заберуться у виховання. Я... майже позитивно переконаний в тому, що всі неприємності, які я зустрів в житті, засіялись і пустили своє коріння саме в цей період мого життя. Обстановка породжує схильності саме в цьому віці, навколо мене які стояли декорації і відбивались на чистому дзеркалі душі 7–8 і 9-річної дитини? Глибока вченість, чесність і доброта батька... пристрасть до нарядів і параду, до відкритого, не за коштами життя моєї матері, драматичний екстаз старшого брата Павла Васильовича Кукольника, ... пристрасть до дотепних пустощів другого брата Олександра» [3, с. 91].

Про Олександра Н. В. Кукольник згадує багато, із захопленням і співчуттям. Надзвичайно обдарована людина, з якої міг вийти «комічний письменник, чудовий рисувальник, дотепний механік, але все це випарилось в домашньому марнотратстві здібностей і волі» [3, с. 91]. Його оригінальні маскарадні костюми були відомі всьому Петербургу, він легко писав смішні комедії, самостійно навчився малювати (портрет батька вражає своєю схожістю), робив декорації для домашніх спектаклів. Чудово малював на оксамиті, робив квіти з синелі, навіть оригінальні меблі з ялинових шишок. Вже після від'їзду батьків він прославився як автор дотепних карикатур, улюбленець світських салонів, один з лідерів петербурзьких пустунів, які безтурботно розважалися на вулицях міста і в домах знайомих. Н. В. Кукольник пригадує кілька анекдотів з братових витівок лише тому, що знаходить багато аналогій життя Олександра зі своїм (це й пустощі та жарти під час навчання в Ніжинській гімназії, і веселе та

галасливе життя в Петербурзі, знамениті середі, де збиралась богема, а він був її натхненником). Але колишні друзі Олександра, натішившись в молодості, досягли достатку і пошани, а він, не витримавши такого шаленого життя, передчасно помер.

Н. В. Кукольник згадує ще про одного брата – Павла Васильовича. З його спогадів ми дізнаємось, що батько готував і супроводжував Павла в Полоцьку єзуїтську колегію для складання докторського екзамену з права. Павлом був зроблений переклад «Скороченої загальної історії» французького історика та державного діяча Луї Філіпа де Сегюра, що активно обговорювалося в родині. Крім того, Павло Кукольник був пристрасним театралом, писав вірші, трагедії, грав на сцені в домашньому театрі. Взагалі, як згадує мемуарист, з поверненням Павла з Полоцька домашнє життя похвалилося: «...зимою домашні спектаклі, незвичайні маски, щоденний бостон; в кавалерській кімнаті – шахи; влітку... зазвичай жили в Павловську» [3, с. 89]. На жаль, про Павла Н. В. Кукольник згадує мало, але дослідження А. Шверубовича («Брати Кукольники», 1885) та сучасного литовського науковця М. Лавринця свідчать про його активну наукову, педагогічну та суспільну діяльність віленського періоду, який складав дві третини його життя. Павло Кукольник цікавився краєзнавством і історією Литви, відвідував мистецькі зібрання, товаришував з поетом В. Сирокомлю (Л. В. Ф. Кондратович), спілкувався з громадськими та просвітницькими діячами А. Г. Кіркором, Т. Нарбутом, І. Ходзьком, не забуваючи про власну літературну творчість [4].

Завдяки спогадам Нестора Кукольника відтворюється психологічний та соціальний портрет дворянсько-інтелігентської родини на тлі свого часу – першої чверті ХІХ століття. Незважаючи на юний вік, він розповідає про свої спостереження комети 1811 р., про життя в Петербурзі під час війни з Наполеоном в 1812 р. (евакуація музеїв та архівів, паніка в зв'язку з чутками про від'їзд імператорської родини), патріотичний підйом у 1813 р., захоплення великодушністю Олександра І тощо. З усіх імен з особливим теплом він згадує про М. М. Новосильцева, державного діяча, сенатора, який підтримував родину Кукольників під час їхнього життя в Петербурзі, а згодом, в середині 1830-х рр., залучив одного з братів, Платона Кукольника, до служби в раді у справах Царства Польського.

Таким чином, мемуари Н. В. Кукольника характеризуються не тільки створенням психологічних та соціальних портретів рідних людей, а й відображенням картини сучасного світу, специфіки усталених цінностей, переосмислення художніх орієнтирів, роздумами над долями окремих людей та цілого покоління своїх сучасників.

Література

1. Гончаров А. В., Гончаров Н. В. Життєвий шлях, юридичні погляди та педагогічна діяльність В. Г. Кукольника. *Правовий часопис Донбасу*. 2019. № 1 (66). С. 13–17.
2. Кукольник В. Г. Российское частное гражданское право: Ч. I: Изложение законов по предметам частного гражданского права, лицам, вещамъ и дѣяніямъ. Санкт-Петербург: Типогр. Департамента Внѣшней торговли, 1815. 368 с.
3. Кукольник Н. В. Мои воспоминания. *Исторический вестник. Историко-литературный журнал*. 1891. Т. XLV. С. 79–99.
4. Лавринец П. Павел Кукольник и польскоязычные поэты Литвы. *Slavistica vilnensis*. 2017. № 62. С. 291–306.
5. Михальский Е. Н. В. Г. Кукольник и его роль в становлении гимназии высших наук князя Безбородко. *Література та культура Полісся*. Вип. 6. Ніжинська вища школа і проблеми освіти, науки, літератури / упорядн. і відповід. ред. Г. В. Самойленко. Ніжин: НДПІ, 1995. С. 1–22.
6. Русский исторический анекдот от Петра I до Александра III / сост., вступ. ст., примеч.: Е. Я. Курганов. Санкт-Петербург: Пушкинского фонда, 2017. 368 с.

References

1. Honcharov, A. V., Honcharov, N. V. (2019). Zhyttievyy shliakh, iurydychni pohliady ta pedahohichna diial'nist' V.H. Kukul'nika [Life path, legal views and pedagogical activity of V. G. Kukulnik]. *Pravovyy chasopys Donbasu – Legal magazine of Donbass*, 1(66). 13–17 [In Ukraine].
2. Kukul'nik, V. G. (1815). Rossiyskoe chastnoe grazhdanskoe pravo [Russian private civil law]. Izlozhenie zakonov po predmetam chastnago grazhdanskago prava, litsam, veshcham i deyaniyam [Statement of laws on subjects of private civil law, persons, things and acts]. (Vols. 1–2; Vol. 1). Sankt-Peterburg: Tipografiya Departamenta Vneshney torgovli [in Russian].
3. Kukul'nik, N. V. (1891). Moi vospominaniya [My memories]. *Istoricheskiy vestnik – Historical messenger*, Vol. XLV, 79–99 [in Russian].
4. Lavrinets, P. (2017). Pavel Kukul'nik i pol'skoyazychnye poety Litvy [Pavel Kukulnik and Russian-speaking poets]. *Vil'nyusskaya slavistika – Vilnius Slavic Studies*, 62. 291–306 [in Russian].
5. Mikhail'skiy, Y. N. (1995). V. G. Kukul'nik i ego rol' v stanovlenii gimnazii vysshikh nauk knyazy Bezborodko [V. G. Kukulnik and his role in the formation of the gymnasium of higher sciences of Prince Bezborodko]. *Literatura ta kul'tura Polissya – Literature and culture of Polissya*. Vol. 6, 1–22 [in Russian].
6. Kurganov, E. Ya. (2017). Russkiy istoricheskiy anekdot ot Petra I do Aleksandra III [Russian historical anecdote from Peter I to Alexander III]. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo «Pushkinskogo fonda» [in Russian].

T. I. Tveritina

Associate Professor of the World Literature Department, Borys Grinchenko Kyiv University

Memorial heritage of N. V. Kukolnik: memories of the family

The article deals with the problem of studying memoiristics in modern literary criticism in the context of the creative work of N.V. Kukolnik, a poet, a playwright, a writer, a journalist, a public figure of the 19th century. One of the little-investigated aspects of this problem is memories of the family, moral and ethical priorities and peculiarities of upbringing in the family of his father, V.G. Kukolnik, a scientist-encyclopedist and a teacher, the first director of Nizhyn Gymnasium of Higher Sciences (1820–1821).

The purpose of the study is to recreate the family atmosphere in the noble-intellectual family on the material of "My Memoirs" by N.V. Kukolnik, to determine the factors that influenced the formation and development of scientific and artistic interests of both the author of the memoirs - Nestor Kukolnik and his brothers – Paul and Alexander, talented people, but not so famous.

Much attention in the memoirs is paid to his father: the periodization of his activities (Zamoysky, St. Petersburg and Nizhyn periods) is traced; a detailed description of his social life, diligent work, career growth is given. At the same time, the memoirs include valuable details of V.G. Kukolnik's private life, his communication with children, assistance in their education and life guidelines. The memoirist draws on family legends, historical and biographical anecdotes, which were based on unusual cases and interesting events in the life of their family. Thanks to the memoirs of Nestor Kukolnyk, a psychological and social portrait of a noble family is created against the background of his time - the first quarter of the 19-th century.

Nestor Kukolnik's memoirs are based on the interrelation of the personal and the social, autobiographical and memorial facts. They reproduce the picture of the modern world, the specifics of established values, rethink the artistic focus and contain reflections on the fate of individuals and the whole generation of his contemporaries.

Key words: memoiristics, Nestor Kukolnyk, Vasyl Kukolnyk, Oleksandr Kukolnyk, Pavlo Kukolnyk, Nizhyn Gymnasium of Higher Sciences.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 821.161.2Гуц

DOI 10.31654/2520-6966-2020-16f-101-50-64

Т. Чумак

кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри журналістики та мовної комунікації Національного університету біоресурсів і природокористування України

До питання національно-духовної проблематики публіцистичного циклу Євгена Гуцала «Ментальність орди»

Творчість одного з чільних представників українського прозового шістдесятництва Євгена Гуцала до наших днів залишається однією з найменш досліджених сторінок історії української літератури другої половини ХХ ст. Незважаючи на широкі обговорення його творів за життя автора, численні рецензії та критичні відеауки сучасників, системне наукове вивчення його творчого доробку в останнє десятиліття щойно розпочалося. Тим часом проза Є. Гуцала, багата й різноманітна за жанрами, проблематикою, яскравими персонажами, художніми знахідками, потребує синтетичного наукового осмислення, оскільки належить до ключових здобутків української літератури ХХ ст. Особливо актуальним є питання національно-духовної проблематики публіцистичного циклу Євгена Гуцала «Ментальність орди», оскільки саме в цьому циклі найяскравіше виявилися морально-духовні орієнтири письменника, спрямовані на утвердження рис українського національного характеру в свідомості сучасників. Творчість Євгена Гуцала, як і творчість багатьох шістдесятників, стала справжнім викликом радянській літературній думці, що виливалося у гострій критиці партійних чиновників, які не могли та і не бажали осягнути зміст «не соціалістичної» літератури. Книга Гуцала багата на історичний, літературний, фольклорний матеріал. Збірка відзначається авторською аналітичністю сучасних подій, газетних і телевізійних новин, виступів громадських діячів. За переконанням письменника, саме тривала залежність України від Росії в межах створеної російським етносом імперії і спричинила жорстокі нелюдські умови життя «на нашій не своїй землі». Взаємини українського і російського народів письменник розглядає в контексті протиставлення двох типів цивілізацій – осілого, землеробського, з одного боку, і кочового, загарбницького, з іншого. У цьому зіткненні народ-кочівник, якого веде невситиме прагнення територіальної експансії, захоплення все нових і нових земель. Є. Гуца-

ло займає патріотичну позицію, але патріотичність не виражається у хворобливій пристрасі до деморалізації російської експансії, а в чітко усвідомленому прагненні самостійного вибору шляху як на політичному, так і на суспільному рівні. Вибір письменника зводиться до свободи слова, свободи совісті, свободи асоціацій, свободи обирати і бути обраним. Автор мав на меті реконструювати національну ідентичність, зміцнити національно-духовний стрижень, займаючи органічну позицію, завжди відкриту до дискусування та множинності інтерпретацій. Письменник засуджує нездатність витворення фундаментальної основи національно-духовного буття.

Ключові слова: становлення української державності, духовний світ, соціальні умови, національна ідентичність, українська земля, російська ментальність.

Сьогодні спостерігається нагальна потреба наукового переосмислення творчості Євгена Гуцала під якісно новим кутом зору. Досвід вітчизняної історії свідчить, що українське суспільство досить мало знає та вивчає свою літературу, яка, на жаль, тривалий час вважалась непопулярною. Особливо це явище спостерігається серед молоді, яка лише зараз починає активно звертатися до літературної спадщини українського народу та намагається знайти відповіді на кричущі питання сьогодення. Водночас, саме у творчості таких митців, як Євген Гуцало, можна віднайти ті істини, які зараз шукає наш народ та які мають важливе значення для усвідомлення причин та передумов тієї ситуації, в якій перебуває Україна. Ці істини стосуються як минулого, так і сучасності нашої держави. Тим часом проблема національно-духовної проблематики, зокрема у творчості Є. Гуцала, належить до найменш досліджених у сучасному українському літературознавстві.

60-ті роки були вузловим моментом історії літератури другої половини ХХ ст.: час хрущовської «відлиги», що позначився на всіх сторонах культурного життя і спричинив виникнення нових літературних явищ, найпомітніше з яких – шістдесятництво. Воно виникло в тісному зв'язку з плідною працею письменників старшого покоління, формуючи два прозові потоки: один – дебюти молодих літераторів, другий – творчість прозаїків старших поколінь. Протягом цього знаменного десятиліття шістдесятництво утверджується як провідна й центральна «вісь» літературного розвитку, підпорядковуючи собі художні набутки письменників інших поколінь, стаючи «візитною карткою» цього часу. Ця пріоритетність шістдесятництва особливо яскраво виявляється у прозі.

Українську прозу другої половини ХХ ст. найвизраźніше репрезентують шістдесятники В. Близнець, В. Дрозд, Г. Тютюнник, В. Шевчук, Ю. Щербак, серед них Є. Гуцало належить одне з найпочесніших місць. Євген Гуцало випередив свій час на багато років вперед. Соціалістична думка тодішніх літературознавців не була здатна збагнути та зрозуміти глибину його творчості. Чимало радянських літературних творців користувалися у своїй творчості обмеженими засобами соцреалізму, який тривалий час нав'язувався народу. Творчість Євгена Гуцала, як і творчість багатьох шістдесятників, стала справжнім викликом радянській літературній думці, що виливалося у гострій критиці партійних чиновників, які не могли та і не бажали досягнути зміст «не соціалістичної» літератури. Чимало таких митців поплатилися за свою творчість життям або тривалими роками у виправних таборах чи в палатах психіатричних лікарень. Митець вкладав у свої твори власну душу, він абсолютно не прагнув того, щоб його вивчали у школах чи відзначали державними нагородами. Не визнавав жодних рамок чи правил у літературі, а творив та писав так, як розумів, так, як відчував серцем. «Євгена Гуцала неможливо було вкласти в те чи інше проблемно-тематичне «прокрустове ложе...», – зазначає М. Жулинський [1, с. 5], а його «психологічний аналіз у системі зображувальних засобів творення характеру є провідним» [2, с. 100]. Парадоксальним чином творчість шістдесятників протягом наступних десятиліть дедалі більше усвідомлюється і сприймається як цілісність, хоча у своїй творчій практиці письменники в цей час відчутно віддаляються від своєї початкової одностайності. Кожен із них стає виразною творчою індивідуальністю, розвиває власний стиль, майже втрачаючи будь-які риси подібності з іншими представниками свого покоління. Проте підстава для такого об'єднання існує, і вона дуже поважна: це нова концепція української національної духовності, втілена в різноманітні індивідуальні образні системи. Саме вона лягла в основу ідентифікації нового покоління письменників і згодом набувала в їхній творчості різноманітних індивідуальних інтерпретацій. Вона зберігається в основних рисах у зрілій і пізній прозі шістдесятників як конституційний базис, незважаючи на широку варіативність індивідуально-авторських стилів.

Національна самосвідомість через унікальну систему цінностей та ідеалів забезпечує духовний, ідеологічний фундамент функціонування держави, сприяє виробленню перспективних орієнтирів суспільного розвитку. Кожній людині, суспільству притаманна своя специфічна ієрархія цінностей, які виступають сполучною ланкою

індивідуального і суспільного життя. Духовні цінності, що належать народові, національній спільноті й становлять основу їх існування та розвитку, є національними духовними цінностями, які утворюють духовно-ціннісне ядро національної самосвідомості.

Українцям, як багатьом іншим народам у світі, довелося творити націю у бездержавному стані, могутніми засобами культури, мови, традицій впродовж майже тисячоліття і змагатися за свою політичну свободу та політично організоване життя у формі самостійної держави. Ці та інші проблеми знайшли своє втілення на сторінках публіцистичного циклу Євгена Гуцала «Ментальність орди», присвяченого україно-російським стосункам. Окремою збіркою книжка вийшла 1996 року [3]. Збірку складають статті: «Пектораль» (1993), «Буслаєвщина, або ж Не вздовж, а впоперек каменя» (1994), «Безодня, або ж Іван Грозний: «Все воры» (1994), «Ментальність орди, або ж Творення «євроазійського простору» (1994), «Оргія, або ж Ефект мухомора» (1994), «Гусячі багнети, або ж Г. Державін: «Поля и грады – стали гробы» (1994), «Знак Чечні», «Знак Хіви» (1995), «Раби рабів, або ж «Какую Россию мы потеряли?» (1995).

Поштовхом до написання циклу послужила стаття відомого російського вченого академіка Д. Лихачова в журналі «Новый мир» «Нельзя уйти от самих себя...» (Историческое самосознание и культура России)». У сталінську добу академік Лихачов належав до тих учених, які підтримували прогресивні рухи в Україні, проте коли справа зайшла про повернення культурних цінностей, нагробованих царською та радянською імперіями у «менших братів», світогляд науковця докорінно змінився не на користь вищезгаданого «меншого брата». Збірка стала своєрідним виявом історико-філософських та політичних роздумів письменника про коріння російської експансіоністської політики – теми актуальної і сьогодні.

Національна ідея взагалі була однією з провідних у публіцистиці 90-х років ХХ ст. У значній кількості статей, які з'явилися у провідних виданнях, піднімалися питання історичного часу, культурно-етнічного простору буття українського народу та споріднених із ним історичною долею інших етносів, стосунків України та Росії, проявів «демократичного» нігілізму, аналізу сумісності та несумісності національних інтересів країн та ін. Книга Гуцала багата на історичний, літературний, фольклорний матеріал. Збірка відзначається авторською аналітичністю сучасних подій, газетних і телевізійних новин, виступів громадських діячів. У збірці досліджені роботи багатьох теоретиків, науковців, письменників: Д. Лихачова, С. Соловйова, В. Налівкіна, Ф. Достоєвського, О. Пушкіна, С. Гербер-

штейна, М. Погодіна, М. Шелгунова, О. Герцена, Дітера Гро, Д. Флетчера та ін.

Національні орієнтири, образи і символи проглядаються у збірці не лише у способі мислення самого письменника, а й у особливих поглядах на світбудову, що знайшли своє вираження у проведених аналогіях, поясненнях, пророцтвах. Як зазначає сам автор, «мабуть, я сам – такий, як є, – не зміг би раніше написати «Ментальність орди». Але ж гріх було не задуматися над співжиттям, з дозволу сказати, російського та українського народів на українській таки землі, гріх було не задуматися над російською ментальністю, яка не є такою сама в собі чи сама по собі, а яка силоміць заклала в свою дуже специфічну структуру, нашу українську ментальність, нашу по-своєму дуже специфічну структуру української вдачі. Силою агресії, силою зброї, силою патологічної брутальності й патологічного розбою нам постійно нав'язувався культ російського народу, нам постійно нав'язували цивілізацію брехні, пияцтва, ненависті до праці, нав'язувалася цивілізація безгосподарності, хаосу, безперспективності, цивілізація мародерства. Зрештою, ота війна в Чечні, яку бачимо сьогодні. Така сама чеченська війна велася в Україні завжди. Тут завжди вистачало тих контрактників, які прибували на заробітки, як нині приїжджають контрактники з усієї Росії на заробітки – вбивати! – в Чечню. І хіба Україну не закладено в цю страхітливую цивілізацію постійного пограбування й мародерства, геноциду, хіба сьогодні, як і завжди, Україна не є отією шевченківською покриткою? Україна була і є «рабою рабів», бо такою «рабою рабів» є Росія, іншою вона бути не здатна, але чи можемо ми змиритися й сьогодні з роллю «раби рабів» – України? І чи може тут наша література грати пасивну роль?» [4, с. 5].

І є своя глибока закономірність в тому, що публіцистичний цикл письменника в зазначеному виданні починається з «Пекторалі». Цю статтю, чи, швидше, есей, написаний раніше, в 1993 році, надихає віра у відродження України, її творчої потуги, втіленої в слові, пам'ятках культури, історії. «З глини, з порошу, з небуття-буття відновлюється Україна, її душа, її слово». Проте повернення до себе, до своїх джерел вимагає величезних зусиль. Адже українське суспільство пережило кілька століть жадливіх руйнацій, коли були дискредитовані всі християнські заповіді, коли обман, брехня, ошуканство стали нормами моралі. «І невже це суспільство зміниться, переродиться, постане в іншій іпостасі?» – запитує письменник. І відповідає твердим: «А повинне. І повинні відродитися українська душа, українське слово. І багатостраждальна література. Важкі ці пологи,

але інших метаморфоз нам не дано, бо умови – вкрай жорсткі, нелюдські» [5, с. 427].

У публіцистичному циклі, названому за однією зі статей «Ментальність орди», Гуцало, власне, й аналізує першопричини тих украї складних обставин, в яких Україні доводиться долати шлях повернення до себе. Поштовхом до написання статей стала послена реанімація в засобах масової інформації після приходу до влади А. Кучми поняття євразійського простору і тези про необхідність повернення України до євразійської цивілізації, в орбіті якої вона перебувала впродовж кількох століть.

За переконанням письменника, саме тривала залежність України від Росії в межах створеної російським етносом імперії і спричинила жорсткі нелюдські умови життя «на нашій не своїй землі». Взаємини українського і російського народів письменник розглядає в контексті протиставлення двох типів цивілізацій – осілого, землеробського, з одного боку, і кочового, загарбницького, з іншого. У цьому зіткненні народ-кочівник, якого веде невситиме прагнення територіальної експансії, захоплення все нових і нових земель, якого не зупиняє жоден досягнутий рубіж, неминуче перемагає землероба. Поширившись на величезному просторі, не закорінений в питомий ґрунт, призвичаєний до грабіжництва, існування коштом чужої праці, народ-завойовник руйнує усталений, органічно вписаний в довкілля господарчий лад поневолених народів, їх звичаї, культуру, ідентичність.

Осмилення історії українсько-російських стосунків як конфлікту носіїв різних цивілізаційних начал – осілого й кочового – має досить тривалу традицію в українській історичній, культурологічній та художній літературі. Якщо обмежитись лише художньо-філософськими інтерпретаціями цієї теми, то до попередників Гуцала слід віднести Лесю Українку, яка в кількох драматичних поемах дала унікальний за глибиною художній аналіз теми національного поневолення з виразною проекцією на характер українсько-російських відносин, Тодосю Осьмачку з його «Старшим боярином», де в такому ж контексті змальовано руйнацію традиційної селянської культури під час столипінської реформи, Євгена Маланюка, в поезії та есеїстиці якого мотив деформації колективної народної психіки під тиском чужинецької експансії належить до провідних.

Багате фактично-документальне підґрунтя збірки для пересічного українського читача виявилось принципово новим і незвичним. З метою роз'яснення багатьох «невідомих» Гуцало спробував виявити і схарактеризувати утвердження основних аспектів націо-

нально-екзистенціальної домінанти в україно-російському метадискурсі. Оскільки український народ постійно підлягав духовній нівеляції, національному знекровленню: «Тебе вирізають на твоїй же території, а потім ще й беруть на себе клопіт зберігати тебе на твоїй же території» [5, с. 408], нав'язуванню ворожих догм «класовості», «пролетарського інтернаціоналізму», «комуністичної ідеології», в першу чергу постраждала етнічна самототожність нації. Постійний тиск з боку всемогутньої політичної сили імперської держави призвів до абсурдного відчуття «виламаних владою рук», заплутаності вибору життєвого шляху: «Якщо особа зрікалась українства, світ ставав до неї відносно терпимішим і толерантнішим. Кожному довелося пройти через екзистенціальний вибір – відмежуватися від своєї національності і здобути абсурдне полегшення чи залишитися в ній і зазнати фізичного та психологічного нищення» [6, с. 64]. Тож не такою вже нелогічною видається пропозиція автора занести український народ до Червоної книги народів ООН, як народ, який зникає з лиця землі.

Гуцало засуджує не тільки нав'язування меншовартості, а й індивідуальний і колективний самоізоляціонізм «захребетно-безхребетного» зразка «моя хата скраю». Концентруючи увагу на ідеї національної самоідентичності та єдності, застерігає про розбиття монолітних зв'язків усіх часів і народів «об підводне і надводне каміння нашого безглузлого-абсурдного-глузду», підкреслює необхідність пошуку своєї справжньої сутності: «Людина сама для себе є мірою пізнання космосу, його розвитку та законів, і міра пізнання самої себе – і всього людства – через свою індивідуальність. Організм індивідуальності стає синонімом організму людства, а організм людства – синонімом організму індивідуальності» [5, с. 393]. Це твердження має відношення до всіх народів світу, оскільки і минуле і майбутнє «прочитується і моделюється досвідом окремої людини, і досвід людини стає досвідом людства» [5, с. 393].

Основний зміст збірки «Ментальність орди» окреслює політичний світогляд митця щодо «санкціонування насильства проти неросіян, головних особливостей колоніальної риторики: Гуцало зосереджував свою увагу здебільшого на мовчазному схваленні, бо навіть уславленні в російській літературі грабунків і безвідповідального оргіастичного насильства» [7, с. 396]. Автор не переконує у правильності своїх тверджень, а вмотивовано підводить читача до формування власної точки зору.

Жанровій характеристиці збірки притаманне поєднання репродуктивного та аналітичного стилів. Репродуктивний стиль допо-

магає письменникові формувати ситуації у свідомості читачів. Поліфонічність деталі дає можливість читачу самому домислювати картину створеної автором дійсності. Збірка вражає влучністю емоційної насиченості оповіді, детальністю, демонстративністю, випадковістю проведених аналогій, нарочитістю, блискучою парадоксальністю образного мислення. Стилістична забарвленість твориться за допомогою як ефектних, так і стриманих деталей.

Письменникові болить доля країни, моральне здоров'я нації, духовна спорідненість історії і сучасного світу: «Адже тільки подумати, як довго в нас було дискредитовано заповіді християнської моралі – сказано «не вбий», а суспільство стояло на вбивствах, сказано «не кради», а суспільство стояло на злочинстві; обман, брехня, ошуканство стали нормами моралі» [5, с. 399].

Принагідно слід зазначити, що, згідно зі спостереженнями автора, поступово змінилось і саме усвідомлення моральності. Виходить, що моральні проблеми поступово специфікуються. Якщо раніше дотримання десяти заповідей було достатньою умовою для визнання моральності поведінки, то нині виникає більш складна формула моральності як такої. Стало значно важче розрізнити моральність чи аморальність засобів, які виправдовують досягнення великої загальнонаціональної, загальнодержавної мети.

Вибір письменника зводиться до свободи слова, свободи совісті, свободи асоціацій, свободи обирати і бути обраним. Є. Гуцало займає патріотичну позицію, інакше і не могло бути, але патріотичність не виражається у хворобливій пристрасі до деморалізації російської експансії, а в чітко усвідомленому прагненні самостійного вибору шляху як на політичному, так і на суспільному рівні: «Для історії – як для безперервного процесу, що є продуктом і постійно твореним результатом цієї народної самосвідомості, котра може бути лише сама собою, вірною своїй природі, і нічим іншим, що суперечило б чи заперечувало б цю природу, й тут украй важливо побачити цю природу у її справжніх особливостях, а не схимерованих візіями засліпленого патріота» [5, с. 447].

Є. Гуцала не покидала ідея національної самототожності: «А як же ми, силоміць прив'язані до колісниць імперського народу? Чому й ми разом з ним приречені бути «исключением среди народов», бо ж не можемо вибудувати свою долю відповідно до свого менталітету, а повинні мавпувати долю імперського народу?» [5, с. 427].

Варто сказати, що національна ідея, як сутнісний стрижень ідеологічної системи, за своїм історико-суспільним змістом, повинна цілковито розкрити квінтесенцію цивілізаційного і духовно-культур-

ного феномену українськості, його творця-українця і український народ. За цим підходом, національна ідея концентрує увагу на центральній позиції державної ідеології, яка полягає у конструюванні найвищої цінності українського суспільства – людину-українця, яка впродовж тисячоліття, безперервно освоюючи свій етнічний простір, створила в ньому культурно-історичну унікальність як вагомому частку світової цивілізації. Українці впродовж століть створили затишок для представників інших народів на обжитій території, розраховуючи на взаємність, злагодженість і пошанування національних цінностей. Окупаційні режими створювали умови для суспільного дискомфорту, зумисне фальсифікуючи історичні події, культурні явища, спотворюючи доброзичливість українців, нав'язуючи розуміння ущербності, і що найбільш несправедливо і дошкульно – периферійності культури [8, с. 21].

Письменник занурюється у вир нагальних, постійно загострених проблем навколо ідеї «слов'янського союзу», постійно наростаючої «еволюції» в демократизації відносин між Україною та Росією. Автор виявився не тільки неординарним ученим, а й майстерним аналітиком і прогнозістом. Гуцало не розставляє крапки, а слушно застерігає: «Чи ідея нового прогресу знову не обернеться ідеєю викривленого, спотвореного прогресу, й вираз доброзичливого очікування на наших обличчях не перетвориться на конвульсійну гримасу жаху та болю?» [5, с. 564]. На превеликий жаль, ці проблеми не можуть вирішитися в загальній формі. Вони потребують індивідуального підходу та особистої відповідальності кожного свідомого громадянина. Хочеться вірити, що нам вдасться зберегти самототожність національної автономності, перетворити загальнолюдський досвід на національну іпостась теперішнього і майбутнього буття. Публіцистичний доробок митця може стати заклик до самозаглибленого споглядання, бути надбанням духовності нового тисячоліття [9, с. 85–89].

Можна, звичайно, закинути Гуцалові занадто прямолінійну категоричність, ба навіть упередженість, яку визнавав він сам, в оцінці неспроможності росіян до сприйняття ідеї верховенства права («правового сприйняття буття російська ментальність не допускала, не допускає і не допустить. Чи я помиляюсь, надто категоричний? Хотілося б помилитись») [5, с. 564].

Було б дуже добре, якби Гуцало помилився. Було б дуже добре і для України, і для інших країн пострадянського простору, якби в Росії почались нарешті реальні процеси демократизації й лібералізації суспільства. А проте політичний розвиток Росії іде в іншому

напрямі – напрямі посилення неоімперських амбіцій її провідників, наступу на права людини й свободу слова, посилення авторитарного стилю управління державою.

За ті півтора десятки років, що минули з часу публікації «Ментальності орди», жодна із загроз з боку Росії, які й спонукали письменника до публіцистичного висвітлення історії російських завоювань, не зникла. Російська окупація Донбасу є складовою так званої «гібридної» війни проти України, що розпочалася у лютому 2014 р. з незаконної анексії Криму. Водночас експансію Кремля на «українському напрямі» слід розглядати в контексті загальної неоімперської агресивної політики РФ на світовій арені. Країна-агресор не визнає себе стороною конфлікту на Сході України, блокує мирні ініціативи.

Зараз безпосередньо Росія управляє всім: економікою, придушене будь-яке політичне життя. Тому ми чітко розцінюємо, що це війна Росії проти України. Це так звана війна четвертого покоління, де невійськові чинники, не пряме військове втручання, а економічне, політичне, інформаційне, релігійне. Це світоглядна війна, метою якої є не завоювати країну, а підірвати життєздатність цієї країни.

Закостенілі традиції цивілізації грабіжництва з неймовірно роздутим бюрократичним апаратом, що працює не на суспільство, а на самозбереження й самовідтворення, корупція і хабарництво в чиновницьких кабінетах, продажність суддів – весь цей букет хронічних хвороб імперії, про які йдеться в «Ментальності орди», досі тримає в своїх цупких лабетах Україну. Тримає міцно, бо навіть демократичні здобутки таких масштабних народних зрушень, як Помаранчева революція та революція Гідності, коли, здавалося, почався відлік нового часу – формування громадянського суспільства і рух до побудови національної правової держави, – знову загальмовано і знову поставлено під загрозу внаслідок воєнних дій та протистояння політичних партій всередині країни.

Отже, час показав, що велика тривога письменника за долю батьківщини, здобута державність якої лишається хиткою і непевною, була не марною. Моральне й духовне спустошення, спричинене імперською асиміляцією питомого мовно-культурного доквілля, яскраво виявилось і в сприйнятті «Ментальності орди» в певних інтелектуальних колах. Різко негативні відгуки на книжку з'явилися не тільки в газеті соціалістичної партії «Товарищ», в чому не було жодних несподіванок, а й у виданнях, які позиціонують себе як ліберально-демократичні. У новоствореній в 1996 році газеті «День» було опубліковано кілька негативних рецензій на книжку Гуцала.

Автор однієї з них, історик Олексій Толочко, у статті під назвою «Ментальність Ясиру» звинуватив письменника в русофобії і в спробі ірраціонального проектування на сусідній народ власного етнічного досвіду гріхів і пророцтв. «Минуло 5 років, відколи ми перестали жити в російському контексті, – писав О. Толочко, – війна закінчилася, армію здемобілізовано. І коли хтось не встиг вчасно на фронт, не навоювався і не насидівся в окопах, а тому вирушає партизанити в ліси, це не значить, що ми маємо рушити за ним» [10, с. 4].

Ліберальна толерантність у міжнаціональних стосунках, яку начебто обстоює О. Толочко в дискусії з письменником, що дозволив собі некоректність у ставленні до сусідів, була б доречною, якби постсоветські взаємини України з Росією досягли західних стандартів міжнародного співробітництва. Натомість ставлення російського політикуму до українського суверенітету значно ближче до комінтернівської схеми «дружби народів», дотепно висміяної Дж. Орвеллом у «Скотофермі» в образі Кішки з «Комітету перевиховання диких тварин», яка читала горобцям лекції про «братерство тварин», вмовляючи їх сісти їй на лапку.

Як зауважує журналіст Микола Рябчук, Росія, безумовно, ще довго буде проблемою і для України, і для світу, і для самої себе. Проблема націєтворення стоїть перед росіянами не менш гостро, ніж перед українцями. З тією лише різницею, що одним доводиться творити модерну націю з імперської спільноти, а другим – зі спільноти пост-імперської, себто з різноетнічної, різномовної, різноментальної «советської» маси, що опинилася збігом обставин на етнічно українському уламку імперії. Росіянам – долати «ментальність орди», українцям – «ментальність ясиру», а разом і «ментальність яничара». Книжка Гуцала, за великим рахунком, – це полеміка не з «ордою», а з «яничарством», тобто з тією частиною «ясиру», яка стала на бік завойовника, прийняла його цінності і його, зрештою, ставлення до колишніх одноплемінників-«однойсиричників».

За роки незалежності, таким чином, українці зовсім не «перестали жити у російському контексті». Це підтверджує геополітика, економіка, а найдужче – культура. Вистачить емпіричного погляду на те, чия церква є панівною в «українській» державі і чий телебачення, чії книги й газети, чия, зрештою, мова домінує у вишах і війську, в установах і просто на вулицях [11].

Нацизм людство засудило – більшовизм досі не засуджений, і в цьому основа трагізму суспільних перипетій ХХ ст. Історична помилка Заходу полягає у тому, що він до кінця не усвідомив меха-

ніки кривавого експериментування представників однієї нації («старшого брата») над іншою нацією («молодшим братом»). Адже більшовицький експеримент бумерангом торкнув також долі мільйонів людей на Заході, вплинув трагічно на розвиток історії після Другої світової війни [12, с. 78]. Очевидно, що політкоректність в українсько-російських міжнаціональних взаєминах поки що належить до сфери демагогії. Ніхто не побудує нам суверенну державу, в якій пануватиме демократія й верховенство права. Це залежить тільки від нас. Але для цього потрібно здолати інерцію ментальної й духовної залежності від колишньої євразійської імперії. В цьому й переконує нас остання праця Євгена Гуцала.

Слід сказати, що автор «Ментальності орди» не відриває останню комуністичну стадію історичного розвитку Російської імперії від попередньої самодержавної, а вважає комуністичну Росію її закономірним продовженням. Як підкреслює Гуцало, звичка до насильства як способу буття і в своєму середовищі, і в середовищі підкорених народів, терор знизу і терор згори як форма державності і побутування народонаселення в імперії підготували сприятливий ґрунт для засвоєння ідей Маркса-Леніна та їх більшовицького втілення. Соціалістична ідея була сприйнята в російській колективній свідомості, звиклій до постійного поневолення і пограбування інших народів, як можливість реалізувати соціальну справедливість шляхом розбійницького «перерозподілу» власності. Це й забезпечило перемогу жовтневого перевороту, коли Ульянов-Ленін, зазначає письменник, «ці звичаї й ці норми ввів до державної ідеології, до кривавої соціальної філософії, покликавши і призначивши на ролі рушіїв російської історії і захисників Російської імперії кримінальних злочинців та авантюристів, таким чином як до абсурду криміналізувавши історію Росії, так і до абсурду стероризувавши історію «народів Росії».

Таким чином, можна дійти висновку, що автор мав на меті реконструювати національну ідентичність, зміцнити національно-духовний стрижень, займаючи органічну позицію, завжди відкриту до дискусії та множинності інтерпретацій. Письменник засуджує нездатність витворення фундаментальної основи національно-духовного буття. Як зазначає сам автор: «Навчитися розуміти й шанувати свою національну вдачу, дбати за її традиційне самозбереження й саморозвиток, черпати з її скарбів усе найкраще для утвердження й впотужнення народної духовності... як тут не сподіватись на те, що нові імена сказали – і ще скажуть – своє слово» [13, с. 32]. Нині перед народом України постає завдання станов-

лення й розвитку державності, особливої ваги набуває формування духовного світу її громадян.

Національна свідомість мусить вийти з індивідуального стану і реалізувати свій потенціал, тільки таким чином з'явиться змога уникнути тотальної всепланетарної катастрофи. Тож сучасник має більше ніж вдосталь тем для міркування, для вибору своєї світоглядної позиції.

Література

1. Жулинський М. Г. Відкрився птахам, людям і рослинам... Десять років без Євгена Гуцала. *Слово і Час*. 2005. № 8.
2. Жулинський М. Г. Наближення: Літературні діалоги. Київ: Дніпро, 1986. 278 с.
3. Гуцало Є. П. Ментальність орди: статті. Київ: Просвіта, 1996. 173 с.
4. Гуцало Є. Чому весь час до Бога знімається рука? *Слово і час*. 1995. № 8.
5. Гуцало Є. П. Твори: у 5 т. Київ: Дніпро, 1997. Т. 5. 576 с.
6. Бондаренко Ю. Національна парадигма українського екзистенціалізму. *Слово і час*. 2003. № 6.
7. Зборовська Н. В. Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури: монографія. Київ: Академвидав, 2006. 504 с.
8. Павлюк С. Драматичність процесу самоідентифікації українців у сучасних умовах: влада і суспільство. *Конференція українських випускників програм наукового стажування у США*. Львів, 18–21 вересня 2003 р.
9. Глотова І. В. Публіцистичний пафос збірки Євгена Гуцала «Ментальність орди». *Вісник Сумського державного університету. Серія «Філологія»*. 2007. Т.1, № 1.
10. Толочко О. Ментальність Ясиру. *День*. 1996. 25 груд.
11. Рябчук Микола. На захист «Ясиру»: денационалізація як психологічна проблема. URL: <http://exlibris.org.ua/riabczuk/r14.html>
12. Федорук О. К. Московитія проти України: політика, культура. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. 152 с.
13. Гуцало Є. Вічні джерела дитинства. *Слово і час*. 1997. № 1.

References

1. Zhulynskiy, M. (2005). Vidkryvsia ptakham, liudiam i roslynam... Desiat rokiv bez Yevhena Hutsala [Opened to birds, people and plants... Ten Years without Yevhen Hutsalo]. Slovo i chas [in Ukrainian].
2. Zhulynskiy, M. (1986). Nablyzhennia: Literaturni dialohy [Approximation: Literary Dialogues]. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
3. Hutsalo, Ye. (1996). Mentalnist ordy [The Horde Mentality]. Kyiv: Prosvita [in Ukrainian].
4. Hutsalo, Ye. (1995). Chomu ves chas do Boha znimaietsia ruka? [Why Does a Hand Raise to Lord All the Time?]. Slovo i chas [in Ukrainian].

5. Hutsalo, Ye. (1997). *Tvory: v 5 t.* [Writings: in 5 Volumes]. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
6. Bondarenko Yu. (2003). *Natsionalna paradyhma ukrainskoho ekzystentsializmu* [National Paradigm of Ukrainian Existentialism]. Slovo i chas [in Ukrainian].
7. Zborovska, N. (2006). *Kod ukrainskoi literatury: Proekt psykhistorii novitnoi ukrainskoi literatury* [Code of Ukrainian Literature: Project of Psychohistory of Modern Ukrainian Literature]. Kyiv: Akademyddav [in Ukrainian].
8. Pavliuk, S. (2003). *Dramatychnist protsesu samoidentyfikatsii ukrainsiv u suchasnykh umovakh: vlada i suspilstvo* [The Drama of the Process of Self-Identification of Ukrainians in Modern Conditions: Power and Society]. Lviv [in Ukrainian].
9. Hlotova, I. (2007). *Publitsystychnyi pafos zbirky Yevhena Hutsala 'Mentalnist ordy'* [Journalistic Pathos of Yevhen Hutsalo's Compilation 'The Horde Mentality']. [in Ukrainian].
10. Tolochko, O. (1996). *Mentalnist Yasyru* [The Yasir Mentality]. Den [in Ukrainian].
11. Riabchuk M. *NA ZAKhYST «laSYRU»: denatsionalizatsiia yak psykholohichna problema* [IN PROTECTION OF "YASIR": Denationalization as a Psychological Problem]. URL: <http://exlibris.org.ua/riabczuk/r14.html> [in Ukrainian].
12. Fedoruk O. (2006). *Moskovyitiia proty Ukrainy: polityka, kulura* [Muscovites Against Ukraine: Politics, Culture]. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy [in Ukrainian].
13. Hutsalo, Ye. (1997). *Vichni dzherela dytynstva* [Eternal Sources of Childhood]. Slovo i chas [in Ukrainian].

T. Chumak

PhD in Pedagogy, Senior Lecturer of the Department of Journalism and Linguistic Communication

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

National and Spiritual Issues in the Publicist Cycle 'Mentalnist ordy' ('The Horde Mentality') by Yevhen Hutsalo

The work of Yevhen Hutsalo, one of the leading representatives of the Ukrainian prose in the 1960's, remains to this day one of the least researched pages in the history of Ukrainian literature of the second half of the 20th century. Despite extensive discussions of his works during the author's lifetime, numerous reviews and critical comments of contemporaries, a systematic scientific study of his work in the last decade has just begun. Meanwhile, Ye. Hutsalo's prose, that is rich and diverse in genres, issues, bright characters, artistic discoveries, needs a synthetic scientific understanding, as it belongs to the key achievements of Ukrainian literature of the 20th century. The issue of the national and spiritual issues of Yevhen Hutsalo's journalistic cycle 'The Horde Mentality' is especially relevant, because it is in this cycle that the writer's moral and spiritual guidelines aimed at affirming the features of the Ukrainian national character in the minds of contemporaries.

The work of Yevhen Hutsalo, as well as the works of lots of sixtiers, became a real challenge to Soviet literature, which resulted in sharp criticism of party officials who could not and did not want to reach the content of 'non-socialist' literature. The book of Hutsalo is rich in historical, literary and folklore material. The compilation of writings is marked by the author's analytical nature of modern events, newspaper and television news, speeches of public figures. According to the writer, it was Ukraine's continued dependence on Russia within the empire created by the Russian ethnic group that caused cruel inhuman living conditions 'on our own not our land.' Hutsalo considers the relations between the Ukrainian and Russian peoples in the context of the opposition of two types of civilizations: settled, agricultural, on the one hand, and nomadic, aggressive, on the other. In this clash, the nomadic people, led by the insatiable desire for territorial expansion, the capture of more and more new lands. Ye. Hutsalo takes a patriotic position, but patriotism is not expressed in a painful passion for the demoralization of Russian expansion, but in a clearly conscious desire to choose a path independently at both the political and social levels. The writer's choice is reduced to freedom of speech, conscience, association, freedom to choose and be elected. The author aimed to reconstruct the national identity, to strengthen the national-spiritual core, taking an organic position always open to discussion and multiplicity of interpretations. The writer condemns the inability to create a fundamental basis of national and spiritual existence.

Key words: formation of Ukrainian statehood, spiritual world, social conditions, national identity, Ukrainian land, Russian mentality.

УДК 821.161.2'06-3

DOI 10.31654/2520-6966-2020-16f-101-65-86

Капленко О. М.

доцент кафедри української літератури, методики її викладання та журналістики
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Микитенко А. В.

магістр філології

Художньо-образні моделі апокаліпсису в сучасній українській прозі

У статті виділено й проаналізовано основні художньо-образні моделі апокаліпсису на матеріалі сучасної української прози. Результати наукового дослідження дозволяють констатувати різноманітність художніх утілень кінцесвітнього сюжету.

Прикладом розгортання техногенного апокаліпсису є роман Тараса Антиповича «Хронос», де автор моделює винайдення одного унікального технічного пристрою і стихійне використання його людиною. Небезпека таких технологічних новинок бачиться катастрофічно, адже людська природа виявилася слабкою аж настільки, що ледь не призвела до масового знищення людства – як фізичного, так і духовного.

Іншою версією кінця світу є реалізація зомбі-апокаліпсису, художньо представлена романом Макса Кідрука «Бот. Гуаякільський парадокс». Тут ідеться про появу невідомої досі психоістоти, яка затьмарює свідомість усіх живих істот і тим самим є першопричиною масового божевілля та жорстокості небачених масштабів.

Ще одним баченням апокаліптичної моделі є деструкція особистості, особливо детально й натуралістично оприявлена в романі Олеся Ульяненка «Дофін Сатани». Моторошний парадокс заявленої моделі спровокований фактом віднайдення ключа загальної небезпеки людства у самій природі конкретної людини, у «зламі» її екзистенції і, як наслідок, прагненні отримати насолоду від убивства собі подібних. Це явище не запрограмоване філогенезом, не виконує функції біологічного виживання виду, взагалі не має ніякої обґрунтованої мети. Проте всупереч логічним аргументам воно виявляється в людині з небаченою агресією і, що найнебезпечніше, отримує свою хворобливу аргументацію лжемесіанства.

Роман Галини Пагуляк «Смітник Господа нашого» репрезентує погляд і, відповідно, переживання кінцесвітнього сюжету саме жінкою. Читач тут не знайде потужної і вражаючої агресії, як у попередніх («чоловічих») версіях апокаліптичного сценарію, проте глибинне усвідомлення «жіночої трагедії» через екзистенційну самотність, тугу, відчуженість і непо-трібність, так звану «викинутість» на узбіччя життя, провокує появу екзистенційного жаху від сугестивно візуалізованих декорацій жіночого апокаліпсису.

Ключові слова: апокаліпсис, постмодерний світогляд, сучасна українська проза, деструкція, катастрофізм.

Постмодерна свідомість демонструє особливу скерованість на осмислення таких явищ, як катастрофізм, кризовість, апокаліптичність. Зрозуміло, що цим вона аж ніяк не вичерпується, а проте варто згадати славнозвісну тезу Р. Олдермена про те, що постмодернізм як такий – це явище постапокаліптичне. Саме ця теза і лежить в основі праці Т. Гундорової [6], яка висхідною точкою вітчизняного постмодернізму пропонує вважати Чорнобильську катастрофу як варіант українського апокаліпсису.

Реакція літератури, як і інших видів мистецтва, очевидна – це пропозиції художніх візій апокаліпсису. Збільшення наукової зацікавленості передумовами актуалізації кінцесвітньої проблематики у творчості українських письменників-постмодерністів, необхідність виокремлення та інтерпретації різних типів апокаліптичного візіонерства у контексті української сучасної прози і зумовлює актуальність нашого дослідження.

Для моделювання статті і пропозиції саме такої логіки розгортання її внутрішнього «сюжету» корисними виявилися розвідки на тему апокаліптичного візіонерства таких дослідників, як Л. Бондар [4], Т. Бовсунівська [3], Т. Гребенюк [5], Т. Гундорова [6], О. Заїковська [7], Л. Зелінська [8], М. Кірячок [10; 11], О. Когут [12], М. Кулешір [13], М. Нестелеєв [14], І. Онікієнко [15] та ін.

Об'єктом дослідження стала сучасна проза Тараса Антиповича (роман «Хронос» [3]), Макса Кідрука (роман «Бот. Гуаякільський парадокс» [9]), Олесея Ульяненка (роман «Дофін Сатани» [17]) та Галини Пагутяк (роман «Смітник Господа нашого» [16]).

Роман Тараса Антиповича «Хронос» як констатація техногенного апокаліпсису. Цей роман став однією з найгучніших літературних подій 2011 року. Книга була номінована в конкурсі «Книжка року ВВС 2011», викликавши бурхливу реакцію критиків та читачів. Публіку захопив нетривіальний сюжет: письменник занурює нас у події середини XXI століття, а саме 2040 року, коли винайшли хрономат – пристрій для висмоктування біологічного часу з живих організмів та повернення його в будь-яке інше тіло. В одному з інтерв'ю Т. Антипович розказав, що надихнуло його на такий сюжет та зізнався, що потайки мріє про кінець світу: «Чесно кажучи, я, як і більшість гнилих інтелігентів, потайки мрію про кінець світу, хочу стати його свідком. Хоч це і злочинна надія, але вона в мені живе. Людство втомилося саме від себе. У суто технічному вимірі наш

розвиток безперспективний. Технології, як казав один філософ, є лише спробою зробити пекло більш комфортним. Тобто те, що йде від людини – це технічні ерзаці, ілюзії. А душа залишається такою ж темною субстанцією, яка не піддається жодному аналізу. Може, тому є і потреба в Богові. У мене вона з'явилася запізно – аж у 30 років. Я раптом відчув, що потопаю в абсурді й раціональним шляхом не можу звідти вирватися» [2].

За словами самого автора, роман є умовно фантастичним, адже розвиток цього винаходу в суспільстві демонструє закони нашого часу, він проходить в нас крізь корумпований соціум. Ідеться про одну з тих технологій, яка надалі зможе визначати майбутнє кожного з нас. Людство продукує дедалі більше ризикованих винаходів, які можуть стати зброєю масового знищення. Навіть якщо вони задумані для корисної мети, у хворому, позбавленому будь-яких моральних цінностей суспільстві ці технології дуже швидко перетворюються на засіб маніпуляції, на чисте зло, що і стається в романі.

У «Хроносі» продемонстровано боротьбу між технологічними божками і справжнім Богом, яка стає очевидною у фіналі твору. Час став товаром на ринку майбутнього, а в суспільстві запанувала темпоральна злочинність, у людей крадуть їхні життя, і вираз «убити час» перестав бути жартом, перетворившись на грізну зброю. Неймовірні історії депутатського синочка, який помирає від передозування, актора, котрий мстить за «спустошену» дружину, цілого кабміну, на чолі якого стоїть злий карлик ніби з казок Гофмана, створюють картину техногенного колапсу.

Автор змоделивав справжній тотальний апокаліпсис як рух до глобальної духовної катастрофи. Нехтуючи законами природи та розкриваючи таємниці, розгадка яких є великим ризиком, людина власноруч спричинила апокаліпсис, зародження якого сталося від самого початку існування людського виду. Так, переживши моральний крах, людство нарешті розтулить очі та переосмислить найважливіші життєві цінності. Часовий колапс є не лише причиною деградації, але й рушійною силою для переродження суспільства за допомогою моральності. Надія на нове життя є, але «хворе» людство має очистити землю, зникнути для народження нового світу.

Фінал роману взагалі здається нереальним, адже, спостерігаючи настільки сильний занепад протягом семи років, просто неможливо повірити в те, що одним махом руки все нормалізується. І воно дійсно так: ніхто не очікував, що спасіння прийде від Бога, але отець Теодор просив, і був почутий. Він став пророком, що несе порятунок кожному нужденному, і люди повірили. Світ, який зазнав лиха й

вистояв завдяки вірі, зможе отримати повне очищення, перезавантажити програму свого існування й повернутися до райського початку: «Світло росло містичною рослиною, заповзаючи в усі лакуни і шпари. Після важких хвилин пітьми воно здалося священникові значно яскравішим, ніж завше, так наче пітьма була призначена тільки на те, щоб, розігнавши її, світло явило свою нову силу» [1, с. 109]. Отже, Бог, про якого забули люди, відкриваючи світ нових можливостей, не відрікся від них і дав надію на відродження не лише фізичне, а й духовне.

Отже, у романі «Хронос» показано вершину апокаліптичного техногенного руйнування, спричиненого тотальною втратою духовності, моральним виродженням суспільства, закономірним і очікуваним наслідком якого стає цілковита деградація соціуму. Так, фундаментом світу «Хроносу» стають дегуманізація, вбивства, крадіжки, аморальні експерименти, байдужість, страх смерті, відчуття абсурдності буття та неминучої приреченості.

Реалізація зомбі-апокаліпсису в романі Макса Кідрука «Бот. Ґуаякільський парадокс». Макс Кідрук – український письменник, зпоміж романів якого можна назвати відомі бестселери «Не озирайся і мовчи», «Зазирни у мої сни», «Жорстоке небо», «Де немає Бога».

У 2015 році вийшов його роман «Бот. Ґуаякільський парадокс». Це історія про появу в Еквадорі психоістоти невідомого походження, яка затьмарює свідомість, змушує людей убивати, чинити звірства, топити інших у крові й гинути самим. Головними персонажами є колишній програміст, киянин Тимур Коршак, найманець Хедхантер з Намібії та психіатр Лаура Дюпре з Франції. Вони вирушають до Ґуаякіля (Еквадор), щоб знайти джерело масового божевілля, яке спричиняє напади жорстокості небачених масштабів.

У такій сюжетній лінії ми вбачаємо втілення одного зі сценаріїв кінця світу. Адже найімовірнішим сценарієм краху людської цивілізації дослідники вважають загибель від руйнівного техно- або психогенного впливу на навколишнє середовище.

Нищівних наслідків від непояснюваного явища зазнають не тільки люди. Масовий безум спочатку охоплює тварин. Першою ознакою того, що відбувається щось страшне й невідворотне, стало зникнення й неадекватна поведінка риб: марлінів, акул, горбатих китів, кашалотів, косаток, дельфінів у Тихому океані за 32 км на захід від селища Пуерто-Лопес: «у грудні 1979-го риба пішла, вилови різко впали. На початку 1980-го у найкращий день у сітях опинялося вдесятеро менше риби, ніж у той самий час 1979-го»; «2011-го ситуація набула обрисів катастрофи: риба повністю зникла

на довгі чотири місяці» [9]. Після виходу в море Тіто Менделес побачив косяк марлінів, але поводитися вони вкрай дивно: «...метались в усі боки, налітали одна на одну, різко змінювали напрямок руху, знову зіштовхувалися. Окремі вилітали з того клубка, із хаотичного рою, який Тіто спочатку сприйняв за косяк, після чого ривками та зигзагами підіймались до поверхні, вдарялись об днище або збурювали воду неподалік човна і торпедами повертались у клубок» [9]. Кашалоти, тварини, які завжди тримаються на відстані від берега, почали викидатися на сушу. Те саме трапилось з акулами, дельфінами, жовтохвостами, тунцем і косатками. Але «у воді довкола човна риби роїлося ще більше, ніж валялось на березі. Невідома сила витискала, виштовхувала її з глибини. Кожна нова хвиля виносила на пісок нову партію робало та жовтохвостів, де ті безсило торсали плавцями, у безмовному відчаї зіпаючи беззубими ротами» [9]. Море скипіло, риба збожеволіла.

Тіто перестав вірити в Бога й у життя. Це стало для нього дургорядним. Герой відчув лише невимовний абсолютний жах: «...якась малопомітна деталь, яку чоловік поки що не вловлював, однак яка наповнювала його нутроці крижаними метеликами та перетворювала кістки на кисіль» [9]. Страх, тривога, безнадія, відчуження від світу – ось що переживає герой.

Автор подає промовисту деталь: в усіх істот, які виявилися під контролем психоістоти, спостерігається почервоніння в очах і присутність у них когось чужого, невідомого: «От тільки витрішкувате око рибини виглядало незвичним, мутно-чорним і підпливало кров'ю» [9]. Воно набрякло чорнотою. Відомо, що очі – це душа живої істоти. Чорні очі вважають символом зла, затьмаренням свідомості, знаком того, що нею оволоділа іншородна сутність.

Тіто Менделес уперше відчув, що на нього дивиться щось. Він дійшов висновку, що, «напевно, з тією рибою щось сталося. Та де там – «напевно»! Звісно, щось сталося; інакше якого дідька вона полізла б на берег» [9]. У романі актуалізується категорія смерті: мертва риба, мертвий кашалот, «мертвий» пляж. Таке означення створює ефект напруження, навіює атмосферу занепаду, краху.

Розпочинається цикл смертей по всьому світу. Психоістота проникає в мозок своєї жертви, завдаючи їй невимовних страждань. Людина абсолютно втрачає контроль над собою та власними психічними реакціями. Вона чує голос, намагається протистояти, але все марно – за короткий час помирає, здійснивши до того вбивство або ж інший злочин. Такими жертвами стали: Бенджамін Лусіано, будівельник з Ґуаякіля («І ще в тебе очі, як у вампіра, який не спав

сто тисяч років»; Тяг'о не знаходив слів, щоб описати потвору з кривавими очима, яка, ледь нагнувши голову, розглядала його. І не випускала з правої руки ввімкнений електродріль. – Бенджі... що з-з... т... твоїм-ми очим-ма? [9]), який убив свого напарника; Ейнджел Льюїс, начальник відділу кредитування ґуаякільського відділення «Citibank Ecuador» («подивився на себе в дзеркальце заднього вигляду та відзначив криваві плями на очних білках» [9]), який збив трьох дорослих пішоходів і восьмирічну дівчинку, а мотоциклістові пробив череп гайковим ключем; фермер Естебан Петек («замість звабливої дружини бачив пульсуючу чорноту, яка випирала його не з ліжка, а з власного тіла» [9]), який виорював на полі незрозумілі темні лінії, неначе якась невидима сила вказувала чоловікові, куди повертати.

Ґуаякіль накрила хвиля насильства: автомобільні аварії (половина з яких – наїзди машин на натовпи), абсолютно безпричинні криваві бійки, перестрілки невідомо між ким. «Люди наче збожеволіли. На авеню Хуана Танка Маренго з вікна бізнес-центру «Edificio Executive» офісний працівник викинув свого колегу. Один із найкращих учнів «Colegio Alemán Humbolt Guayaquil», німецької школи в Ґуаякіль, розтросив голову вчителю фізики. Покоївка з готелю «Sheraton», що на вулиці Хоакіна Гонсалеса, зв'язала сорокарічну канадку, яка приїхала на відпочинок, після чого зарізала двох її неповнолітніх дітей. Двоє робітників на будівництві втопили в бетоні свого виконроба... Чимало вбивств сталося в приватних будинках і квартирах, тож про них ще кілька днів ніхто не знав /.../ Поліція підтвердила насильницьку смерть 83 жителів міста. 9 січня в усіх еквадорських ЗМІ назвали Кривавою П'ятницею» [9].

На вулицях міста було закатовано багато людей. Одні просто вбивали інших. За три дні сумарна кількість жертв перевищила чотириста чоловік. Як це можна назвати? Масове безумство, епідемія, істерія?

Психіатр Лаура Дюпре називає це початком зомбі-хорору. Дійсно, бізнесмени, вчителі, лікарі, робітники без всіляких причин з особливою жорстокістю кидаються на своїх близьких, колег, звичайних перехожих.

Лікар психіатричної клініки називає таких пацієнтів «сутінковими», вказуючи на симптоми: розлади мислення, емоцій, орієнтування, пам'яті та сприйняття. «Вони цілковито відірвані від реального світу, дезорієнтовані, галюцинують, невиразно сприймають усе, що відбувається довкола, і до того ж неймовірно агресивні. Окремі випадки можна було б списати на психоорганічний синдром, однак у

99 % хворих немає ні слідів від травм, ні ознак ушкодження мозку ззовні» [9]. Він вважає, що жителів Гуаякіля перетворила на монстрів екзогенна хвороба, тобто спровокована впливом зовнішнього середовища. Зовнішніми факторами, які сприяють появі хвороби, можуть бути наркотичні та психотропні речовини, алкоголь, мікроби, віруси, радіація, травми різного характеру.

Люди виглядали моторошно, від них залишалася тільки деформована й геть понівечена оболонка: «Істота за дверима мало скидалася на людину. Голова більше нагадувала надивовижу реалістичну ляльку з кімнати жахів. Щоки, ніс і лоб укривали виразки, із яких сочилася кров упереміш із гноєм. Губів практично не лишилося – на їхньому місці ворушилися зеленувато-червоні струпи. Істота притиснулася обличчям до вікна, розвозячи по склу мазки гною, слизу та крові, і вишкірилася. Кількох зубів не вистачало, ясна набубнявіли від крові, пожовтілі передні зуби хиталися, вигиналися вперед і стирчали практично горизонтально. Та найстрашнішими були очі: цілковито чорні, каламутні, аморфні, схожі на дві грудки змоченої нафтою землі. І до того ж – сповнені люті» [9].

Усіх цікавить лише одне: звідки взялося Воно? Те, що вбиває, доводить до безумства, штовхає на вбивства, робить із розумної істоти звіра.

Лаура Дюпре згадує, що п'ять років тому вона брала участь у секретному експерименті, який виявився невдалим. У лабораторних умовах було проведено низку дослідів над немовлятами, унаслідок чого зі шматочків несвідомого в головах малюків сформувалась і вирвалася назовні особлива форма свідомості – некерована психоістота, яка затьмарює й підпорядковує собі свідомість, змушує людей страждати, убивати, чинити злочини. «Сутність, яку Лаура назвала психоістотою, вперше прокинулася в лютому 2007-го, коли піддослідним малюкам виповнилося по десять років» [9]. Воно стало джерелом масового божевілля, яке спричиняє напади жорстокості небачених масштабів.

Психоістота пройшла певну еволюцію свого існування. Півтора роки воно просто дивилося, спостерігало. Потім виявило, що може взаємодіяти зі світом, але ще боялося людей. Далі Воно порозумнішало: не просто спостерігало й мислило, а планувало, «неначе шахіст, продумуючи всі ходи наперед і ретельно зважуючи наслідки» [9].

Увагу читача привертає картина, коли один із «сутінкових» пише кров'ю на стіні психіатричної лікарні, а точніше сумішшю сечі, калу та венозної крові: «Далі він безшумно перегриз вени на руках, на підлозі, неначе на палітрі, змішав венозну кров і свої випорож-

нення, після чого, продовжуючи стікати кров'ю, взявся малювати. Його знайшли вже непритомним» [34]. Це надзвичайно брутальний епізод, і таких у романі безліч: «Його повалили на асфальт, перечавили горло, видушили очі та виламали обидві руки, вщент розірвавши зв'язки на плечових суглобах» [9].

Автор детально описує битву між одержимими та людьми, які ще не піддалися впливу психоістоти. Воно вдало захопило перший, другий блокпости, детально все продумуючи, дібралося до аеропорту: «...«сутінковим» було начхати, у кого стріляти. У результаті в кривавому місиві перед аеропортом загинули 244 людини, більше половини з яких – іноземці» [9].

Деякі герої вважають, що зустрічаються з Богом, але насправді бачать заражених і знівснених дітей. Так, чилійський мафіозі Джеймі «дебоширив і проклинав Господа в кам'яній церковці на березі Тихого океану» [9]. Він кричав, плювався, розп'явся настільки, що відірвав від стіни розп'яття, кинув його на підлогу, а потім хотів справити нужду на фігурку Ісуса. «У ту мить церковка захиталася, задвигтіла, вікна повилітали з рам і щось рокітливе та могутнє зійшло з небес» [9]. Джеймі побачив лик Господа, що його дуже вразило. Герой справді повірив у святе таїнство просвітлення, лише згодом дізнавшись, що то було лише сяйво техногенного походження. А потім дізнався, що також заразився. Невідомий голос наказував убивати: «Щоразу разом із чорнотою приходив голос. І Джеймі – хай як йому хотілося – більше не вірив, що то голос Бога. Бог не міг бути злим. Бог ніколи не просив би його вбити» [9]. Візії апокаліпсису виявляють себе на різних художній рівнях роману: ідейному, образному, мовному, сюжетно-композиційному. Передчуття занепаду епохи, цивілізації присутнє в гнітючих описах, діалогах, монологів, характерах персонажів.

Отже, автором репрезентовано художньо-образну модель апокаліпсису як наслідку невдалого експерименту, що вивільнив джерело масового божевілля, яке спричиняє напади жорстокості небачених масштабів. У романі актуалізується категорія смерті, що створює ефект напруження, навіює атмосферу занепаду, краху. Людство, не задумуючись про наслідки власних експериментів, потерпає від плодів своєї ж праці. Головні герої намагаються протидіяти масовій катастрофі, та все ж фінал залишається відкритим.

Деструкція особистості як вияв психологічного апокаліпсису в романі Олеся Ульяненка «Дофін Сатани». Олесь Ульяненко – неординарна особистість та непересічний письменник у сучасній українській літературі. Деякі його твори є забороненими, що на сьогодні –

рідкість. Але найголовніше те, що вони стали предметом наукових дискусій, завоювавши неймовірну читацьку прихильність.

Апокаліптичні візії пронизують творчий доробок О. Ульяненка, особливо ми звернемо увагу на психологічний апокаліпсис персонажів у романі «Дофін Сатани» (2003). Автор із неймовірною та водночас страшною достовірністю сконструював моторошний образ убивці, що ховається під маскою манірного інтелігента.

Якщо говорити про психологічний апокаліпсис, то в ньому переживання кінця світу закодовані у свідомості або ж підсвідомості особистості, це поняття закорінене у факті кінця індивідуального існування особи. Можна сказати, що всі персонажі роману тією чи іншою мірою переживають психологічний апокаліпсис, але найбільше цей процес простежується в деструктивній особистості Івана Білозуба, психіка й воля якого стає підвладною дияволу.

За визначенням німецького психоаналітика Е. Фромма [18], деструктивність і жорстокість – це агресія. Але він говорить про те, що ми повинні розрізнати в людині два абсолютно різних види агресії. Перший вид, спільний для людини і тварини, – це філогенетично закладений імпульс до атаки чи втечі в ситуації, коли виникає загроза життю. Ця «доброякісна» агресія слугує для виживання індивіда й роду: вона має біологічні форми прояву й затухає, коли зникає небезпека. Другий вид представляє «злаякісна» агресія – деструктивність і жорстокість, які властиві тільки людині й практично відсутні в інших ссавців: вона не має філогенетичної програми, не слугує біологічному пристосуванню й не має ніякої мети. Однак річ у тому, що людина відрізняється від тварин саме тим, що вона – убивця. Це єдиний представник приматів, який без біологічних та економічних причин мучить і вбиває своїх братів та ще й знаходить у цьому задоволення. Це та сама біологічно аномальна й філогенетично запрограмована «злаякісна» агресія, яка є справжньою проблемою і становить небезпеку для виживання людського роду.

Герой страждає проявами саме такої агресії. Він переконаний, що йде шляхом спасіння, очищуючи землю від негідних, а насправді чинить непоправні звірства. Білозуб переходить на темний бік після зустрічі з Ангелом, а точніше – із перевертнем, Сатаною. Він виступає в ролі спокусника, змія, називаючи героя обраним для вчинення вбивств, самосуду: «Я прийшов. Ти давно цього чекав. Що чекаєш, те завжди приходить» [17]. Ці слова з потойбіччя підтверджують, що герой давно має нездорові, згубні думки й нахили, чує голоси нізвідки, просто довго приховував це, контролюючи власне підсвідоме. Але, як усім відомо, контролювати це неможливо. Закон дотри-

муватися правил і бути людиною не є внутрішнім дороговказом героя, його лише нав'язує суспільство. Тому, звільнившись від приписів, Іван стає цілком підвладним демоні руйнації, його дофіном (представником) на землі, виявляючи в людині тотально згубний вплив темних потойбічних сил. Внутрішній світ героя деформується, стає деструктивним, у цьому хаосі поняття порядку, закону й моралі стає абсурдним і беззмістовним, нагнітаються аномалії та збочення різного характеру.

Проте О. Ульяненко описує історію не божевільного маніяка, що втратив розум і здатність тверезо мислити. Головний герой усе добре розуміє й усвідомлює: «Ненормальність і некерованість у цій ситуації були повністю виключені: людина діяла з ясною головою, логічно осмислила свої дії, піддаючи їх критичному і структурованому аналізу» [17]. Сатана прагне довести твердження, що людина дійсно слабка, вона відступилася від канонів, дійшла до крайньої межі й готова, ба більше того із хворобливою насолодою творить зло, демонструючи своє виродження. Демон переконує Івана в тому, що той має право вершити долі інших: «Ти геній, ти великий чоловік, з печаткою на голові. Подивися на небо. І воно нагадає гідку помийницю, що підтікає дощем, бульботить рідотою. Як вічними сльозами. Хіба людина не народжена для радощів??? Чому вона повинна митаритися, доводиться до скотського стану. Людина – творець всього суцього, а не твій Бог» [17]. Світ змінився: «Ангел сміявся, відходячи у холодну безодню всього навколишнього, і тільки тоді Іван побачив перед собою всю бридоту, гідь навколишнього світу» [17]. Усе втратило сенс.

Сюжет роману «Дофін Сатани» розгортається через розкриття таємничих жорстоких злочинів, які протягом тривалого часу здійснює Іван Білозуб. Дуже «живописно» й реалістично вимальовується кожне вбивство: «Потім він відітнув спочатку голову, далі розрізав труп зі знанням анатома, відділяючи сухожилля, м'ясо, м'язи, поскладавши у дюралевий бачок кістки і жили окремо, м'якоть окремо. За годину він розтопив газову плиту і приготував відвар з печінки та серця: йому було сказано, що це надасть снаги і сили /.../ Живуча, вони всі живучі, як кішки. Іван вибиває одне око, потім друге. Слухає з насолодою, як тріскається рогівка, чвиркає рідина і кров. Дівчина не проситься, тому це його бісить, і чим більше лють розбирає його, він починає розуміти, що це не сьогоднішнє його завдання, що він, напевне, зайшов надто далеко. І від відчаю бере до рук залізобетонну плиту і опускає на голову художниці. Один раз, другий, третій раз піднімає. Коли від голови лишається безформне

місиво, одна каша, а ноги ще продовжують конвульсійно сіпатися, він нишпорить кишеньками, збирає мілкоту, видає з вух золоті кульчики, бере труп за ноги і волоче до підвалу, з висохлими купама лайна» [17]. Криваві картини злочинів призначені викликати жах і відразу до смерті. У цей самий спосіб показано, якими збоченими й хворими можуть бути фантазія та бажання людини. Кожен епізод убивства підвищує рівень цікавості автора; створюється враження, наче він одночасно зі своїм героєм хоче знайти причину вбивств: можливо, це образа на суспільство, або надмірний прояв хвороби, або ж перебільшений страх смерті.

Білозуб ґвалтує жінок, дітей, убиває випадкових свідків, навіть священика, що має певний символізм. О. Ульяненко, здійснює психоаналіз свого персонажа-маніяка: пережите важке дитинство визначає й передбачає долю вбивці: «Він був надто малим, щоб бачити щось більше; він вrostався у якусь незрозумілу самотину...» [17]. Отже, саме самотність, незрозуміння з боку рідних, відсутність любові й підтримки стали каталізатором морального виродження Івана Білозуба.

Головний герой – справжній садист. Це проявляється в тому, що він знаходить беззахисну жертву, завдаючи їй фізичних і моральних страждань, після чого позбавляє життя. Опис убивства, зазначений вище, показує, що Іван Білозуб певною мірою некрофіл, оскільки він відчуває специфічну пристрасть до розчленування мертвого тіла, убиває заради задоволення. Можна з упевненістю стверджувати, що позбавлена радості, похмура атмосфера в сім'ї посприяла виникненню елементів некрофілії у психіці героя.

Щось переломилося в ньому ще з дитинства, а далі ставало тільки гірше: «...якась невмолима сила тягнула його в пустинні місця, де він сідав, чекав на когось, доки йому нестерпно починало крутити в паху, і він кидався на переляканих дівчаток, що сідали в кущиках попсіяти, і як вони зчиняли вереск, то відчував полегшення, велике задоволення від того. Іноді він вибирав жертву, щоб з нею побоксувати, але вибирав хитро, промацуючи її кілька тижнів, і, пересвідчившись у повній своїй силі, викликав до двобою, де розбивав обличчя вибраному кандидату до живого м'яса. Але йому більше подобалося лякати дівок, а то і запізнілих з нічної зміни молодичь» [17].

Така нетерпимість і жорстокість до людини була сформована середовищем сім'ї та соціуму. Батько й мати Івана так само не мали спокою душі, не змогли знайти себе, були спустошеними й не мали належного місця в цьому світі. Так, мати Марія «з порцеляновим

спокоєм» холоднокрівно розрубала свого первістка, брата Івана, й викинула до печі. Вона «була першим злим його генієм, хоча внаправду, – скоряючись чорному фатумові, що вона приймала грайливо і театральню, з чарівним мазохістським дійством, захищеного дуже глибоко у маленькій і розтріпаній душі, якщо тая існувала у статі протилежній, і рухалася до кінцевої точки своєї подорожі, без віри у якусь інше життя, з невірою в існування чогось більшого, аніж чорна волога темрява, а тому не могла аж нічим зашкодити синові, лише тільки тим, що подарувала йому життя в цій країні суцільного мороку, – краще було б йому не народжуватися» [17]. Марія ковтає транквілізатори, намагаючись забути, відійти від власної внутрішньої катастрофи, занепаду. Вона розчиняється у вині, топить проблеми в алкоголі. На протигагу біблійній праведниці Марії автор створює образ Марії, яка є матір'ю вбивці, монстра, божевільного. Поняття материнства показано таким же нелюдським і спаплюженим, як і родинні стосунки. Марія не стала ні гарною дружиною, ні матір'ю, поклавши більшу частину свого існування на сумнівну педагогічну діяльність, алкоголь та розпусту. Логічним завершенням життя героїні, розрахунком за гріхи стає її жахлива смерть.

Ця жінка не змогла виховати повноцінну здорову особистість, тому не дивно, що Іван, як втілення Вельзевула на землі, прагне змінити світ за збоченими правилами, оскільки той, який існує, його не влаштовує. Розлючений на хворий, нікчемний світ, він творить революцію анархії, у якій почуття непотрібності, самотності та страху заміщуються так званою «високою» місією.

Образ Білозуба зображено й проаналізовано в різні вікові періоди. Письменник показує яскравий процес, коли деградація людини катастрофічно прогресує. Некеровані пристрасті призводять до потреби нових і нових злочинів, а нереалізована нарцистичне бажання й страх смерті обумовлюють необхідність компенсувати себе в злочинних формах. Іван Білозуб, щоб не дати світові спіймати себе, розпочинає полювання за тими, хто становить загрозу його існуванню. У ситуації вбивства він діє впевнено, виражено й завжди холоднокрівно. А після скоєних убивств, розрядивши могутню деструктивну енергію, перетворюється на спокусливого чоловіка. Сутність маніяка-вбивці герой майстерно приховує під маскою доброчесності й порядності.

На рівні образів можемо простежити опозицію «слуга Сатани – слуга Бога». Якщо в першому випадку це Іван Білозуб, то в другому – слідчий Вітька Ракша, який відчуває обов'язок перед Богом знайти справжнього злочинця. На цьому протистоянні наголошує свяще-

ник: «Того, кого ти випустив через недомисел свій і невіру свою. Згадай два роки... Чоловіка, який стоїть на піску... Згадай... Багато смертей... Ще більше потім... Мертві жінки... Діти... Він убиває, він служить сатані, а думає – Богу... Ти його відпустив...» [64]. Про призначення Ракші говорить безхатко, якого згодом уб'є маніяк: «Ти повинен відшукати Дофіна Сатани, він помічник, він знаряддя Вельзевула, Сатани, він Антихриста провісник...» [17].

Ракша приносить до камери злочинця Святе Письмо. Але та сцена, в якій Іван розмірковує про Бога, очевидно підкреслює, що персонаж О. Ульяненка перебуває в полі колосального спотворення речей. Він не просто належить до деформованого світу, а є його творцем, тому проаналізувати патологічне збочення своєї психіки не в змозі так само, як і розкаятися в скоєному.

О. Ульяненко доводить, що люди своїми гріхами наближують кінець світу. Та гріхи виявляють себе на новому рівні, стаючи дедалі жахливішими: гомосексуалізм, розпуста, дітовбивство, збочення, інцест: «Вони не знають, яким богам вклонятися, яким молитися, вірити сили немає навіть у щось абстрактне. Вони байдужі, як воцані манекени. Вони сповнені уколиханого щастя та радощів і повні добродійності, як нічний горщик з лайном. Кожен вірить у правоту свого діла. Але навряд чи це їхнє. Люди звикли красти, жирувати надурня, за чужий рахунок» [17]. У романі сконцентровано відхилення, які викликають найбільшу відразу. Психіка людини стала настільки нестійкою, мінливою, непередбачуваною, що складається враження, ніби дійсно якась темна сутність цілком заволоділа нею.

Урешті у фіналі ми бачимо висновок: «Не тому ти Богу, Білозуб, служив... Зовсім не тому... Я тільки ангел... Падший ангел... І все... Я Сатана, Вельзевул, Люцифер, як хочеш мене називай... Але ти і в це не віриш. Не буває галюцинацій. Бувають хворі ідеї, на які ви липнете до мене, як мухи на мед...» І зник» [17]. Герой переживав свій внутрішній кінець, виношував убивчі ідеї, піддаючись уявному голосу. Насправді ж це був лише його власний злам.

В образі Івана Білозуба сконцентровано всю кризу моралі, втрату духовності, внутрішньої гармонії, цілісності, нехтування Божими заповідями й узагалі абсолютне заперечення його влади й присутності. Так, основою світу роману стають убивства, фізичні знущання, сексуальні збочення, фізичні й психічні хвороби, знецінення практично всього, байдужість до ближнього, відчуття приреченості. Головний герой, переживши кризу в сім'ї, школі, прагне боротися за справедливість, не усвідомлюючи, що він сам став Антихристом, дияволом у людській подобі.

«Жіноча» візія апокаліптики (за романом Галини Пагутяк «Смітник Господа нашого»). Твори Галини Пагутяк глибоко психологічні, експериментальні й самотутні. Творча манера письменниці містить у собі такі риси «поетики апокаліпсису»: психологізм, есхатологічна напруга, містифікація, віртуалізація дійсності, які стають базою для ірреального художнього світу авторки. Із цього погляду особливої уваги заслуговує роман Г. Пагутяк «Смітник Господа нашого», який було написано в 1999 році.

Як зазначає М. Кірячок, художній вимір роману заплутаний та неоднозначний, схожий на лабіринт, блукаючи яким читач намагається знайти вихід до реального світу. Проте власне означення реальності тут підлягає сумніву, дійсність набуває віртуалізації, насичується фантастичними візіями та повільним нагнітанням страху й тривоги в передчутті апокаліптичного кінця [11].

Авторка веде нас лабіринтами Дивної країни. В оповідь про Дивну країну та її мешканців вривається стомлений тихий голос самотньої жінки, яка поневіряється брудними вулицями й вокзалами міста, шукаючи загубленого сина. З утратою дитини мати гостро відчуває самотність як катаклізм буття, до якого не була готова. Замість синового обличчя, його лагідного голосу героїня кожного дня бачить величезне зборище людей, чує голос диктора, що, мов робот, промовляє одне й те саме. Це повністю виснажує збуджену свідомість жінки.

Для бідолашної матері єдиним сенсом життя є її дитина. До народження сина вона теж жила самотньо й не мала ніяких турбот. А зараз жінка «замкнена» в полоні свого страху, її гнітять трагічні передчуття, мати балансує на межі здорового глузду: «Очі мої такі втомлені, що вже не заплющуються. Але ними я майже нічого не бачу. Ще не мертва, доки мене пече ось тут, де було серце, а зараз скривавлений шматок м'яса. І що мені робити тут, чекаючи ранку, коли моє дитя, котре не може терпіти темряви, десь плаче, простягаючи до мене руки? Де я, там нема мого синочка, де він, там нема мене, – і це єдина аксіома, витаврувана на моїй свідомості, кафкіанський закон» [16, с. 139]. Есхатологічна напруга найвищого рівня охопила душу героїні. Вона знесилена, п'є пігулки й утрачає останній зв'язок із реальним світом. Жінка-мати блукає заплутаними шляхами химерних галюцинацій, марень і раптових пробуджень. Розплющивши очі, вона бачить жорстоку реальність і пекельний біль пронизує її тіло: «Я все ще сама! Біжу до дверей, а вони замкнені. Навалююся на них всім тілом, вгрузаю в дерево і більше не можу поворухнутися, розіп'ята, як на хресті. Кров тихо стікає по

руках і ногах, але я не відчуваю болю» [16, с. 143]. Героїня розбита, доведена до оціпеніння своєю самотністю й безсиллям. Жінка летить у сіру, холодну прірву. Її розпач росте, бо надії повернутися назад немає. Мати вже раз була на межі між життям і смертю, коли народила своє дитя, тепер вона переживає це знову.

Жінка намагається змити з себе весь бруд і страждання, але виявляє, що це неможливо – вона так висохла, що бруд її не торкається. Вмивається, намагаючись не дивитися на себе в дзеркало, боїться побачити там когось іншого, чужого. Відсутність любові як однієї з форм подолання відчуження, пошуки своєї материнської сутності, з одного боку, спричиняє самотнє страждання, але з іншого, допомагає жінці особливо гостро відчути сутнісне.

Відчуття самотності змушує героїню перетворювати своє життя на суцільний пошук не тільки сина, а й себе. Ця трагедія підштовхує її ступити на шлях перетворення свого життя, шлях пошуку свого я. Жінка опиняється такою ж загубленою у світі, як і її дитина, вона не має власного орієнтиру, мети, траєкторії руху.

Опинившись у квартирі невідомого – Віктора, героїня рятується від цього кошмару. Лікар гарантує їй допомогу в пошуках сина. «Якби я було сама, – говорить вона, – то блукала б цією квартирою, як величезним лабіринтом, шукала б виходу, билася об стіни там, де мали б бути двері, калічила б пальці об неіснуючі рамки і розмовляла сама з собою» [16, с. 144]. В останній момент із обіймів забуття й чорної безодні жінку звільняє невідомий чоловік. Шлях пошуків сина закінчується на міському смітнику-звалищі – у місці, де жодна жива душа ніколи не знайде ні притулку, ні спокою.

Упевнена й сильна жінка-мати підсвідомо відчуває патологічний ірраціональний страх за життя своєї дитини, страх через те, що з сином може щось статися. «Не можна залишати дитину на поталу нічним духам» [16, с. 145] – ніби в гарячці повторює нещасна мати. Колись вона навчала сина берегтися злих людей, машин, скажених собак, остерігатися метеоритів, проваль і холодної води. Панічний жах, який породила всесильна любов, ховається в темних закутках свідомості героїні, знаходить свій найбільший вияв у мареннях і сновидіннях, не дає їй спокою, адже є тією «ахіллесовою п'ятою», єдиним слабким місцем, постійною тривоною, що стискає від болю серце й огортає душу пекельним вогнем.

Авторка акцентує особливу увагу на мотиві жертвовності. Мати йде за сином, як сліпець за поводитирем. Вона навіть готова віддати свою душу, якщо того забажає її кровинка. Нема нічого, чого б жінка не віддала, рятуючи свою дитину. Саме тому вона й подібна до

сліпця, який беззаперечно любить свого сина. Втратити його – значить утратити все. Тому справжньою катастрофою й кінцем материнського буття є те, що дитина, зустрівши матір, її не впізнає.

Жінка самотня, і її всепоглинаючий страх втратити дитину як продовження свого я витіснений у підсвідомість, провокуючи появу тривожних переживань, апокаліптичних передчуттів у душі: «Піду туди, не знати куди, найду щось, не знати що. І зустрінеться мені один із коней Апокаліпсиса, виринувши з темного, пропахлого сечею дворика старовинної кам'яниці» [16, с. 162]. Її пам'ять затьмарена, усе нестерпно болюче. Такий стан призводить практично до божевілля: «Я настільки одурманена безсонними ночами, що лише рух рятує мене від остаточного божевілля. Ходжу поміж людей. Ніхто з них не чіпає мене, не заговорює зі мною, бо я мертва, тіло без душі. Моя душа десь шукає тебе, синку, стогне і плаче...» [16, с. 138–139]. Образ безжального сірого міста, що висмоктує позитивні думки, енергію, життєву силу, обмежуючи людську свідомість стінами бетонної коробки, тільки посилює ефект відгородження світу від споконвічних базових духовних цінностей, створюючи у психіці жінки бачення ворожої дійсності, що і пояснює самотність героїні, як форму існування, яку вона обрала свідомо. Таке світосприйняття стало джерелом звільнення від будь-якого зовнішнього впливу: «Беззахисні сонні люди на цементовій підлозі, на лавках чи просто на клумаках, чекають того потяга, який їх кудись відвезе, де гірше, ніж тут, не буде» [16, с. 138]. Героїня воліє скоріше перебувати не в реальності, а поруч або ж над нею. Вона не може обмежувати себе штучною оболонкою реального світу, саме за якою і приховано все найсуттєвіше, найважливіше та найсокровенніше. Навіть Віктор наголошує на тому, що їх подорож містична, маршрут відсутній, а жінка лише йде уві сні, керуючись сліпим материнським інстинктом.

Урешті-решт мати долає свої переживання й страхи, мінливі виміри її свідомості залишають її у спокої. Психологічний апокаліпсис завершується порятунком за крок від самогубства. У героїні більше немає страху позбутися надії, тому що її серце знову переповнює віра: «Отака рельєфна карта моєї свідомості на даний час. Завтра може бути інша, коли відчай нашле потоп на землю або сюди вторгнуться монстри в дерев'яних масках, з облудними очима. Запанує хаос, але я вже знаю, що подолаю його. Бог завше перебуває в моєму серці, хоч я рідко згадую за Нього» [16, с. 164]. Дійсно, заплутаний вимір свідомості безмежний, мінливий і неосяжний. Кожної секунди цей світ може поглинути апокаліптична безодня,

проте рука Господа дасть спасіння кожній людині, яка зможе почути його голос.

Отже, роман Г. Пагутяк «Смітник Господа нашого» можна означити як багаторівневий фантазмагоричний метапростір, у якому розгортається психологічний апокаліпсис жінки-матері – есхатологічне напруження найвищого рівня, що створює у глибинах її розуму й душі дивну й заплутану патологічну псевдореальність, алогічну й фрагментарну, яка здатна занурити її свідомість у безодню божевілля. Але від цього краху героїню рятує сила віри. Так, психопростір свідомості матері показано в романі як багаторівневий надреальний духовний лабіринт, інтуїтивно побудований жінкою у прагненні подолати вбивчий есхатологічний неспокій, тривогу, що зумовлені втратою сина й абсурдністю та жорстокістю реального світу.

Отже, дослідивши художньо-образні моделі апокаліпсису в сучасній українській літературі, можемо констатувати, з одного боку, різноманітність художніх утілень кінцевітнього сюжету, а з іншого – можливість віртуальної побудови певної еволюції цих процесів.

Різноплановість заявлених моделей у нашому дослідженні представлена насамперед констатацією техногенного апокаліпсису. Прикладом такого тексту є роман Тараса Антиповича «Хронос», де автор пропонує зануритися у події не надто віддаленої перспективи (2040 рік), коли нібито буде винайдено унікальний технічний пристрій – хрономат, призначений для висмокування біологічного часу з живих організмів та повернення його в будь-яке інше тіло. Акцент у романі зроблено на одній з тих технологій, яка надалі зможе визначати майбутнє кожного з нас. Небезпека таких технологічних новинок бачиться катастрофічною, адже може призвести до масового знищення людства – як фізичного, так і духовного.

Іншою версією кінця світу є реалізація зомбі-апокаліпсису, художньо представлена романом Макса Кідрука «Бот. Ґуаякільський парадокс». Тут ідеться про появу невідомої досі психоістоти, яка затьмарює свідомість усіх живих істот і тим самим є першопричиною масового божевілля та жорстокості небачених масштабів.

Ще одним баченням апокаліптичної моделі є деструкція особистості, особливо детально й натуралістично оприявлена в романі Олеся Ульяненка «Дофін Сатани». Моторошний парадокс заявленої моделі спровокований фактом віднайдення ключа загальної небезпеки людства у самій природі конкретної людини, у «зламі» її екзистенції і, як наслідок, прагненні отримати насолоду від убивства собі подібних. Це явище не запрограмоване філогенезом, не виконує функції біологічного виживання виду, взагалі не має ніякої

обґрунтованої мети. Проте всупереч логічним аргументам воно виявляється в людині з небаченою агресією і, що найнебезпечніше, отримує свою хворобливу аргументацію лжемесіанства.

Роман Галини Пагутяк «Смітник Господа нашого» репрезентує погляд і, відповідно, переживання кінцесвітнього сюжету саме жінкою. Читач тут не знайде потужної і вражаючої агресії, як у попередніх («чоловічих») версіях апокаліптичного сценарію, проте глибинне усвідомлення «жіночої трагедії» через екзистенційну самотність, тугу, відчуженість і непотрібність, так звану «викинутість» на узбіччя життя (тут вагомою постає семантика назви роману і, зокрема, слово «смітник») провокує появу екзистенційного жаху від сугестивно візуалізованих декорацій жіночого апокаліпсису.

Щодо вибудовування певної еволюції апокаліптичних візій, то сам спосіб структурування розвідки помітно ліквідує хронологічну вісь появи аналізованих романів, а натомість пропонує рух від технологічних першопричин руйнації світової гармонії (роман «Хронос») через осмислення психічних «зламів» особистості (романи «Бот. Гуаякільський парадокс» і «Дофін Сатани») до усвідомлення екзистенційного жаху (роман «Смітник Господа нашого») та визначення шляхів його подолання. Позитивним аспектом нашого дослідження є віра більшості письменників у переродження ситуації й у відродження гармонійного світопорядку.

Література

1. Антипович Т. Хронос. Історія одного винаходу. Київ: А-БА-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. 200 с.
2. Антипович Т. Я не люблю свої книжки в готовій формі. Люблю їх рівно доти, доки пишу. URL: <https://platfor.ma/magazine/text-sq/search/53371b19ed2b2/> (дата звернення: 20.10.2019).
3. Бовсунівська Т. Пророческі романи Юрія Щербака в контексті сучасної постапокаліптики. *Слово і час*. 2015. № 7. С. 3–16.
4. Бондар Л. Творення апокаліптичної моделі буття засобами біблійної семантики у п'єсі Я. Верещака «144000». *Studia methodologica*. Редакційно-видавничий відділ ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2009. Вип. 29. С. 77–81.
5. Гребенюк Т. Ситуація есхатологічного напруження в українській масовій літературі 1990-х рр. *Наукові праці. Літературознавство*. 2013. Вип. 212. Т. 224. С. 28–33.
6. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн. Київ: Критика, 2005. 264 с.
7. Заїковська О. Проблематика апокаліпсису в творчості канадського письменника Дугласа Коупленда. *Літературознавчі обрії. Праці молодих учених*. 2010. Вип. 16. С. 56–62. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/>

handle/123456789/30948/11Zaikovska.pdf?sequence=1 (дата звернення: 25.10.2019).

8. Зелінська Л. Тадеуш Конвіцький і Юрій Андрухович: парадоксальність апокаліптичних візій. *Київські полоністичні студії*. 2010. Т. 18. С. 322–327.

9. Кідрук М. Бот. Гуаякільський парадокс. Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля». 2015. 512 с. URL: <https://bukva.mobi/maksim-kidruk-bot-%d2%91uayakilskiy-paradoks.html?page=39> (дата звернення: 05. 10. 2019).

10. Кірячок М. Апокаліптичне візйонерство в українському постмодерному романі як інтерпретація травматичного досвіду кінця XX ст. *Сучасні літературознавчі студії*. 2015. Вип. 12. С. 258–269. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Sls_2015_12_25 (дата звернення: 23. 10. 2019).

11. Кірячок М. Апокаліптичне напруження як концептуальна основа образної системи роману Галини Пагутяк «Смітник Господа нашого». *Слово і час*. 2015. № 7. С. 16–21. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sich_2015_7_4 (дата звернення: 19. 10. 2019).

12. Когут О. Новітня українська драматургія: апокаліптичні сюжети на межі XX–XXI ст. *Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія «Філологічні науки»*. 2011. № 6 (217) березень. С. 62–73.

13. Кулешір М. Апокаліптична художня література: особливості жанру. Сучасні літературознавчі студії. У просторі наукового пошуку В. І. Фесенко. 2014. Вип. 11. С. 131–141.

14. Нестелеєв М. Апокаліптичні мотиви у «Пророці» О. Ульяненка. *Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології*. 2015. Вип. 1. С. 283–287. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tppsf_2015_1_43 (дата звернення: 12.11.2019).

15. Онікієнко І. Чорнобильські тексти сучасних українських письменників як художні моделі національного буття в час апокаліпсису. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник. Серія історична та філологічна*. 2009. Вип. 6. С. 134–138.

16. Пагутяк Г. Смітник Господа нашого. Львів: ЛА «Піраміда», 2017. С. 114–180.

17. Ульяненко О. Дофін Сатани. Харків: Фоліо, 2003. 382 с. URL: <https://www.rulit.me/books/dofin-satani-read-467240-57.html> (дата звернення: 02.10.2019).

18. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Пермь: Биг-Пресс, 2012. 488 с. URL: https://www.e-reading.life/chapter.php/60812/102/Fromm__Anatomiya_chelovecheskoi_destruktivnosti.html (дата звернення: 14.10.19).

References

1. Antypovych, T. (2011). *Khronos. Istoriiia odnogo vynakhodu* [Chronos. History of One Invention] Kyiv: A-BA-BA-BA-NA-LA-MA-NA. 200 s. [in Ukrainian].
2. Antypovych, T. *Ya ne liubliu svoi knyzhky v hotovii formi. Liubliu yikh rivno doty, doky pyshu* [I don't like my ready books. I love them as long as I'm

writing them]. Platforma: veb-sait. URL: <https://platfor.ma/magazine/text-sq/search/53371b19ed2b2/> (data zvernennia: 20. 10. 2019) [in Ukrainian].

3. Bovsunivska, T. (2015). *Profetychni romany Yurii Shcherbaka v konteksti suchasnoi postapokaliptyky* [Prophetic Book by Yuriy Shcherbak in the Context of Current Post-Apocalyptic Novels]. *Slovo i chas*. № 7. S. 3–16 [in Ukrainian].

4. Bondar, L. (2009). *Tvorennia apokaliptychnoi modeli buttia zasobamy bibliinoi semantyky u piesi Ya. Vereshchaka «144000»* [Forming of an Apocalyptic Model of Being by Means of Biblical Semantics in J. Vereshchak's Play «144000»]. *Studia methodologica*. Redaktsiino-vydavnychiy viddil TNPU im. V. Hnatiuka. Vyp. 29. S. 77–81 [in Ukrainian].

5. Hrebeniuk, T. (2013). *Sytuatsiia eskhatolohichnoho napruzhenia v ukrainskii masovii literaturi 1990-kh rr.* [The Situation of Eschatological Tension in the Ukrainian Mass Literature of the 1990s]. *Naukovi pratsi. Literaturoznavstvo*. Vyp. 212. t. 224. S. 28–33 [in Ukrainian].

6. Hundorova, T. (2005). *Pisliachornobylska biblioteka. Ukrainskyi literaturnyi postmodern* [The Post-Chornobyl Library: Ukrainian Postmodernism of the 1990s]. Kyiv: Krytyka. 264 s. [in Ukrainian].

7. Zaikovska, O. (2010). *Problematyka apokalipsysu v tvorchosti kanadskoho pysmennyka Duhlasa Kouplenda* [Douglas Coupland's Works: the Problem of Apocalypse]. *Literaturoznavchi obrii. Pratsi molodykh uchenykh*. Vyp. 16. S. 56–62. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/30948/11Zaikovska.pdf?sequence=1> (data zvernennia: 25.10.2019) [in Ukrainian].

8. Zelinska, L. (2010). *Tadeush Konvitskyi i Yurii Andrukhovych: paradoksalnist apokaliptychnykh vizii* [Tadeusz Konwicki and Yuri Andrukhovych: the Paradox of Apocalyptic Visions]. *Kyivski polonistychni studii*. t. 18. S. 322–327 [in Ukrainian].

9. Kidruk, M. (2015). *Bot. Guaiakilskyi paradoks* [The Guayaquil Paradox]. *Knyzhkovyi klub «Klub simeinoho dozvillia»*. URL: <https://bukva.mobi/maksim-kidruk-bot-%d2%91uayakilskiy-paradoks.html?page=39> (data zvernennia: 05.10.2019) [in Ukrainian].

10. Kiriachok, M. (2015). *Apokaliptychne vizionerstvo v ukrainskomu postmodernomu romani yak interpretatsiia travmatychnoho dosvidu kintsia XX st.* [Apocalyptic Vision in the Ukrainian Postmodern Novel as an Interpretation of the Traumatic Experience of the Late XXth Century]. *Suchasni literaturoznavchi studii*. Vyp. 12. 258–269. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Sls_2015_12_25 (data zvernennia: 23.10.2019) [in Ukrainian].

11. Kiriachok, M. (2015). *Apokaliptychne napruzhenia yak kontseptualna osnova obraznoi systemy romanu Halyny Pahutiak «Smitnyk Hospoda nashoho»* [Apocalyptic Tension as a Conceptual Basis of the Figurative System of Halyna Pahutyak's Novel «Dump of Our Lord»]. *Slovo i chas*. 7. 16–21. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sich_2015_7_4 (data zvernennia: 19.10.2019) [in Ukrainian].

12. Kohut, O. (2011). *Novitnia ukrainska dramaturhiia: apokaliptychni siuzhety na mezhi XX–XXI st.* [Modern Ukrainian Drama: Apocalyptic Plots at the

Turn of the XX–XXI Centuries]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu im. Tarasa Shevchenka. Ser. Filolohichni nauky*. 217. 62–73 [in Ukrainian].

13. Kuleshir, M. (2014). *Apokaliptychna khudozhnia literatura: osoblyvosti zhanru* [Apocalyptic Fiction: Features of the Genre]. *Suchasni literaturoznavchi studii. U prostori naukovo poshuku V. I. Fesenko*. 11. 131–141 [in Ukrainian].

14. Nestelieiev, M. (2015). *Apokaliptychni motyvy u «Prorotsi» O. Ulianenka* [Apocalyptic Motives in O. Ulyanenko's «Prophet»]. *Teoretychni y prykladni problemy suchasnoi filolohii*. 1. 283–287. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tpssf_2015_1_43 (data zvernennia: 12.11.2019) [in Ukrainian].

15. Onikiienko, I. (2009). *Chornobylski teksty suchasnykh ukrainskykh pysmennykiv yak khudozhni modeli natsionalnoho buttia v chas apokalipsysu* [Chernobyl Texts of Modern Ukrainian Writers as Artistic Models of National Existence During the Apocalypse]. *Ivan Ohiienko i suchasna nauka ta osvita: naukovyi zbirnyk. Ser. Istorychna ta filolohichna*. 6. 134–138 [in Ukrainian].

16. Pahutiak, H. (2017). *Smitnyk Hospoda nashoho* [Dump of Our Lord]. Lviv : LA «Piramida». S. 114–180 [in Ukrainian].

17. Ulianenka, O. (2003). *Dofin Satany* [The Dauphin of Satan]. Kharkiv: Folio. URL: <https://www.rulit.me/books/dofin-satani-read-467240-57.html> (data zvernennia: 02.10.2019) [in Ukrainian].

18. Fromm, Э. (2012). *Anatomyia chelovecheskoi destruktivnosti* [The Anatomy of Human Destructiveness]. Perm: Byh-Press. 488 s. URL: https://www.e-reading.life/chapter.php/60812/102/Fromm__Anatomyia_chelovecheskoi_destruktivnosti.html (data zvernennia: 14.10.19) [in Russian].

O. M. Kaplenko

Associate Professor of Ukrainian Literature, Methods of Teaching and Journalism Department, Nizhyn Mykola Gogol State University

A. V. Mykytenko

Master of Philology

Artistic and figurative models of the apocalypse in modern Ukrainian prose

The article deals with the main artistic models of the apocalypse represented in modern Ukrainian prose. The results of scientific research make it possible to determine the variety of artistic embodiments of the apocalyptic plot.

«Chronos» by Taras Antypovych is an example of a man-made apocalypse. The author of this novel simulates the invention of a unique technical device and its spontaneous usage. The danger of such technological innovations seems catastrophic, due to that fact that human nature is so weak that it almost leads to the mass destruction of humanity, both physical and spiritual.

Another artistic version of the end of the world is the image of zombie apocalypse, artistically represented by the novel «Bot. The Guayaquil Paradox» by Max Kidruk. The main idea is about the emergence of a hitherto unknown psycho-being, which obscures the consciousness of all living beings and thus causes mass madness and cruelty of unprecedented proportions.

Another vision of the apocalyptic model is the destruction of personality, introduced naturalistically in novel «The Dauphin of Satan» by Oles Ulyanenko. The terrible paradox of the claimed model is provoked by the fact of finding the key to the general danger of humanity in the very nature of a particular person. The «break» of the human existence leads consequently to the desire to enjoy killing others. This phenomenon is neither programmed by phylogeny nor performs the functions of biological survival of the species. However, contrary to logical arguments, it manifests itself in a person with unprecedented aggression and, most dangerously, receives its painful argument of false messianism.

The novel «Dump of Our Lord» by Halyna Pahutyak represents a feminine view and experience of the apocalyptic plot. The reader will not find here any impressive aggression, as in previous («male») versions of the apocalyptic scenario, but a deep awareness of «female tragedy» through existential loneliness, longing, alienation and uselessness. The so-called «thrown» to the sidelines of life provokes existential horror at the suggestively visualized scenery of the female apocalypse.

Key words: apocalypse, postmodern worldview, modern Ukrainian prose, destruction, catastrophism.

УДК 821.111'06(092)

DOI 10.31654/2520-6966-2020-16f-101-87-97

Л. М. Остапенко

кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янської філології, компаративістики та перекладу Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

А. А. Насико

студентка магістратури Інституту філології, журналістики та перекладу Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Функціонування міфологічних та історичних сюжетів у циклі романів Дж. Мартіна «Пісня льоду і полум'я»

У статті розглянуто поєднання міфології та історії у циклі романів Дж. Мартіна «Пісня льоду і полум'я». Зіставлено образи і мотиви циклу романів Дж. Мартіна «Пісня льоду і полум'я» з міфологією різних народів світу та реальними історичними подіями і постатями. Проаналізовано художню інтерпретацію міфологічних та історичних сюжетів у їх взаємодії. Обґрунтовано функціонування історії і міфу як засобів створення авторського міфу Дж. Мартіна. Дж. Мартін вдається до реміфологізації, яка полягає у переосмисленні архаїчного міфу. Письменник залучає сюжети та образи кельтської, давньоскандинавської, тюркської, античної міфології та надає їм іншого змісту. Мартін створює картину світу, яка лише за формою подібна до архаїчної. Насправді світовий лад панує за межами його Вестеросу. «Утгард» у світі Мартіна, заселений міфологічними істотами: Дітьми Пралісу та велетнями, – постає осередком гармонії. «Мітгард», тобто людський світ Семи Королівств, постає як дисгармонійний, руйнівний, світ війни і хаосу, де людського ідеалу взагалі не існує. Там немає «позитивних» чи «негативних» героїв. Вони усі обирають свій шлях та досягають мети завдяки своїм неідеальним якостям. Саме тому письменник звертається до історичних подій, у яких убачає найбільший прояв людських вад: прагнення панувати над світом, що ставить під загрозу увесь світовий лад. Цикл Дж. Мартіна не варто розглядати як суто розважальний твір для масового читача. У ньому є водночас повчання і застереження людству. Фентезі Мартіна є неосязним вигаданим світом, що може прогнозувати наше реальне майбутнє, якщо ми нічого не змінимо.

Ключові слова: фентезі, Дж. Мартін, «Пісня льоду і полум'я», художня інтерпретація, міфологічні сюжети, історичні сюжети, авторський міф.

Література фентезі наразі обіймає стійкі позиції у сучасному літературному процесі. З середини ХХ століття фентезі стає поширеним жанром, приваблюючи масову аудиторію незвичними сюжетами, основою для яких є міфи, історія, національний фольклор. Серед інших відомих авторів літератури фентезі (Дж. Р. Р. Толкієна, К. С. Льюїса, Дж. Роулінг) останнім часом все частіше згадується ім'я американського письменника Дж. Мартіна, творчість якого є не менш популярною серед читачів, але є менш вивченою літературознавцями.

Актуальність дослідження полягає у спробі концептуального аналізу функціонування міфологічних та історичних сюжетів у відомому циклі Дж. Мартіна «Пісня льоду і полум'я», позаяк об'єктом уваги науковців, таких як Джеймс Лаудер [1], Джесс Скобл [2], Айлепе Лушкау [3], А. Данюшевська-Грехем та К. Конюхов [4], досі був лише перший роман циклу «Гра Престолів».

Предметом нашого дослідження став цикл Дж. Мартіна «Пісня льоду і полум'я», куди входять 5 романів: «Гра престолів»; «Битва королів»; «Буря мечів»; «Бенкет круків»; «Танок драконів».

Об'єктом дослідження – міфологічні мотиви, історичні сюжети в циклі Джорджа Мартіна.

Мета нашої роботи – виявити особливості художньої інтерпретації міфологічних мотивів та історичних сюжетів у циклі романів Дж. Мартіна «Пісня льоду і полум'я», зокрема: визначити міфологічні джерела циклу романів Дж. Мартіна «Пісня льоду і полум'я» та розкрити функціонування міфологічних образів і мотивів у творі; проаналізувати цикл Дж. Мартіна «Пісня льоду і полум'я» в історичному аспекті, віднайти історичну основу сюжету та історичні прототипи героїв циклу. Це дасть змогу пояснити значення історичних сюжетів та міфологічних мотивів у втіленні авторського задуму та розкрити специфічну взаємодію міфу та історії в літературі фентезі.

В ході роботи ми послуговувалися наступними літературознавчими методами: історико-функціональним, компаративним, герменевтичним.

Новизна роботи полягає у виявленні міфологічних образів, мотивів; історичних сюжетів і прототипів у циклі романів «Пісня льоду і полум'я» як засобів створення авторського міфу Дж. Мартіна.

У сучасних жанрових дефініціях звернення до міфу та історії розглядаються як специфічні риси жанру фентезі, які передбачають створення умовної дійсності, свого роду віртуального світу, що з погляду автора є альтернативою світу реальному. Художня інтерпретація міфологічних та історичних сюжетів у циклі романів «Пісня

льоду і полум'я» доводить тісну взаємодію архаїчного міфу з історичним дискурсом, що має на меті створення авторського міфу Дж. Мартіна.

Міфологічну природу має час і простір «Пісні льоду і полум'я». Основні події циклу відбуваються у міфопросторі – на одному із вигаданих континентів – Вестеросі, історично поділеному на дев'ять областей: Дорн, Простір, Західні землі, Королівські землі, Штормові землі, Затока Залізних, Видол Аринів, Річкорин і Вічнозим. Зображений Мартіном Вестерос має схожість з дев'ятьма світами давньоскандинавської міфології, об'єднаних гіллям світового дерева – ясеня Іггдрасля, довкола якого відбуваються всі події міфів. Так само події «Пісні льоду і полум'я» відбуваються навколо Залізного трону у Королівському Причалі, Столиці Семи Королівств, що постає своєрідним центром світу, створеного Дж. Мартіном. У скандинавській міфології Мідгард – світ людей – оточений тілом світового змія Йормунганда, що захищає його від Утгарду – світу хаосу, де мешкають чудовиська. За маєтковим принципом існує й Вестерос: він майже весь знаходиться під контролем однієї держави – Семи Королівств, обмеженої з півночі Стіною, а із заходу, півдня і сходу – морями.

Проте міфосвіт Дж. Мартіна не ієрархізований. Замість одного світу богів із чітко вибудованим пантеоном – Асгарду, що панує у скандинавській міфології, у художньому світі Дж. Мартіна співіснують різні вірування. Старки поклоняються Старим богам, а люди, які проживають на Півдні, – Новим, також є септони та жерці, які прославляють своїх божеств. У світі Мартіна так само не виокремлені світи, де живуть різні міфічні істоти, такі як Йотунхейм (світ велетнів) чи Ніфльгейм (світ мертвих) у скандинавській міфології. Усі міфічні народи: Діти пралісу, велетні й інші мешкають поряд зі звичайними людьми, а міфічні істоти – дракони, деривовки – захищають людей та підкоряються їм. Простір світу Мартіна є неосяжним, бо десь за Вестеросом існують інші континенти, де люди не ведуть війну за Залізний трон, але у центрі уваги автора найчастіше опиняються дев'ять областей материка, лорди-хранителі яких причетні до жорстокої боротьби за владу.

Міфологічну природу має часовий вимір романного циклу Дж. Мартіна, позаяк епічний час «Пісні льоду і полум'я» збігається з часом першотворення. Показовою темпоральною характеристикою циклу є тривалість пір року, що може сягати кількох років і є абсолютно непередбачуваною. Історія Мартінового світу знала випадки, коли після десяти років весни / літа настало десятиліття осені /

зими. На початок першого роману циклу «Гра престолів» припадає кінець літа, проте осінь триває дуже довго. Незвична зміна пір року відносить читача до епохи міфічного первісного часу, який творять першопредки або культурні герої, де встановлюються норми поведінки, згадується минуле людства, передбачається майбутнє. Подібний плин часу відтворений у давньоскандинавській збірці «Старша Едда», зокрема у «Пророцтві Вільфви», де йдеться і про появу перших людей, Аска і Ембли, і про кінець світу – Рагнарок, коли почнеться війна між богами-асами, та чудовиськами, вовк Фенрір переможе Одина, і сонце поглине півня.

В образній системі циклу «Пісня льоду і полум'я» поряд із героями, які співвідносяться з реальними історичними постатями, функціонують образи, що мають міфологічну природу і походять з різних міфологічних джерел.

Образи Дітей пралісу, що фігурують у кількох романах циклу Дж. Мартіна [5], нагадують народ племені Дану із кельтської міфології. Їх споріднює трагічна доля вигнанців, позаяк і Дітей пралісу, і народ племені Дану вороги змусили залишити племенну землю і оселитися в лісах. Діти Пралісу, так само, як народ Дану, співвідносяться із сакральним топосом Лісу, що у циклі Дж. Мартіна становить опозицію до Залізного трону. Війна за Залізний трон не торкається безпосередньо Лісу та Дітей пралісу, вони виступають осередком гармонії в цій боротьбі і не вступають у людський конфлікт за владу, бо мають ворога сильнішого, якому згодом протистоятимуть усі персонажі циклу.

Образи велетнів, що неодноразово згадуються у циклі, за своєю зовнішньою характеристикою найближчі до давньоскандинавської міфології. Проте семантично вони втрачають функцію посередників між Асгардом і світом людей, що зазвичай наділені негативними конотаціями (можуть шкодити людям і дошкуляти богам), та постають цілком мирними мешканцями міфосвіту Дж. Мартіна. Так, деякі з них допомагають будувати Стіну та беруть участь у походах проти ворогів [5].

Провідну роль у «Пісні льоду і полум'я» Дж. Мартін відводить образам драконів, що зустрічаються в усіх міфологічних системах вірувань, і найбільше тяжіють до давньоскандинавських міфів. Проте у циклі Дж. Мартіна образи драконів не протистоять людському світу, як син бога Локі Фафнір, а, навпаки, увиразнюють могутність і непереборність героїв. З моменту появи драконячих яєць на весіллі Данерис вони разом з нею долають усі перешкоди, а момент народження драконів стає ключовим у долі молодого Таргарієн, символізуючи відродження усього роду Таргарієнів [5].

Важливою міфологічною істотою Вестеросу є деривовки, що постають художнім аналогом образу вовка, поширеного у давньоскандинавській і тюркській міфології. Образи деривовків успадковують традиційну тотемну семантику войовничості, проте виконують у змісті «Пісні...» додаткову функцію оберегу для їхніх господарів Старків. З моменту появи деривовків на початку першого роману «Гра престолів» протягом усього циклу вони вірно супроводжують Старків, захищаючи їх під час небезпечних випробувань [5; 6].

Поява образів драконів та деривовків у циклі Дж. Мартіна, на наш погляд, пояснюється прагненням автора змістити міфологічну опозицію Мітгарду й Утгарду як світу космосу і хаосу. У міфосвіті Дж. Мартіна людський світ не протистоїть світу «чудовиськ», а потерпає від внутрішньої боротьби, залучаючи до неї істот зі світу хаосу. Тому ці міфологічні істоти зображені на родинних гербах цих династій: дракон – на гербі Таргарієнів, які правили на півдні, деривовк – на гербі Старків, королів півночі. Дракон і деривовк супроводжують Денерис Таргарієн та Джона Сноу протягом усієї історії, захищаючи їх від ворогів.

Сюжет «Пісні льоду і полум'я» демонструє інтертекстуальний зв'язок з мотивами й образами Троянського циклу античної міфології. Мотив викрадення нареченої, що спричиняє війну, вводиться у перший роман циклу Дж. Мартіна «Гра престолів» та розкривається упродовж циклу. Цей мотив, співвідносний з міфом про викрадення Гелени Прекрасної й облогу Трої, пов'язаний із долею Ліанни Старк. Принц Рейгар Таргарієн викрав молоду дівчину після лицарського турніру в Харенхоллі, що дуже розлютило її нареченого Роберта Баратеона. Він розпочав війну, аби повернути свою кохану. Цей мотив набуває у циклі Дж. Мартіна додаткової семантики і пов'язаний з перспективою вирішення конфлікту між династіями та припинення протистояння. Він доводить шляхетне походження героя Джона Сноу, бастарда Неда Старка, що виявляється сином Ліанни та Рейгара і спадкоємцем Таргарієнів та Старків, який має право на «Залізний трон».

В історичній площині сюжет циклу Дж. Мартіна виявляє зв'язок реальними історичними подіями. Письменник не приховував, що джерелом його натхнення була Війна Червоної та Білої троянд – більш як тридцятирічний феодалний конфлікт, пов'язаний з боротьбою за англійський трон двох гілок Анжуйської династії: Ланкастерів і Йорків, що стали прототипами Ланністерів і Старків. Причини протистояння династій у циклі Дж. Мартіна історично зумовлені: так само, як незаконне підвищення Генріха IV склало підґрунтя майбут-

ньою війни в Англії, узурпація влади Робертом Баратеоном призвела до претензій на Залізний трон його родичів і до війни між Півднем та Північчю у першому романі циклу «Гра престолів». Проте, на відміну від історичних реалій, боротьба династій у циклі обтяжена соціальною дистанцією: безжальні, цинічні і багаті аристократи Ланністери протистоять шляхетним, гордим і бідним воїнам Старкам.

В основу сюжету «Пісні льоду і полум'я» покладено події, пов'язані з найбільш кривавими сторінками історії Британії на зразок «Чорної вечери» 1140 р. та «Різанини в Гленко» 1689 р., що стали підґрунтям «Червоного весілля» – масового вбивства у володіннях Уолдера Фрея, спричиненого помстою Робу Старку [7]. У сюжет другого роману циклу «Битва королів» Дж. Мартін органічно вводить історичну реалію зброї масового знищення – «грецького вогню» – у вигляді «дикополум'я» – горючої суміші, яка наводить жах на військових Станіса Баратеона, і завдяки якій Ланістери знищують своїх ворогів і захоплюють владу на довгий час [6]. Вживання Мартіном історичних мотивів дає змогу виявити безпосередній зв'язок між літературою фентезі та реальною історією, який через авторське переосмислення доносить до читачів важливі проблеми суспільства.

Історичне підґрунтя циклу та водночас його реальний вимір увиразнюють герої Дж. Мартіна, які наділені рисами конкретних історичних постатей і успадковують їхні долі.

Можливим прототипом Едарда Старка є Річард Плантагенет Третій, герцог Йоркський. Лорд Старк, так само, як герцог, протистояв королеві, намагався відсторонити від влади спадкоємця, наполягаючи на незаконності його походження [10, с. 409]. Нед Старк постає перед читачами не спритним політиком, а талановитим полководцем, який не програв жодної битви, окрім останньої.

Кетлін Старк співвідноситься з Аліонорою Акваітанською, матір'ю Річарда Левове Серце. Леді Кетлін та Аліонору об'єднує фанатичне материнство, мудрість і впливовість. Леді Старк визволяє Роба з полону і, так само, як Аліонора, сприяє сходженню сина на трон. Леді Кетлін поважали усі підлеглі Роба, який після смерті батька став королем Півночі [6].

Прототипом Роберта Баратеона постав Генріх VIII. З англійським королем Роберта споріднює схожий спосіб правління. Обидва мали змогу змінити долю держави, проте лише спустошили казну й у всіх своїх помилках звинувачували радників. Генріх VIII починав як ідеальний правитель епохи Відродження, але до кінця життя перетворився на вередливого тирана, який страждав на ожиріння. Так

само і Роберт Баратеон, який подавав надії на найкращого правителя після багаторічної, виснажливої для простого народу влади Таргарієнів, він не зміг впоратись із відповідальністю, яка важким тягарем лягла на його плечі [5].

У образі Серсі Ланістер простежується доля королеви Маргарити Анжуйської. Це сильні жінки, які вступили у відкрите протистояння з головними радниками своїх чоловіків-королів [10, с. 282]; обидві у ранньому віці вийшли заміж за нелюбих чоловіків, яким зраджували, а їхні діти вважалися результатом адюльтеру. Суспільство сприймало їх як підступних красунь, готових на все заради влади. Серсі Ланістер після смерті свого чоловіка стала регентом молодого короля, тим самим захопивши владу на Залізному троні. Саме вона винна у заточенні лорда Старка, а згодом і в його смерті, через правління Серсі починаються події другого роману циклу «Битва королів» [6].

Один із провідних героїв циклу Джон Сноу має спільні риси з королем Артуром. Так само, як король Артур, він не знав про своє королівське походження, відрізняється героїчними рисами, став останньою надією для народу у скрутну годину і здобув перемогу над ворогом. Проте як що сходження на трон короля Артура забезпечило йому тривале щасливе правління (до зради його родичем), то Джона Сноу ми правителем зовсім не бачимо. Позаяк цикл «Пісня льоду і полум'я» ще незавершений, є надія на те, що читачі зрештою побачать Сноу на Залізному троні.

У створенні образу Данерис Таргарієн Дж. Мартін, вочевидь, надихався славетною англійською королевою Єлизаветою I Тюдор. Так само, як і героїня «Пісні...», Єлизавета рано втратила матір, згодом батька, проте пережила усі загрози, які оточували її при дворі Тюдорів, та стала однією з найвеличніших королев Англії. Цих жінок об'єднує справедливе правління, досягнення своїх цілей, мудрість та здатність робити складний вибір. Тому в фіналі циклу Данерис постає вже не тринадцятирічною дівчинкою, а справжньою королевою та спадкоємицею Залізного трону.

Роб Старк має за прототип Вільяма Дугласа VI. Їм обом у ранньому віці довелося стати королями і взяти на себе відповідальність за свій народ. З іншою історичною постаттю, Вільямом Дугласом VI, образ Роба Старка має багато спільного. Вільям Дуглас VI був спадкоємцем графа Арчибальда Дугласа, регента малолітнього короля Якова II Стюарта, який раптово помер від лихоманки. Шістнадцятирічний Вільям успадкував великі володіння батька, і при новому графі Дугласі багатство і вплив «Чорних Дугласів» продовжувало

зростати. Щоб не допустити цього, нові регенти малолітнього короля запросили молодого лорда і його молодшого брата Девіда в Единбург, де останні були звинувачені в зраді і відразу ж страчені прямо у дворі королівського замку, що, по суті, було політичним вбивством. Ця подія отримала назву «Чорний обід». Роб Старк загинув на відомому нам «Червоному весіллі», події якого Дж. Мартін детально описав у третьому романі циклу «Буря мечів».

Брієнна Тарт – постать лицаря-жінки, яка уособлює усю жіночу силу та бореться за такі ж права, як і чоловіки. Такою ж відважною 1428 року постала перед французьким королем Карлом VII Жанна д'Арк. Брієнна Тарт так само вбрана у чоловічі обладунки і приголомшливо володіє мечем, а у бою вона завжди бореться нарівні з чоловіками. Жанну називали Орлеанської Дівочою, а Брієнну – Тартською Дівочою. Та якщо Жанну д'Арк спіткала трагічна доля, натомість Брієнна продовжила свій шлях лицарки, присягнула на вірність Кетлін Старк і виповнила свою присягу навіть після смерті Леді, обєрігаючи її доньок. На нашу думку, Брієнна Тарт – це збірний образ, який уособлює долю жінки в патріархальному мілітаристському світі, що змушує її добре володіти зброєю, носити чоловічий одяг і навіть очолювати армію солдатів, забуваючи про своє природне призначення.

Мартін бере до уваги історичні постаті, які були в епіцентрі кривавої боротьби за владу і зрештою стали її жертвами. Історичне тло та численні прототипи героїв увиразнюють створений письменником його власний світ – Вестерос, зі своїми традиціями, законами та певним образом життя, що постає моделлю світу реального.

Розглянувши міфологічний та історичний аспекти циклу романів «Пісня льоду і полум'я», ми дійшли висновків, що Дж. Мартін гармонійно поєднує міф та історію у своєму світі задля створення авторського міфу. Реміфологізація, до якої вдається Дж. Мартін, полягає в активному залученні архаїчного міфу, зокрема кельтської, давньоскандинавської, тюркської, античної міфології, що набуває у циклі іншого змісту. Картина світу, створена письменником, лише за формою подібна до давньоскандинавської. Насправді, за Дж. Мартіном, світова гармонія панує за межами Вестеросу, в «Утгарді», населеному «чудовиськами», міфологічними істотами на зразок Дітей Пралісу чи велетнів. Натомість «Мітгард», людський світ Семи Королівств, постає як дисгармонійний, руйнівний, світ війни і хаосу, де людського ідеалу взагалі не існує, як немає «позитивних» чи «негативних» героїв, позаяк усі вони обирають свій шлях та досягають мети завдяки своїм неідеальним якостям. Саме тому письмен-

ник звертається до тих історичних подій, у яких він бачить найбільший прояв людських вад: прагнення панувати над світом, що ставить під загрозу увесь світовий лад.

Цикл Дж. Мартіна не варто розглядати як суто розважальний твір для масового читача. Його фентезі – це неосяжний вигаданий світ, що містить водночас повчання та застереження людству і може прогнозувати наше реальне майбутнє, якщо ми нічого не змінимо. Література фентезі як індикатор духовної кризи сучасної культури, що пропонує відповідь на світоглядні питання епохи постгуманізму, заслуговує на докладніше вивчення, ніж на звичну детермінацію як література масового вжитку.

Література

1. Лаудер Джеймс. За стеной: Тайны «Песни льда и огня» Джорджа Р. Р. Мартина. URL: <https://fantlab.ru/edition112459> (дата звернення: 03.04.2020).
2. Скобл Джесс. Меч без рукояти. URL: <https://lit.wikireading.ru/28469> (дата звернення: 05.04.2020).
3. Лушкау Айлеле. Античный мир Игры престолов. URL: http://lovegread.ec/read_book.php?id=82740&p=1 (дата звернення: 29.09.2020).
4. Конохов К., Данюшевская-Грэхэм А. История и фэнтези: следами героев «Игры Престолов». URL: <https://www.litmir.me/br/?b=637768&p=1> (дата звернення: 27.09.2020).
5. Мартін Дж. Р. Р. Гра престолів. Пісня льоду й полум'я / пер. з англ. Н. Тисовської. Київ: Видавнича група КМ-БУКС, 2019. Книга перша. 800 с.
6. Мартін Дж. Р. Р. Битва королів. Пісня льоду й полум'я / пер. з англ. Н. Тисовської. Київ: Видавнича група КМ-БУКС, 2019. Книга друга. 864 с.
7. Мартін Дж. Р. Р. Буря мечів. Пісня льоду й полум'я / пер. з англ. Н. Тисовської. Київ: Видавнича група КМ-БУКС, 2016. Книга третя. 1152 с.
8. Мартін Дж. Р. Р. Бенкет круків. Пісня льоду й полум'я / пер. з англ. Н. Тисовської. Київ: Видавнича група КМ-БУКС, 2016. Книга четверта. 832 с.
9. Мартін Дж. Р. Р. Танок драконів. Пісня льоду й полум'я / пер. з англ. Н. Тисовської. Київ: Видавнича група КМ-БУКС, 2018. Книга п'ята. 1152 с.
10. Всемирная история. Люди, события, даты: энциклопедия / пер. с англ. ЗАО «Издательский дом Ридерз Дайджест», 2008. 576 с.

References

1. Lauder Dzh. (2015) Za stenoy: Tayny «Pesni l'da i ognya» Dzhordzha R. R. Martina. URL: <https://fantlab.ru/edition112459> [in Russian].
2. Skobl Dzh. (2015) Mech bez rukoyati. URL: <https://lit.wikireading.ru/28469> [Skobl J. A sword without hilt] (Last accessed 25.02.2021) [in Russian].

3. Lushkau A. (2019) Antichnyy mir Igry prestolov. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=82740&p=1 [Lushkau A. Ancient world "A Game of Thrones"] (Last accessed 28.02.2021) [in Russian].
4. Konyukhov K., Danyushevskaya-Grekhem A. (2019) Istoriya i fentezi: sledami geroyev «Igry Prestolov». URL: <https://www.litmir.me/br/?b=637768&p=1> [K. Konyukhov, Danyushevskaya-Graham. History and Fantasy: Traces of the Heroes A Game of Thrones] (Last accessed 27.02.2021) [in Russian]. .
5. Martin Dzh. R. R. Hra prestoliv. Pisnya l'odu y polumya. Knyha persha. Per. z anhl. N. Tysovs'koyi. K.: Vydavnycha hrupa KM-BUKS, 2019. 800 s. [Martin G. R. R. A Game of Thrones] [in Ukraine].
6. Martin Dzh. R. R. Bytva koroliv. Pisnya l'odu y polumya. Knyha druha. Per. z anhl. N. Tysovs'koyi. K.: Vydavnycha hrupa KM-BUKS, 2019. 864 s. [Martin G. R. R. A Clash of Kings] [in Ukraine].
7. Martin Dzh. R. R. Burya mechiv. Pisnya l'odu y polumya. Knyha tretya. Per. z anhl. N. Tysovs'koyi. K.: Vydavnycha hrupa KM-BUKS, 2016. 1152 s. [Martin G. R. R. A Storm of Swords] [in Ukraine].
8. Martin Dzh. R. R. Benket krukiv. Pisnya l'odu y polumya. Knyha chetverta. Per. z anhl. N. Tysovs'koyi. K.: Vydavnycha hrupa KM-BUKS, 2016. 832 s. [Martin G. R. R. A Feast for Crows] [in Ukraine].
9. Martin Dzh. R. R. Tanok drakoniv. Pisnya l'odu y polumya. Knyha pyata. Per. z anhl. N. Tysovs'koyi. K.: Vydavnycha hrupa KM-BUKS, 2018. 1152 s. [Martin G. R. R. A Dance with Dragons] [in Ukraine].
10. Vsemirnaya istoriya. Lyudi, sobytiya, daty. Entsiklopediya, per. s angl. ZAO «Izdatel'skiy dom Riderz Daydzhest», 2008. 576 s. [Family encyclopedia of world history] [in Russian].

A. Nasyko

Master student, Philology, Translation and Journalism Institute,
Nizhyn Mykola Gogol State University

L. Ostapenko

Candidate of Philology, Associate Professor, Slavic Philology, Comparative Studies and
Translation Department, Nizhyn Mykola Gogol State University

Functioning of mythological and historical plots in the novel series by G. R. R. Martin «A Song of Ice and Fire»

The article examines the combination of mythology and history in the cycle of G. Martin's novels «A Song of Ice and Fire». The author combines myth and history in his world to create an author's myth. In the article outlined the main trends in the development of fantasy literature in the modern world, the influence of mythology and history on fantasy. The images and motifs of the cycle of J. Martin's novels «A Song of Ice and Fire» are compared with the mythology of different peoples of the world and real historical events and figures. The synthesis of mythological and historical plots is analyzed. Martin's remythologization is the use of an archaic myth. He draws on the archaic myth, in particular uses the plots and images of Celtic, Old Norse, Turkic, Ancient mythology, where they acquire a different

meaning. Martin created a picture of the world that is only similar in form to the Old Norse. In fact, its world harmony reigns outside of Westeros. For example, «Utgard», inhabited by mythological creatures – Children of the Forest or giants. «Mithgard», where the human world of the Seven Kingdoms, appears as a disharmonious, destructive, world of war and chaos, where the human ideal does not exist at all. There are no «positive» or «negative» characters. They all choose their path and achieve their goals due to their imperfect qualities. That is why the writer refers to historical events in which he sees the greatest manifestation of human flaws: the desire to dominate the world, which threatens the entire world order. G. Martin's cycle should not be considered as a purely entertaining work for the mass reader. Martin's fantasy is a vast fictional world. It contains both instruction and warning to mankind. It can predict our real future if we do not change anything.

Key words: fantasy literature, G. R. R. Martin, «A Song of Ice and Fire», the artistic interpretation, mythological plots, historical plots, author's myth.

МОВОЗНАВСТВО

УДК 811.161.1:811.161.3]09.(092)

DOI 10.31654/2520-6966-2020-16f-101-98-106

Г. М. Вакуленко

кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства та методики його викладання Нежинського державного університету імені Григорія Сковороди

Н. И. Клыпа

кандидат філологічних наук, доцент, директор навчально-наукового інституту філології, перекладу та журналістики Нежинського державного університету імені Григорія Сковороди

Исследования Е. Ф. Карского о языке восточных славян

У статті аналізуються погляди Карського на походження східних слов'ян, зокрема білорусів, та їхньої мови; розглядається поняття мовної картини світу, її відмінність від концептуальної картини, зв'язок природних умов існування східних слов'ян із розвитком мови; відображення в лексичній системі східнослов'янських мов, зокрема білоруської, особливостей ментальності та матеріальної культури слов'ян, а також їх взаємовідношень із близькими і далекими сусідніми племенами.

Розглядаються матеріали, що ввійшли у трьохтомне дослідження вченого «Білоруси», у якому видатний філолог-славіст, етнограф, палеограф, засновник білоруського мовознавства і літературознавства, детально аналізує кордони розповсюдження білоруського племені, особливості становлення і розвитку білоруської нації та її мови.

Автори звертаються до поняття мовної картини світу, що являє собою інформацію про середовище і людину, перероблену і зафіксовану в мові. Зазначається, що в мові східних слов'ян, і білорусів зокрема, відображається вплив природних умов їхнього проживання на утворення топонімів, гідронімів, які детально розглядаються в книзі «Білоруси».

Є. Ф. Карський також звертається до аналізу особливостей місця проживання і відповідного їм найменування слов'янських племен, які зафіксовані у «Повісті минулих літ» і ввійшли до складу білоруської території. На думку вченого, особливості природи стали також причиною збереження у східних слов'ян вірувань у чортів, якими народ заселяє болота, у русалок, які мешкають у річках та інших водоймах, що знайшло своє відображення

в прислів'ях, фразеологізмах і різноманітних народних повір'ях. У третьому томі книги «Білоруси» Є. Ф. Карський досліджує лінгвістичну сторону білоруського фольклору як репрезентацію мовної картини світу східних слов'ян, зазначаючи, що «витвори білоруської народної творчості природно мають родинні паралелі». Білоруська народність услашувала той запас знань і взагалі культурний рівень, який розвинувся у всіх слов'ян під час їхнього спільного життя, а також сприйняла культурні надбання часу спільного життя східних («руських») слов'ян. Особливо цінні для мовного дослідження, на думку вченого, найдавніші твори усної народної творчості, які відображають первісні народні вірування, світогляд і взагалі культурний стан народу.

Ключові слова: східні слов'яни, концептуальна картина світу, мовна картина світу, концепт, експонент, топонім, гідронім, тематична група.

Связь будущего академика, известного лингвиста Е. Ф. Карского с Нежинской филологической школой начинается в 1881 году, когда выпускник Минской духовной семинарии Евфимий Новицкий (по матери Карский) начал учиться в Нежинском историко-филологическом институте князя Безбородко. Ещё в студенческие годы Е. Ф. Карский проявлял научный интерес к проблемам славянских языков, о чём свидетельствуют его первые работы («кандидатские сочинения») «Особенности правописания и языка Супрасльской рукописи» (2 курс), «Обзор звуков и слов белорусской речи» (4 курс). Вторая работа получила весьма высокий отзыв от профессора Р. Ф. Брандта, который предложил напечатать её в X томе Известий Историко-филологического института князя Безбородко [1].

И в наши дни интерес к работам Е. Ф. Карского только возрастает, ведь его имя можно связать со многими проблемами восточнославянского и общего языкознания.

Среди множества научных трудов Е.Ф. Карского трёхтомное исследование «Белорусы» занимает центральное место. Выдающийся филолог-славист, этнограф, палеограф, основатель белорусского языкознания и литературоведения подробно анализирует границы распространения белорусского племени, особенности становления и развития белорусской нации и её языка, отмечая, что «уже на первых порах существования того или другого племени известные физические условия занятой им страны так или иначе отражаются на выработке его характера, который в свою очередь налагает известный отпечаток и на самый язык. Связь эта между языком и природой страны непрерывно продолжается в течение всего существования народа» [5, с. 37].

Подробный анализ исследований учёного о связях языка с природными условиями существования восточных славян позволяют нам обратиться к понятию языковой картины мира. Термин «картина мира» используется многими науками – лингвистикой, философией, психологией, которые трактуют её как представление о мире, отражённое в человеческом сознании. «Картина мира выражает специфику человека и его бытия, взаимоотношения его с миром, важнейшие условия его существования в мире» [3]. Как отмечают учёные, с 60-х годов прошлого века проблемы картины мира стали рассматриваться семиотикой при исследовании языка как первичной моделирующей системы и при исследовании мифов, религии, фольклора, поэзии, кино, живописи, архитектуры как вторичных систем, хотя интерес к языковой картине мира проявляется ещё в работах Вильгельма фон Гумбольдта, а одним из основоположников современного учения о языковой картине мира считается германский учёный И. Гердер [3].

Большинство современных философов и лингвистов различают концептуальную и языковую картины мира. Н. Н. Гончарова, вслед за В. В. Морковкиным, считает, что «противопоставление концептуальной и языковой картины мира не вполне корректно «ввиду формальной разноплановости, разнонаправленности этих терминов. Термин «языковая картина мира» указывает на то, что носителем картины мира является язык, тогда как термин «концептуальная картина мира» указывает на то, из каких элементов складывается обсуждаемый гносеологический объект» [3]. Исследовательница, вслед за Ю. Н. Карауловым, отмечает, что между картиной мира как отражением реального мира и языковой картиной мира как фиксацией этого отражения существуют сложные отношения, а границы между ними кажутся зыбкими, неопределёнными [3]. Сопоставив носителя (субъекта), экспоненты и элементы концептуальной картины мира и языковой, Н. Н. Гончарова приходит к выводу, что «отражение мира в сознании, представления человека о мире, информация о среде и человеке – это **картина мира**. Информация о среде и человеке, переработанная и зафиксированная в языке, – это **языковая картина мира**» [3].

Носителем и концептуальной, и языковой картины мира выступает человек, а создание картины мира состоит в познании человеком объективной реальности, причём «языковая картина мира основана только на знании, внушенном родным языком, его единицами и категориями» [3].

Таким образом, картина мира – это ментальное образование, хотя мышление вне языка фактически невозможно, поскольку это одна из ипостасей ментально-лингвального комплекса наряду с сознанием и языком [4, с. 19–23]. Основными элементами картины мира Н. Н. Гончарова считает информемы – некоторые информационные целостности. Экспонентом картины мира являются язык, жесты, изобразительное искусство и музыка, ритуалы, вещи, этикет, мимика, мода, способы ведения хозяйства, социокультурные стереотипы поведения людей и т. д. Языковая же картина мира – это ментально-лингвальное образование, ее элементами являются концепты, т. е. означенные информемы. Экспонентом языковой картины мира служит этнический язык [3].

Большинство исследователей обращают внимание на двойственную природу языковой картины мира. «С одной стороны, условия жизни людей, окружающий их материальный мир определяют их сознание и поведение, что находит отражение в их языковой картине мира; с другой – человек воспринимает мир преимущественно через формы родного языка, его семантику и грамматику, что детерминирует структуры мышления и поведения. Языковая картина мира есть субъективный образ объективного мира, она несет в себе черты человеческого способа миропостижения, то есть антропоцентризма, который пронизывает весь язык. Языковая картина мира – целостный, глобальный образ мира, который является результатом всей духовной активности человека, она возникает у человека в ходе всех его контактов с миром» [3].

Характер языковой картины мира наиболее наглядно представлен в лексике, поскольку именно лексическая система непосредственно связана с развитием и жизнью общества и быстрее всего реагирует на любые его изменения. Но исследователи языковой картины мира, учитывая ведущую роль лексики, призывают не забывать и о различных текстах – поэтических, научных, публицистических, о пословицах и поговорках, которые также являются «воплощителями» языковой картины мира [3]. Также в этом отношении интересны многообразные фольклорные тексты, к анализу которых обращается и Е. Ф. Карский.

Во времена учёного лингвистическая наука не употребляла термин языковая картина мира, но его описания и исследования богатого лексического материала многих славянских языков позволяют назвать имя Е. Ф. Карского среди тех, кто стоял у истоков современной лингвокультурологии [2, с. 28].

Языковая картина мира любого народа представляет собой информацию о среде и человеке, переработанную и зафиксированную в языке. В языке восточных славян, и белорусов в частности, отражается влияние природных условий их проживания на образование топонимов (*Брянск / Дьбрянск, Брест / Берестье, Сосница, Стародуб, Ельна, Заболотье, Березовец*), гидронимов (*Дубна, Березина, Бобр, Волчанка, Вопец, Дубровенка, Болотьянка*), которые подробно рассматриваются в первом томе книги Е. Ф. Карского «Белорусы», ведь именно сохранившаяся «номенклатура живых урочищ – рек, озёр, возвышенностей, а также названия городов, сёл, деревень и отчасти прозвища и фамилии лиц» вместе со свидетельствами классических и средневековых писателей относительно определённой местности, а также данные доисторической археологии могут дать ответы на вопросы, где, когда и как жили древние славяне – предки нынешних белорусов [5, с. 60–61].

Е. Ф. Карский также обращается к анализу особенностей места проживания и соответствующего им наименования славянских племён, зафиксированных в «Повести временных лет» и вошедших в состав белорусской территории – *дреговичи, радимичи, кривичи*. Анализируя письменные свидетельства Геродота, Птолемея, Плиния и др. о племенах *будинов*, то ли финнов, то ли славян, учёный сопоставляет это название со словом «буда», известным всем славянским языкам, а также литовскому, латышскому и древне-немецкому, отмечая, что «в Белоруссии это слово живёт до сих пор не только как название для постройки или кибитки, но и в специальном смысле – места, освободившегося после выжженного леса, а в земле будинов были огромные леса», следовательно, будины – это славяне, также как и венды (венеды), о которых упоминают и Геродот, и Тацит [5, с. 66–67].

По мнению Е. Ф. Карского, особенности природы послужили также причиной сохранения у восточных славян верований в чертей, которыми народ населяет болота, в русалок, обитающих в реках и других водоёмах, что нашло отражение в пословицах, фразеологизмах и различных народных поверьях [5, с. 59]. Например, *Болото да овраги – чёртова житьё, В тихом омуте черти водятся*.

В третьем томе книги «Белорусы» Е. Ф. Карский исследует лингвистическую природу древнерусского фольклора как репрезентацию языковой картины мира восточных славян, отмечая, что «произведения белорусского народного творчества естественно

имеют родственные параллели». Белорусская народность унаследовала тот запас знаний и вообще культурный уровень, который развился у всех славян во время их общей жизни, а также восприняла культурные приобретения времени общей жизни восточных («русских») славян. Особенно ценны для языкового исследования, по мнению учёного, древнейшие произведения устного народного творчества, отражающие первобытные народные верования, мировоззрение и вообще культурное состояние народа. Анализируя тематические группы родственных наименований (*отец, мать, сын, дочь, брат, сестра, дед, бабушка, дядя, племянник, сноха, свёкор, свекровь, деверь, золовка, ятровь*), названий орудий труда, предметов быта, разновидностей еды и питья, различных процессов и действий (*пахать-орать, сеять, жать, молоть, печь, плести, прясть* и т. п.), Е. Ф. Карский делает выводы об особенностях социального строя древнейших славянских племён, о развитии скотоводства и земледелия, о жилищах и их частях, о ремёслах, о ведении домашнего хозяйства и приготовлении пищи.

В произведениях древнерусского фольклора, по мнению учёного, наглядно прослеживается сильное впечатление, произведённое природой страны на древних славян: *дуб сырой, вяз черленый, куст ракитовый, берёза кудрявая, высота поднебесная, глубота глубокая, акиян море, омоты непровские, горы сорочинские, леса брынские, гряды смоленские* [5, с. 138–139]. С другой стороны, сильное влияние на культуру и мировоззрение русского племени оказали появление сильной княжеской власти и проникновение христианства [5, с. 141]. В языке восточных славян появляются слова для обозначения военных понятий (*броня, шатёр, забрало, хоругвь, рать* и др.), экономических (*мыто, вира, смерд, думец* и др.). Понятия воинственного быта сказываются и в некоторых собственных именах, которые давались князьям и боярам: *Святополк, Ярополк, Мстислав, Ярослав, Творимир, Мстибог, Святослав*, в названиях городищ и других поселений: *Ярославль, Богатыренков, Шитовцы, Хоробров, Славутин, Стражница, Ворота, Твердь, Воин, Воиница, Городище, Городно* [5, с. 143].

Старинное мировоззрение славян, их культура наглядно отражены в языческих мифах о богах и устройстве мира (*Сварог-небо, Дажьбог-солнце, Стрибог-ветер, Хорс, Велес, Перун, Мокошь*). С приходом христианства названия языческих божеств заменяются христианскими святыми. Но, по мнению Е. Ф. Карского, это касается только главных божеств, низшие же божества, которые развились путём эволюции из прежнего анимизма природы и не имели

личных имён, а характеризовались лишь известными эпитетами, определяющими их место жительства или свойства, остались прежними (*домовой, леший, русалка, водяной, лесовик; злыдни, горе-злосчастье, лихо* и под.) [5, с. 147–160].

Широкое творчество языка рельефно проявляется и в образовании названий месяцев, дней недели и вообще определённых времён года. Чисто славянские старинные названия: *просинец, сечен, сухой, березозол, травный, изок, червен, зарев, рюин, листопад, груден, студёный* – соответствуют тем явлениям в природе, которые происходят в то или другое время года [5, с. 145]. И хотя в современном русском языке закрепились греко-римские наименования месяцев, в современном украинском языке употребляем *січень, лютий, березень, квітень, травень, червень, липень, серпень, вересень, жовтень, листопад, грудень*; в белорусском – *студзень, люты, сакавік, красавік, травень, чэрвень, ліпень, жнівень, верасень, кастрычнік, лістапад, снежань*. Собственно языческие названия дней недели не сохранились, но время у древних славян, по наблюдениям Е. Ф. Карского, обозначалось по языческим праздникам: «*русальная неделя*», «*до Ивана дне до купал*», «*до коляд*» [5, с. 146].

Анализируя фольклорные тексты древнерусского народа, Е. Ф. Карский подробно останавливается и на вопросе старины сохранившихся до наших дней произведений устного народного творчества, отмечая их особенности и сходство с народными произведениями других славян, в частности обилие эпитетов (*чистое поле, синее море, зелена трава, борзый и добрый конь*), тавтологических выражений (*в полон полонить, думушку подумувати, чудо-чудное, горе горевать*), употребление сравнительных оборотов с использованием формы творительного падежа (*туром перескакал, соколом перелетел, голубоньком пади*), употребление параллелизмов (*Одно солнышко катится по небу, один князь княжит над Русью; У саду бяроза караністая, у мяне свякрова наравістая*) [5, с. 166-169].

Подводя итог предыдущим лингвистическим исследованиям, Е. Ф. Карский указывает, что «*весь запас устной народной поэзии, развившийся в течение общеславянской, а затем общерусской жизни, становится достоянием белорусской народности*» [5, с. 171]. Именно анализу разнообразных видов белорусской народной поэзии посвящает учёный большую часть третьего тома своего знаменитого труда «*Белорусы*», отмечая, что «*окружающая среда, общение с природой внешней и людьми, наблюдение над своим*

внутренним миром и над жизнью других людей и животных давали материал для слова, языка, но они же давали материал и для поэзии» [5, с. 161].

Литература

1. Белая А. С. Евфимий Фёдорович Карский (архивные материалы г. Нежин). Нежин, 2000. 23 с.
2. Белая А. С. Лингвокультурологические компоненты в исследованиях Е. Ф. Карского. *Е. Ф. Карский и современное языкознание: материалы X Международных Карских чтений, 16–17 мая 2005 г., Гродно: в 2 ч. Ч. 1.* Гродно: ГрГУ, 2005. 308 с.
3. Гончарова Н. Н. Языковая картина мира как объект лингвистического описания URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/yazykovaya-kartina-mira-kak-obekt-lingvisticheskogo-opisaniya>
4. Морковкин В. В., Морковкина А. В. Русские агнонимы. Москва, 1996. 415 с.
5. Карскі Яухім. Беларусы / уклад. і камент. С. Гараніка і Л. Ляшун; навук. рэд. А. Мальдзіс; прадм. Я Янушкевіча і К. Цвіркi. Мн.: Беларускі кнігазбор, 2001. 640 с.

Referenses

1. Belaya A. S. (2000). Evfimii Fedorovich Karskii (arkhivnye materialy g. Nezhin). [Evfimii Fedorovich Karskii] [in Russian].
  2. Belaya A. S. (2005). Lingvokulturologicheskie komponenty v issledovaniyakh E. F. Karskogo. E. F. Karskii i sovremennoe yazykoznanie: materialy Kh Mezhdunarodnykh Karskikh chtenii, 16-17 maya 2005 g., Grodno: v 2 ch. Ch.1. – Grodno: GrGU, 308 s. [Linguistic and cultural components in the studies of E.F. Karsky] [in Russian].
  3. Goncharova N. N. Yazykovaya kartina mira kak obekt lingvisticheskogo opisaniya Elektronnyi resurs. Rezhim dostupa: <https://cyberleninka.ru/article/n/yazykovaya-kartina-mira-kak-obekt-lingvisticheskogo-opisaniya> [Linguistic picture of the world as an object of linguistic description] [in Russian].
  4. Morkovkin V.V., Morkovkina A.V. (1996). Russkie agnonimy. M. [in Russian].
  5. Karski, Yauhim (2001). Belarusy. Uklad. i kament. S. Garanika i L. Lyaushun; Navuk. red. A. Mal'dzis; Pradm. YA YAnushkevicha i K. Cvirki. Mn.: «Belaruski knigazbor» [in Belorussian].
-

H. Vakulenko

Candidate of Philology, Associate Professor,
Educational and Research Institute of Philology, Ukrainian Language and Methodology
Department, Nizhyn Mykola Gogol State University

N. Klypa

Candidate of Philology, Associate Professor, Director of Educational and Research Institute
of Philology, Nizhyn Mykola Gogol State University

Research by E. F. Karskii about Eastern Slavs' language

The article analyzes Karskii's views on the origin of Eastern Slavs, in particular the Belarusians, and their language. The concept of a linguistic picture of the world, its difference from the conceptual picture, the connection of natural existence conditions of Eastern Slavs with the language development are considered. Reflection of the lexical system of East Slavic languages, in particular Belarusian, the peculiarities of mentality and material culture of the Slavs, as well as their relationship with close and distant neighboring tribe are viewed.

The materials are collected in a three-volume study «Belarusians», in which Karskii, the outstanding Slavic philologist, ethnographer, paleographer, founder of Belarusian linguistics and literary criticism, analyzes the boundaries of the Belarusian tribe spread, the peculiarities of the formation and development of the Belarusian nation and its language in details.

The authors refer to the concept of a linguistic picture of the world, which contains the information about the environment and a person, processed and recorded in the language. It is noted that the language of the Eastern Slavs, and Belarusians in particular, reflects the influence of the natural surroundings of their habitation on the formation of toponyms, hydronyms, which are described in the book «Belarusians». E. F. Karskii also illustrates the peculiarities of the habitation and the corresponding name of the Slavic tribes recorded in the «Chronicle» included in the Belarusian territory. According to the scientist, the distinctiveness of nature also served as the reason for the preservation of beliefs among the Eastern Slavs in the evil spirit that inhabited the swamps, in the mermaids living in rivers and other creatures, reproduced in proverbs, phraseological units and various popular beliefs.

In the third volume of the book «Belarusians» E. F. Karskii explores the linguistic constituent of Belarusian folklore as a symbol of the linguistic picture of the world of the Eastern Slavs, noting that Belarusian folk art is certainly related to the language. The Belarusians have inherited the knowledge and, in general, the culture that all Slavs developed during their shared life and adopted the cultural acquisitions of the time of their shared life of the Eastern («Russian») Slavs. According to the scientist, the most ancient pieces of work of oral folk art are especially valuable for linguistic research that reflect simple folk beliefs, worldview and, in overall, the culture of the people.

Key words: Eastern Slavs, conceptual picture of the world, linguistic picture of the world, concept, exhibitor, toponym, hydronym, thematic group

УДК 81–11

DOI 10.31654/2520-6966-2020-16f-101-107-117

А. І. Бондаренко

доктор філологічних наук, професор кафедри української мови та методики її навчання Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Лінгвокультурні коди в контрастивному вимірі

У статті розглянуто проблему лінгвокультурної кодифікації. Уточнено поняття лінгвокультурних кодів, наведено їхню типологічну класифікацію й окреслено їх співвідношення з категорією картини світу. У контрастивному аспекті на основі принципів релятивізму й інакшості розглянуто соматичний, біоморфний, артефактний і гастронічний лінгвокультурні коди. У процесі аналізу застосовано дистрибутивний, контекстологічний, контекстуально-інтерпретаційний, дескриптивний і контрастивний методи. Пояснено, що кодифікація відбувається в лінгвокультурних площинах системи мовних знаків та її спрямовано на об'єктивацію ціннісних систем. Виявлено, що лінгвокультурні коди надаються до мовомисленневої аксіологічної специфікації фрагментів картини світу. З'ясовано, що їх реалізовано передусім у мовних одиницях таких рівнів: лексико-семантичного, фразеологічного, семантико-синтаксичного. Аргументовано, що в семантичному плані лінгвокультурні коди містять відомості, які відображають міфологічне, традиційне (стереотипне) й сучасне світосприйняття та мислення. Аналізовані коди охоплюють закорінені в мові народу уявлення про світобуття, формують систему координат, яка транслює еталони культури. Відображають обрядово-звичаєву систему, світоглядні особливості етносів, культур і субкультурних груп, впливають на поведінкові стереотипи та прийняття рішень в умовах суспільної взаємодії. Лінгвокультурні коди сформовано завдяки особливостям кліматичних умов, господарювання, практичних потреб, а також звичаїв і вірувань. Є багатовимірними, містять одночасно певний мовно-світоглядний інваріант і варіанти мовно-культурної репрезентації.

Ключові слова: лінгвокультурема, лінгвокультурний код, картина світу, символ, okazionalne словосполучення, асоціативно-семантичне поле, еталони культури, культурні стереотипи, аксіологічна специфікація.

Постановка проблеми. Як відомо, у характеристиках лінгвокультурем дослідники враховують такі ознаки, як спрямованість на пізнання, світорозуміння та його об'єктивацію, денотацію й конотацію, а також специфічну конкретну оцінку. Мовознавці вважають, що культурну інформацію створюють такі чинники, як культурний фон, прецедентні феномени, предметно-логічна та конотативна

семантика. Усі вказані риси відбито в понятті, яке є одним із базових у мовно-культурній компетентності, а саме *код культури*, тобто лінгвокультурологічна площина системи мовних знаків. Актуальність запропонованої розвідки полягає в тому, що з погляду проблем соціокультурної компетентності та міжкультурної комунікації існує необхідність контрастивного вивчення лінгвокультурних кодів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Типологічна система кодів перебуває в центрі уваги слов'янських дослідників Є. Бартмінського, І. Голубовської, В. Красних, В. Маслової, Л. Савченко, С. Толстої та ін. Інтерпретацію сенсорного коду лінгвокультури розглядають О. Селіванова та Т. Семашко. Біоморфне кодування є об'єктом вивчення В. Калько. Лексикографічний аспект культурних кодів у слов'янських мовах аналізує О. Левченко. Лінгвокультурний код часу окреслено в аспекті глибинних асоціативних зв'язків, які виявляє розгляд етимології слів темпоральної групи та контекстологічний аналіз стійких висловів, які містять вказані лексико-семантичні одиниці (А. Бондаренко). Проте контрастивний аспект лінгвокультурних кодів досі залишається недостатньо вивченим питанням.

Виділення раніше не досліджених частин основної проблеми.

Аналіз механізмів лінгвокультурного кодування здійснюють за допомогою концептуального моделювання, етимологічного, архетипного, компонентного, дистрибутивного, текстологічного, тексто-інтерпретаційного методів, а також зіставлення з кодами інших культур. У процесі контрастивного виміру важливо спиратися на певні принципи дослідження. Принцип релятивізму (Н. Трошина) визнає те, що культури всіх народів (або субкультури) є відносними, оцінюваними з погляду представника певного середовища, у якому домінують певні стереотипи, а не за допомогою універсальних підходів. Лінгвокультурні особливості формують різноманітність загальнолюдських надбань, і вже тому вони є вартісними. Дослідники як представники певного товариства самі перебувають під впливом культурних упереджень і настанов.

Принцип інакшості (Г. Алімжанова) спрямовує толерантність, тобто уникнення схвалення чи засудження, у процесі аналізу явищ, які належать до різних лінгвокультур (субкультур). Різниця у відповідниках означає, що певні поняття репрезентовано специфічно, що є цілком природним. Орієнтування на самобутність кожної культури відкриває широке поле взаємодії для досягнення комунікативної мети, порозуміння та взаємодії.

Метою пропонуваної розвідки є висвітлення соматичного, біоморфного, артефактного й гастронімного лінгвокультурних кодів у контрастивному вимірі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Код характеризує як систему знаків (символів) і правил транслювання відомостей, що мають етнічну, суспільно-культурну чи субкультурну специфіку. Не лише етнічні, а й релігійні, вікові та соціальні групи є носіями семантики лінгвокультурних кодів. Учені визначають, що це способи, за допомогою яких певне товариство, систематизуючи, упорядковує й оцінює предмети та явища реальності, а також **одна з основних семіотичних категорій**. Відповідно до теорії мовної відносності (Е. Сепір і Б. Ворф), культурні коди впливають на мислення та поведінку носіїв певної мови. Через коди відображено те, що існує навколо людини й у її свідомості та позасвідомому.

Дослідники зближують поняття лінгвокультурного коду та картини світу. В. Красних інтерпретує код як сітку, яку культура накидає на довкілля [4, с. 232]. С. Толстая та М. Толстой переконані в тому, що ієрархічно організовані коди, тобто вторинні знакові системи, створюють культуру, світогляд, а також картину світу певного соціуму [7, с. 7]. Необхідно зазначити, що певний лінгвокультурний код як спосіб нагромадження та передавання культурно значущої інформації про універсум у згорнутому мовно-знаковому вигляді охоплює не всю картину світу, а лише її певний фрагмент. Наприклад, лінгвокультурний код часу репрезентує темпоральний фрагмент картини світу.

Код співвіднесено з конкретними враженнями, почуттями та переживаннями, архетипними уявленнями людини, тому він формує систему координат, котра в текстах реалізує еталони культури. В. Телія характеризує код лінгвокультури як «таксономічний субстрат її текстів. Цей субстрат становить сукупність окультурених уявлень про картину світу того чи того соціуму – про природні об'єкти, артефакти, явища виокремлених у ній дій чи подій, ментофактів і властиві цим сутностям просторово-часові та якісно-кількісні зміни» [6, с. 20–21].

Коди є універсальними, але в кожній культурі мають свою специфіку. У процесі аналізу важливо брати до уваги кодову типологічну класифікацію. В. Красних розглядає коди, які, на думку дослідниці, є базовими:

а) соматичний, тобто тілесний (найбільш давній), пов'язаний із символічними функціями різних частин тіла; б) просторовий, спрямований на сегментуванням простору; в) часовий, що фіксує

уявлення абсолютного та відносного часу; г) предметний, який репрезентує артефакти, еталони метричної системи; г) біоморфний, співвіднесений із тваринними, рослинними, міфічними реаліями; д) духовний, що відображає моральні пріоритети, духовні цінності [4]. Межа між кодами невіразна, вони взаємопроникні й нині не цілком упорядковані. Дослідники вказують також на антропний, космологічний, релігійний, сенсорний, медичний, аксіологічний, міфологічний та ін. коди, які реалізовано в лінгвокультурах різних типів (безеквівалентній лексиці, символіці, фразеології й пареміології, метафорах та ін.).

Лінгвокультурний код відображає закорінені в мові уявлення про дійсність. Такі відомості вибудовують мовомисленнєву картину універсуму, специфіковану в обрядово-звичаєвій системі, віруваннях представників культурних і субкультурних груп. Код культури містить відомості про сприйняття й оцінювання матеріалізованої та неопредмеченої дійсності, яка оточує людину. Кодування уявлень про світобуття впливає на поведінкові стереотипні реакції, прийняття рішень у соціальних умовах.

Соматичний код дослідники вважають найдавнішим. За кожною частиною тіла закріплено певні функції, що не могло не вплинути на формування тілесної символіки в культурах і субкультурах. Соматизм *око* українці пов'язують із негативними емоціями, ставленням: *глянути недобрим оком, дивитися зизим оком, лихим оком, невеселим оком*; приязню, симпатією та кокетуванням: *дивитися приязним оком, накинути оком, ласим оком, очима бісики пускати*; оцінюванням суб'єкта, об'єкта чи ситуації: *обводити оком, критичним оком, свіжим оком, хазяйським оком*.

Із лексемою соматичної групи *око* пов'язані забобони, які становлять основу міфологічних уявлень. В українській міфології існує символіка *вовчого ока*, яке завдає шкоди. Зле око, що посягає на здоров'я людини, сімейний добробут, мають, за народними повір'ями, люди з чорними, а також запалими та виряченими очима. Про завдання шкоди свідчать погляди з-під брів або ж косі [1, с. 81]. Внутрішня форма російського слова *сглаз* прозора для вираження ідеї зурочення, що сягає архаїчних уявлень про енергетику людського погляду.

Своєрідну аксіологічну, прагматичну проєкцію отримує лексема *око* в субкультурних площинах. У сприйнятті членів релігійної спільноти воно пов'язане з духовними цінностями та символізує духовне прозріння, просвітлення, а також здобуття істини, що засвідчує фрагмент Біблії: *Ось воно, око Господнє, над тими, хто Його*

боїться та, сподіваючись, благає про милість Його. Око, уписане в трикутник, – масонський символ всеохопності Великого Архітектора Світу, який спостерігає за тим, як працюють вільні муляри.

Коди лінгвокультури пов'язано не лише з людиною, а й зі стереотипами сприйняття й оцінювання того просторового світу, який її оточує. Біоморфний код пов'язано з інформацією, точками фокусування якої є тваринні та рослинні назви, та способами її передавання. Реалізує суспільний, виховний, етичний досвід певної спільноти, а також результати емоційного осмислення. Містить відомості, які супроводжують образи тварин і рослин, що постають з огляду на культурні поведінкові реакції. Відображає наміри перенести людський, олюднений світ із його системою оцінок на образи тварин і рослин, передати в такий спосіб уявлення про добро та зло.

Інформацію про антропоморфізовану поведінку тварин охоплює зооморфний субкод. Л. Савченко вважає, що його сформовано на основі уявлень про тваринний світ за допомогою назв тварин, що постають цілісно або в окремих фрагментах і доповнюють характеристики цих істот ціннісними для культури поняттями. Дослідниця зазначає, що сутність розгляданого коду полягає в інтерпретації крізь призму уявлень про поведінку людей таких відомостей: теріологічних (лат. *theria* – звір), герпетологічних, які стосуються плазунів, орнітологічних (пов'язаних із птахами), іхтіологічних (утворених навколо риб), інсектологічних, у яких до уваги взято комах, амфібіологічних, які виникають на основі знань про земноводних [5, с. 171].

Зооморфна метафора в складі стійких висловів культурно специфічна. Паралель дика *тварина – людина* спирається на виділення ознак, які акцентує етносвідомість і про які сигналізує позасвідоме: тваринам приписують позитивні чи негативні дії, риси. Дослідниця В. Калько стверджує, що в українському паремійному фонді існує 150 формул із зоонімним компонентом *вовк*, який є найбільш міфологізованим тваринним персонажем у слов'ян. Якщо в давнину виявляли шану до вовка, то з прийняттям християнства він став уособленням зла, породженням диявола. У вербальних контекстах, які містять зоонім *вовк*, заковано уявлення про підступність, недоброзичливість, нещирість та зажерливість [3, с. 114].

Інший рольовий вимір демонструє семантичний простір зооніма *вовк* у дитячому фольклорі. Як зауважує М. Дмитренко, «у наших казках поширена тема про голодного вовка, що його зображено нерозумним, зажерливим хижакон-невдахою» [2, с. 224]. В українській усній народній творчості для дітей вовка зображено легковірним, через що він стає жертвою маніпуляцій, обману. Відповідно до

відомостей, які стосуються казкового бестіарію, вовка обдурюють менші за розміром тварини. У контекстах, які скріплює зоонім *вовк*, реалізовано уявлення про те, що агресивності, підступності та фізичній силі можна протистояти за допомогою обмірковування ситуації та гуртування слабших проти сильніших.

Якщо в уявленні національної спільноти спостерігаємо негативізацію символа вовка, то в низці культур, зокрема архаїчних, ця тварина має позитивний оцінний ореол. Символ вовка перебуває в складі асоціативно-семантичних полів прецедентних антропонімів, що відображає солідарність тварин і людей. Загальновідомою є легенда про вовчицю, яка вигодувала засновників Риму Ромула та Рема. Грецька та римська міфології репрезентують вовка як уособлення воїнської звитяги, його асоціюють із богами війни Марсом й Аресом.

Кожне лінгвокультурне товариство по-своєму наділяє елементи життєвого довкілля рольовими характеристиками. Зоосистема вітчизняного фольклору спирається на спектр етнічних стереотипів, спроектованих на тварин. У світосприйнятті українців змія уособлює підступність і небезпеку, а у фольклорі східних народів це символ мудрості та краси. У професійній субкультурі виражає медичну символіку. Якщо в національному баченні осел символізує впертість, то в культурі Каталонії, наприклад, він уособлює старанність, наполегливість і працелюбність. В Америці осел і слон є символами демократичної та республіканської партій. Загальновідомим є факт про те, що на президентських виборах у США 2008 р. популяризували таке зображення: осел, якого осідлав Б. Обама, на фінішній прямій випереджає слона, на якому їде Д. Маккейн.

Результати культурного кодування залежать від географічних координат, особливостей клімату, господарювання представників певної культури. У біоморфному коді закріплено наслідки спостереження людей не тільки за тваринами, а й рослинами, їхніми властивостями. Фітоморфний субкод (учені називають його ще й рослинним) синтезує відомості про людські риси та спосіб їхнього життя. Такі ознаки пов'язано з травою (гербологічні), деревами (дендрологічні), квітами (фітологічні), рослинністю загалом (фітоценологічні) та ін. [5, с. 172].

Фітонімні уявлення культурно специфічні. Біоморфний код, виражений у стійких утвореннях із рослинним компонентом, виявляє різнооб'єктне закріплення сенсорно-естетичних, емоційних, утилітарних та ін. оцінок. В українській лінгвокультурі естетично валентним є фітонім *мак*. Проте в стійких висловах з указаним словом

закодовано інформацію не тільки про красу (як *маків цвіт*), а й уявлення про велику кількість чогось (як *маку*), значну міру (по *саму маківку*), неадаптованість (*вскочити в мак*), несподіваність (*вискочити як козак із маку*), а також недосвідченість, брак розуму (*мак цвіте в голові*). В англійській лінгвокультурі врода викликає асоціації з трояндою (*rosebud*). Цей фітонім асоційовано також із легкістю, приємністю, втіхами, пор.: *rose colour* – «привабливий вигляд»; *life is not all roses* – «у житті не лише втіхи». У такий спосіб продуковано як конкретні, так й абстрактні поняття.

Носії різних культур мають несхожі герботологічні асоціації. В українській мовно-знаковій системі мотиватор *трава* спрямовано на смакові враження (пор.: як *трава*, тобто «несмачний») або уявлення про велику кількість чогось (як *трави*) чи байдужість: *хоч трава не росте*. У французькій лінгвокультурі траву аналогізують із емоціями: фр. *marcher sur une mauvaise herbe* («бути в поганому настрої»). В основі цього фразеологізму (букв. «ходить поганими травами») перебуває давнє уявлення про вплив рослинного оточення на людину.

Важливим для специфікації картин світу є також артефактний код, який обслуговує метрично-еталонну сферу окультуреного світу. Актуалізує інформацію про освоєння світу речей членами лінгвокультурного товариства. Низка мовних одиниць репрезентують предметний універсум у процесі формування системи мір та ваги, а також товарно-грошових відносин. Відомо, що в основу метрично-еталонної системи епохи Київської Русі було покладено таку одиницю довжини, як *лікоть*. Площу вимірювали квадратом, стороною якого був *лікоть*, об'єм – за допомогою відповідного куба, а вагу визначали за масою рідини в такому кубі.

Лінгвокультурні відомості можна видобути також із прагмонімів, пов'язаних зі світовими національними валютами. Ще в давньоруську епоху у сферу товарно-грошового обміну увійшла *гривня*. Упродовж історії слово «гривня» означало мідяну монету (дві з половиною або три копійки). Срібну монету вартістю в десять копійок називали гривеником. Аналізовані слова пов'язано зі старослов'янським *гривна*, що означало шийну прикрасу. За часів Київської Русі це був оздоблений коштовним камінням обруч у вигляді підкови, який носили на шиї. Золота гривня, наприклад, була ознакою належності до князівського роду. Так само звалися металеві медальйони (амулет-змійовики). Традиція номінувати грошові одиниці відповідно до назв коштовних прикрас існує і в інших лінгвокультурах. У чеській мові лексична одиниця на позначення

національної валюти *koruna česká* пов'язана з атрибутом влади, яким увінчували голови королівських осіб. Після розпаду Чехословаччини в 1993 р. з'явилися чеська та словацька крони.

Культурну специфіку виявляє й гастронічний код лінгвокультури, який демонструє семантико-прагматичний репертуар назв страв і продуктів, зокрема тих, які мають багатовікову історію, наприклад *меду*. У давньогрецьких міфах *мед* – це їжа богів. У субкультурі християнства символізує Слово Боже або релігійний аскетизм (Іван Предтеча харчувався в пустелі акридами та диким медом), що відображено у вербальних контекстах Біблії. Лінгвокультурема *мед* є мотиватором низки онімів: біблійонімів, прагмонімів, а також топонімів. Наприклад, Каліфорнію (США) неофіційно називають *land of Milk and Honey*.

Гастронічний код лінгвокультури спирається на різні, часто протилежні уявлення про те, що вважати придатним або непридатним для вживання, а тому цінним із погляду ресурсів для життя. Семантичне поле «їстівне» по-різному наповнено в дискурсах представників різних культурних і субкультурних товариств. Відповідно до стереотипів релігійних культур, їжа буває кошерною та некошерною (юдаїзм), халяльною та нехаляльною (іслам). Наприклад, слово *свинина* не належить до семантичної групи назв продуктів, які вживають відповідно до Тори та Корану.

Стереотипи харчування сформовано з огляду на певні географічні, кліматичні умови мешкання, а також звичаєві норми. У Тайланді прийнято вживати страви, виготовлені зі смажених і зацукрованих комах: коників, цвіркунів, шовкопрядів та водяних жуків. У деяких кантонах Швейцарії вживають страву, яку готують із м'яса котів із часниковою приправою. Лінгвокультурні особливості виявляють назви традиційних страв різних народів, в основі яких перебуває безеквівалентна лексика: *buyabes* (французький суп на основі морепродуктів), *phở* (в'єтнамський суп-локшина з яловичиною), *бьяк-лектай* (дагестанські хлібці трикутної форми, залиті халвою) та ін.

Зацікавленість культурною різноманітністю народів світу відображає гастрономічний туризм, у зв'язку з чим поширилися оказіональні словосполучення з лексикою на позначення страв і напоїв. В італійському місті Бра відбувається щорічний всесвітньовідомий *фестиваль сиру*, який триває три дні. У французькому місті Бордо святкують *фестиваль вина*. В Україні в різних регіонах проводять *фестиваль борщу*. Оказіональними та культурно репрезентативними є також синтаксичні форми *пам'ятник огірку*, *пам'ятник варенику*, *пам'ятник галушці*, *пам'ятник деруну*. У 2005 році в м. Ніжині

було поставлено перший пам'ятник овочу в Україні. Відомими також є скульптурні об'єкти, в основу назв яких покладено етнокультурно марковані глютоніми, із-поміж них і реалеми: галушці в м. Полтаві, варенику в м. Черкасах, а також у м. Глендоні (Канада), деруну в м. Коростені. Культурний сенс назв таких об'єктів можна пояснити ментальністю українців, їхнім почуттям гумору, а також національною історією. Указані глютоніми зазнали словесно-естетичної обробки у творах письменників-класиків та наших сучасників (І. Котляревського, М. Гоголя, В. Шевчука та ін.).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, у соматичному, біоморфному, артефактному та гастронімному лінгвокультурних кодах зашифровано відомості, що відображають архетипне, міфологічне, а також усталене (стереотипне, традиційне) та сучасне світосприйняття та мислення. Охоплюють не тільки когнітивні моделі світорозуміння та здобуті відомості (інтелектуальна сфера), а й почування (емотивно-психічна), а також містять сліди колективної родової пам'яті (сфера позасвідомого). Лінгвокультурні коди реалізовано в мовних одиницях основних і проміжних рівнів: лексичного, фразеологічного, семантико-синтаксичного та ін. Відображають специфіку кліматичних умов, господарювання, практичних потреб, вірувань і звичаїв, а також ієрархію цінностей. Лінгвокультурні коди надаються до мовомисленневої аксіологічної обробки та специфікації фрагментів картини світу як суб'єктивного образу об'єктивного універсуму. Члени культурних (субкультурних) товариств використовують різні способи та засоби їх репрезентації. Перспективним є також аналіз інших, окрім розглянутих, кодів мовомисленневої картини світу.

Література

1. Войтович В. Українська міфологія. 5-те вид. Київ: Либідь, 2017. 664 с.
2. Дмитренко М. Символи українського фольклору: монографія. Київ: УЦКД, 2011. 400 с.
3. Калько В. В. Метафорична інтеграція доменів дика *тварина* – *людина* в українських прислів'ях. *Мовознавчий вісник*: збірник наукових праць. Черкаси: Вид-во Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, 2017. Вип. 22–23. С. 110–119.
4. Красных В. В. Этнопсихолінгвістика и лингвокультурология. Москва: Гнозис, 2002. 284 с.
5. Савченко Л. В. Иерархическая модель биоморфного кода культуры. *Культура народов Причерноморья*: научный журнал. Симферополь: Межвузовский центр «Крым», 2014. № 273. С. 170–172.

6. Телия В. Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава. *Фразеология в контексте культуры*: сб. статей. Москва: Языки русской культуры, 1999. С. 13–24.

7. Толстой Н. И., Толстая С. М. О словаре «Славянские древности». *Славянские древности*: в 5 т. Москва: Международные отношения, 1995. Т. 1. С. 5–14.

References

1. Dmytrenko, M. (2011). *Symvoly ukraïns'koho fol'kloru: monohrafiia* [Symbols of Ukrainian folklore: a monograph]. Kyiv: UNKCD [In Ukrainian].

2. Kal'ko, V. (2017). *Metaforychna intehraciia domeniv dyka tvaryna – liudyna v ukraïns'kyh pryslyvnyah* [Metaphorical representation of the domains wild animal – human in Ukrainian proverbs]. In *Movoznavchyi visnyk: zbirnyk naukovykh prats'*. Cherkasy: B. Hmel'nytsky National University Press. 110–119 [In Ukrainian].

3. Krasnykh, V. (2002). *Etnopsikholingvistika i lingvokulturolohiia* [Ethnopsycholinguistics and linguocultural studies]. Moscow: Gnozis [In Russian].

4. Savchenko, L. (2014). *Ierarkhicheskaia model' biomorfnoho koda kul'tury* [Hierarchical model of the biomorphic code of culture]. In *Kul'tura narodov Prichernomorya: nauchnyi zhurnal*. Simferopol: Inter-university centre «Crimea», 170–172 [In Russian].

5. Teliia, V. (1999). *Pervoocherednie zadachi i metodologicheskie problemy issledovaniia frazeologicheskogo sostava* [Priority objectives and methodological problems of phraseology study]. In *Frazeologiiia v kontekste kul'tury: sbornik statei*. Moscow: Jazyki russkoi kul'tury, 13–24 [In Russian].

6. Voitovykh, V. (2017). *Ukraïns'ka mifolohiia: vyd. 5-e* [Ukrainian mythology: 5th edition]. Kyiv: Lybid' [In Ukrainian].

7. Tolstoi, N., Tolstaiia, S. (1995). *O slovare «Slavianskie drevnosti»* [About the dictionary «Ancient Slavic culture»]. In *Slavianskiiie drevnosti*. Moscow: Mezhdunarodniie otnosheniia. Vol. 1. 5–14 [In Russian].

A. Bondarenko

Doctor of Philology, Professor Department of Ukrainian Language and Teaching Methodology M. Gogol Nizhyn State University

Linguocultural codes in their contrastive dimension

The article examines the problem of linguocultural codification. It disambiguates the notion of a linguocultural code, offers its typological classification, and shows its links with the category of worldview. It examines the somatic, the biomorphic, the artefactual, and the gastronymic linguocultural codes based on the principles of relativism and difference. The analysis relies on the distributive, the contextological, the contextual-interpretive, the descriptive, and the contrastive methods. The author explains that the codification takes place in the linguocultural layer of the linguistic sign system and is aimed at the objectification of axiological systems. It is demonstrated that linguocultural codes are amenable to axiological specification of the fragments of worldview. It is established that

they are realised mainly in language units of the following levels: lexico-semantic, phraseological, and semantico-syntactic. The author argues that in semantic terms, linguocultural codes contain information which reflects the mythological, the traditional (stereotypical), and the modern worldview and thinking. These codes include beliefs about the world which have roots in the nation's language and form a system of coordinates which transmits cultural ideals. They also reflect the system of customs and traditions, the mentality of ethnicities, cultures, and subcultures, and influence behaviour stereotypes and decision making in society. The examined codes are formed as a result of climate, economy, practical needs, as well as customs and beliefs. They are multidimensional and contain a linguistic invariant as well as variants of linguistic and cultural representation.

Key words: *linguocultureme, linguocultural code, worldview, symbol, occasional word combination, associative-semantic field, cultural ideals, cultural stereotypes, axiological specification.*

УДК 811.161.2'267.334

DOI 10.31654/2520-6966-2020-16f-101-118-124

В. В. Пабат

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української та російської мов як іноземних Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Особливості функціонування неповних питальних речень у сучасному медійному дискурсі

У статті розглянуто особливості функціонування неповних речень у текстах електронних засобів масової інформації. Досліджено специфіку неповних питальних речень у сучасній публіцистиці. Аналіз показав, що неповні питальні речення широко використовуються не лише з метою слухувати засобом реалізації певного мовленнєвого акту й співвідносні з відповідною комунікативною інтенцією журналіста, а й для актуалізації уваги читача, акцентуванні на важливих моментах думки, на досягненні художнього ефекту. Визначено функціонально-стилістичний потенціал неповних питальних речень українського газетного мовлення. Загалом, неповні речення сприяють стисненню тексту та інформації, економлять зусилля, час, площу друкованого повідомлення, сприяють уникненню надмірної інформації і, тим самим, скорочують формальну структуру повідомлення. Неповні питальні конструкції в мові мас-медіа використовуються з метою актуалізації уваги читача, наданні повідомленню динаміки, акцентуванні на важливих моментах думки.

Ключові слова: неповні речення, неповні питальні речення, діалогічне мовлення, мас-медіа, електронні засоби масової інформації, медійний дискурс.

Сучасний медіа-дискурс посідає особливе місце в інформаційному просторі. Обсяг та кількість текстів засобів масової інформації та інтернет-контенту щоденно збільшується, тематика охоплює найрізноманітніші соціальні, політичні, економічні, етнокультурні питання нашої країни і зарубіжжя. Мова як соціальне явище, що обслуговує життєдіяльність суспільства, постійно розвивається і зазнає певних змін.

Однією з проблем сучасних лінгвістичних досліджень є виявлення змін, яких зазнає мова в процесі функціонування. Особливо виразні та помітні вони у сфері газетної публіцистики. Зміни торкаються багатьох синтаксичних конструкцій, зокрема й неповних речень.

Проблема неповноти речення здавна привертала увагу мовознавців. Учені висловлювали різні погляди щодо їх кваліфікації. Так, деякі мовознавці трактують неповноту синтаксичних одиниць як відхилення від норми з пропущеними одним чи кількома членами, що можна встановити з контексту або ситуації мовлення. Інші неповними вважають речення з відсутнім компонентом, необхідність у якому зумовлюється граматичною структурою цього речення.

Незважаючи на велике зацікавлення заявленою проблемою, у мовознавстві існують різні класифікації та найменування неповних речень: *контекстуальні, ситуативні, еліптичні, діалогічні, конципуативні*. У нашому дослідженні ми послуговуємося класифікацією неповних речень, запропонованою П. Дудиком. Учений контекстуальні та ситуативні моделі неповних конструкцій зараховує до одного структурного типу, а еліптичні речення – до іншого. Тому, за Петром Дудиком, виокремлюємо власне-неповні та еліптичні речення.

Актуальність дослідження зумовлена потребою систематизації та різнобічного вивчення неповних речень української мови, зокрема з'ясування особливостей використання неповних питальних речень у медійній комунікації.

Мета статті – проаналізувати структурно-семантичні та стилістичні вияви неповних питальних речень у публіцистичних діалогах.

Сучасний медіа-дискурс репрезентує собою певний суб'єкт літературної та журналістської творчості. Можна виокремити такі функції, як дієвість вивчення, узагальнення і трактування з власної точки зору важливих суспільних, політичних питань, актуальних явищ та інших викликів суспільства. Публіцистика здатна впливати на колективний помисел та наявні дипломатичні інститути. Вона послуговується засобами зв'язного мислення та емоційного впливу. Предметом публіцистики є публічні взаємини між людьми, соціальний та політичний аспекти виробничих, економічних, моральних, етичних та інших явищ життя. Об'єкт – конкретна громадська реальність у всій її складності та взаємовідношеннях.

Констатуємо, що лінгвістичні видозміни публіцистики є неоднорідними за рівнем уживання в них неповних конструкцій різних типів. Майже в усіх жанрах газети (інтерв'ю, репортаж, замітки, звіти) простежуються спільні тенденції граматичної системи, це стосується і речень неповної моделі.

Слід зазначити, що в сучасних мас-медійних текстах почастишало вживання всіх різновидів неповних питальних конструкцій. З урахуванням семантичної структури і стилістичних функцій неповних

питальних речень фактичний матеріал представлений трьома моделями.

Модель I. Власне-питальні неповні речення

Конструкції цієї моделі найбільше репрезентовані в інтерв'ю, ніж в інших газетних жанрах. У своєму складі найчастіше вони містять займенники, іменники чи прислівники. Аналіз фактичного матеріалу показав, що висловлення з власне-питальною семантикою функціонально представлені кількома типами. Наприклад, одні неповні конструкції взаємопов'язані з попередньою реплікою-ствердженням і викликають активну дію адресата мовлення навіть тоді, коли відповідь від нього прямо не вимагається, як-от: *Чого ж не вистачає дітям у 13 років? Чи любовних стосунків? (Segodnya.ua, 2018); Планую вступати в КНУ імені Т. Шевченка. – А як же Політех? (Молодь України, 2019); Де які турніки були – усе поступово забудовують. Замість них з'являється нові майданчики, сучасні. Та чи безплатні? (Місто, 2019)*. Як бачимо, функціональне призначення таких питань, що є продовженням асоціативного ряду до тієї думки, що висловлена раніше, – з'ясування співбесідником важливого для себе повідомлення, що не висвітлене в попередній репліці.

Інші неповні конструкції цієї моделі безпосередньо зумовлені попередніми питальними репліками й акцентують на уточненні, конкретизуючи їхній зміст, наприклад: *Цікаво, де вони зараз знаходяться? Чи не в Європі? (День, 2018); Але що ж вас штовхає у все нові та нові подорожі? Щось у характері? (День, 2017); Але кватерся, тому що ті, в кого газ лише до плити підведений, будуть тепер харч на багатті варити. А що ж? (Obzrevatel.com, 2019)*.

Модель II. Невласне-питальні речення

За нашими спостереженнями, це особливий вид невласне питальних конструкцій характеризується особливою мовною експресією у вираженні різної семантики: ствердження певного факту, повідомлення нової інформації, знайомство читача з чимось, уточнення, припущення чогось, рідше докір, як-от: *– Знову у полум'ї кохання? – Знову усе спершу? (Місто, 2018); – Знову біль? – Знову недоспані ночі? (Obzrevatel.com, 2019); Знову війна? Області з містом? (День, 2018)*. Такі неповні питальні речення в тексті статті продукують враження простоти, безпосередності викладу, ніби сподіюють автора тексту та читача, створюючи відтінок розмовності.

Модель III. Риторичні запитання

Конструкції цієї моделі також мають експресивне навантаження в публіцистичних текстах. Фіксуємо, що в аналізованому

фактичному матеріалі риторичні запитання містять у своєму складі значення стверджувальності та експресивності, наприклад: *Дядю, чи далекий шлях до тої Європи? (Молодь України, 2018); Люди отримують дипломи, навчаючись в університетах. Та чому ж не йдуть працювати? (Segodnya.ua, 2017); Пішла у невістки, коли тут, на цьому подвір'ї, стояла звичайна хата під стріхою. З глини, а з чого ж іще? (День, 2019)*. Ці речення, зазвичай, репрезентують монологічне мовлення. Проте нами спостережено, що такі структури розміщуються в кінці статті та містять певне забарвлення, спонукаючи до подальшого обдумування та обговорення заявленої проблеми, запрошуючи читачів до обговорення, виражаючи сумнів, як-от: *Кожен прагне найкращого. От і йдуть по головах. Та чи вийде? (Українська правда, 2018)*.

Риторичні запитання неповних конструкцій, як ми помітили, часто виступають у ролі заголовків або підзаголовків мас-медійних статей, наприклад: *Та неже й досі не знайшли, кому належить та підступна труба? (Obozrevatel.com, 2018); Якщо ж не ми, то хто? Чи зараз саме той час? (Segodnya.ua, 2019)*. Як бачимо, такі питання ставляться з метою афористичного узагальнення загально-відомої або очевидної думки. Вони є ніби запрошенням для читача газети з метою взяти участь у роздумах разом автором тексту. Некатегоричність питальної конструкції сприяє тому, що підвищується інтерес читача до тексту статті, а проблемні питальні заголовкові комплекси спонукають до її прочитання. Запитання адресатові не націлене на відповідь, бо вона неможлива чи зайва або смислово сконденсована в самому запитанні.

Зібраний фактичний матеріал засвідчує, що репліки-відповіді на поставлені журналістом питання в діалогічному мовленні теж можуть бути неповними. Нами спостережено, що найчастіше в жанрі інтерв'ю неповним є лише перше висловлення-відповідь. У наступній конструкції контекст відповіді вже представлений реченням повної структури, як-от: *– Скільки ігрових майданчиків було побудовано протягом минулого року? – Більше ста (День, 2019); – А скільки версій постає під час розслідування? У залежності від злодіяння (Місто, 2018); – Ваш традиційний тост, який проголошуєте в близькому колі? — Дуже простий. Щоб усі були здорові! (Молодь України, 2017)*.

На думку В. Адмоні, такі питання-відповіді в публіцистиці є початковими висловленнями, позаяк вони становлять комунікативну єдність з мовленнєвою точкою зору: питання передбачає присутність відповіді, а відповідь зумовлена запитанням [1, с. 14]. Елімінація

надлишкових повторів – важливий стилістичний засіб, що сприяє уникненню одноманітності, динамізму та мовленнєвій економії.

Отже, дослідження показало, що неповні питальні речення широко представлені в сучасному медійному дискурсі, зокрема в публіцистичних діалогах. Неповні питальні конструкції слугують засобом економії в текстах із характером інформативності, сприяють лаконізму оповіді, точності, виключають немотивовану тавтологію, а також підсилюють експресивність тексту. Завдяки цьому простежується таке явище, як інтимізація мовлення, наближення до усного розмовного стилю. Використання неповних питальних конструкцій у мас-медійних текстах різних жанрів допомагає донести до читача реалії сьогодення.

Література

1. Адмони В. Г. Система форм речевого висказування. Санкт-Петербург: Наука, 1994. 152 с.
2. Дзюбак Н. М. Структурно-комунікативні ознаки неповноти речення: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 1999. 20 с.
3. Дудик П. С. Синтаксис української мови: підручник. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 384 с.
4. Дудик П. С. Неповні речення в сучасній українській літературній мові. *Дослідження з синтаксису української мови*. Київ: Наук. думка, 1958. С. 129–260.
5. Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення (Просте речення; еквіваленти речення): монографія. Київ: Наук. думка, 1973. 288 с.
6. Завальнюк І. Я. Синтаксичні одиниці в мові української преси початку ХХІ століття: Функціональний і прагматичний аспекти: монографія. Вінниця: Нова Книга, 2009. 400 с.
7. Загнітко А. П. Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис. Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2011. С. 626–631.
8. Марченко Т. В. Семантика й прагматика неповних речень в українській мові: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Горлівськ. держ. пед. ін-т іноземн. мов. Горлівка, 2007. 188 с.
9. Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М. Стилістика української мови: підручник. Київ: Вища шк., 2003. 462 с.
10. Недбай В. Інтернет як нова технологія передачі інформації. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Київ; Миколаїв: Український центр політичного менеджменту, 2009. С. 274–281.
11. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підручник. Київ: Академія, 2004. С. 137–141.

References

1. Admoni, V. G. (1994). *Systema form rechevoho vyskazyvaniya* [The System of Forms of Speech Utterance]. SPb.: Nauka [in Russian].
2. Dziubak, N. M. (1999). *Struktumno-komunikatyvni oznaky nepovnoty rechennia* [Structural and Communicative Features of Sentence Incompleteness: abstract of dis]. ... PhD in Philology: 10.02.01. Nation. Ped. M. P. Dragomanov Univ. Kyiv [in Ukrainian].
3. Dudyk, P. S. (2010). *Syntaksys ukrainskoi movy* [Syntax of the Ukrainian Language: a textbook]. Kyiv: PC "Academy" [in Ukrainian].
4. Dudyk, P. S. (1958). *Nepovni rechennia v suchasni ukrainskii literaturnii movi* [Incomplete Sentences in the Modern Ukrainian Literary Language]. *Research on the syntax of the Ukrainian language*. Kyiv: Nauk. Dumka. 129–260 [in Ukrainian].
5. Dudyk, P. S. (1973). *Syntaksys suchasnoho ukrainskoho rozmovnoho literaturnoho movlennia (Proste rechennia; ekvivalenty rechennia)* [Syntax of Modern Ukrainian Colloquial Literary Speech (Simple sentence; sentence equivalents)]: monograph. Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian].
6. Zavalnyuk, I. Y. (2009). *Syntaksychni odynytsi v movi ukrainskoi presy pochatku KhKhI stolittia: Funktsionalnyi i prahmatychnyi aspekty* [Syntactic Units in the Language of Ukrainian Press of the Beginning of the XXI Century: Functional and pragmatic aspects]: monograph. Vinnytsia: Nova Knyga [in Ukrainian].
7. Zagnitko, A. P. (2011). *Teoretychna hramatyka suchasnoi ukrainskoi movy. Morfolohiia. Syntaksys* [Theoretical Grammar of the Modern Ukrainian Language. Morphology. Syntax]. Donetsk: Ltd. PCF "BAO". 626–631 [in Ukrainian].
8. Marchenko, T. V. (2007). *Semantyka y prahmatyka nepovnykh rechen v ukrainskii movi* [Semantics and Pragmatics of Incomplete Sentences in the Ukrainian Language]: dis. ...PhD in Philology: 10.02.01. Horlivka State Ped. Inst. of Foreign lang. Horlivka [in Ukrainian].
9. Matsko, L. I., Sidorenko, O. M., Matsko, O. M. (2003). *Stylistyka ukrainskoi movy* [Stylistics of the Ukrainian Language]: a textbook. Kyiv: Vyshcha Shkola [in Ukrainian].
10. Nedbaj, V. (2009). *Internet yak nova tekhnolohiia peredachi informatsii* [The Internet as a New Technology of Information Transmission]. *Modern Ukrainian politics. Politicians and political scientists about it*. Kyiv. Mykolaiv: «Ukrainian Center of Political Management». 274–281.[in Ukrainian].
11. Shul'zhuk, K.F. (2004). *Syntaksys ukrainskoi movy* [Syntax of the Ukrainian Language: a textbook]. Kyiv: «Academy». 137–141.[in Ukrainian].

V. V. Pabat

PhD in Pedagogy, Associate Professor of the Department of Ukrainian and Russian Languages as Foreign Languages of the Institute of Philology at Kyiv National Taras Shevchenko University

Peculiarities of Functioning of Incomplete Interrogative Sentences in Modern Media Discourse

The article considers the peculiarities of functioning of incomplete sentences in the texts of electronic media. The features of incomplete interrogative sentences in modern journalism are studied. The analysis shows that incomplete interrogative sentences are widely used not only to serve as a means of realization of a certain speech act and are correlated with the corresponding communicative intention of the journalist, but also to actualize the reader's attention, to highlight the main ideas, to achieve artistic effect. The functional and stylistic potential of incomplete interrogative sentences of Ukrainian newspaper discourse is determined. In general, incomplete sentences help to compress text and information, save effort, time, area of the printed message, help to avoid excessive information and, thus, reduce the formal structure of the message. Incomplete interrogative constructions in the language of mass media are used in order to actualize the reader's attention, provide a message with dynamics, focus on important points of thought.

Key words: *incomplete sentences, incomplete interrogative sentences, dialogic speech, mass media, electronic mass media, media discourse.*

УДК 811.161.2-092'6.09(092)

DOI 10.31654/2520-6966-2020-16f-101-125-132

О. В. Забарний

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української літератури, методики її навчання та журналістики Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Публіцистична спадщина Арнольда Грищенка

У статті досліджується публіцистична спадщина відомого українського мовознавця, випускника Ніжинського державного педагогічного інституту імені М. В. Гоголя, академіка Арнольда Панасовича Грищенка. Аналізуються жанрові особливості його публіцистичних творів, їхня тематична спрямованість. Досліджується творча манера авторського письма вченого, його світоглядні позиції та переконання. Здійснено систематизацію публіцистичних творів вченого за жанровими ознаками.

Найбільш чисельну групу публіцистичних творів Арнольда Панасовича складають дослідницькі статті. Тематично всі вони присвячені актуальним проблемам вітчизняного мовознавства. Дослідницькі статті вченого відзначалися доступністю викладу, ґрунтовною фаховою змістовою наповненістю, логічністю і структурною довершеністю, високим рівнем наукової аргументації, чіткою постановкою досліджуваної проблеми і належним рівнем узагальнення та висновків. Переважна більшість цих статей згодом увійшли до наукових посібників та монографій ученого.

До низки аналітично-публіцистичних статей останнього періоду, періоду незалежної України, належать його публікації «Проблеми викладання української мови як фахової дисципліни у вищій школі» (Івано-Франківськ, 2000 рік) та «Українська мова як фахова дисципліна у вищій школі» (Київ, 2005 рік). Це справді новаторські статті. Вперше у науковому доробку українських мовознавців так гостро було підняте питання функціонування української мови у сучасному суспільстві. Вчений наголошував на тому, що словесники покликані не лише давати ґрунтовні знання своїм вихованцям, а й вирішувати важливі соціолінгвістичні завдання.

Ключові слова: публіцистика, жанр, стиль, публіцистичний текст, тематика.

Публіцистична спадщина академіка Арнольда Грищенка порівняно невелика. Вона налічує всього 62 твори. За своєю жанровою різноманітністю вони поділяються на: науково-публіцистичні статті (іх 25); науково-довідкові статті (26); публіцистичні статті (5); рецензії (6).

Теоретики літературознавства, посилаючись на сучасні тенденції розвитку журналістики, наполегливо говорять про необхідність

відхилення від традиційної жанрової системи, що склалася у публіцистиці. Вони твердять про те, що на сьогодні для споживачів інформації поняття жанру відходить на другий план і поступається поняттю «текст». На думку дослідників, публіцистичний текст неодмінно включає три найважливіші компоненти: а) повідомлення про новину або виниклу проблему; б) фрагментарне або ґрунтовне осмислення проблеми; в) прийоми емоційної дії на читачів [1, с. 138].

У зв'язку з цим тексти, що з'являються в пресі або у періодиці, розділяють на п'ять груп: оперативно-новинні (замітка у всіх її різновидах), оперативно-дослідницькі (інтерв'ю, репортаж, звіт), дослідницько-новинні (коментар, рецензія), дослідницькі (стаття, лист, огляд), дослідницько-образні (нарис, есе, фейлетон). У контексті запропонованої класифікації ми і розглянемо публіцистичну творчість академіка А. Грищенка.

Поза сумнівом, найбільш чисельну групу публіцистичних творів Арнольда Панасовича складають дослідницькі статті. Тематично всі вони присвячені актуальним проблемам вітчизняного мовознавства.

Переважна більшість із них надрукована в журналі «Мовознавство» у часових межах від 1967 до 2005 років. Характерною ознакою дослідницьких статей Арнольда Панасовича було те, що наукову суть досліджуваної проблеми він завжди виносив у заголовок публікації. Для прикладу: «Якісні прикметники в історії української мови», «Особливості інтонації складносурядних речень у сучасній українській літературній мові», «Актуальні питання слов'янської соціолінгвістики» тощо. Дослідницькі статті вченого відзначалися доступністю викладу, ґрунтовною фаховою змістовою наповненістю, логічністю і структурною довершеністю, високим рівнем наукової аргументації, чіткою постановкою досліджуваної проблеми і належним рівнем узагальнення та висновків. Переважна більшість цих статей згодом увійшли до наукових посібників та монографій вченого.

Іншу групу статей публіцистично-дослідницького характеру вченого склали статті інформаційного спрямування. Для прикладу: «Конференція з питань усного мовлення», «Наукові дослідження Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні в десятій п'ятирічці», «Дзвінкий перегук братніх мов» тощо. Ці матеріали у своїй переважній більшості друкувалися у збірниках статей наукових конференцій та журналі «Українська мова та література в школі».

Слід зазначити, що Арнольд Панасович формувався як вчений у час повоєнних років і не був позбавлений впливу радянської ідеології. Ось як сам він згадує свої студентські роки: «Усі ми були з

середини тридцятих років минулого століття, стали свідками воєного лихоліття, що його чи не найправдивіше описав Олександр Довженко в кіноповісті «Україна в огні», і обрали фах за покликанням, зі свідомої любові до рідної мови і літератури. Проблеми мотивації навчання, пошуку знань не існувало, хоч, звичайно, інколи й траплялися певні «відхилення від основної освітньої лінії» [2, с. 97]. Цим іронічним зауваженням А. Грищенко натякає на ті політичні переслідування викладачів Ніжинської вищої школи, які мали місце у 1956–1970 роках минулого століття.

Серед цих педагогів були й улюблені викладачі Арнольда Панасовича – доценти Олександр Королевич (Лесь Гомін), Михайло Чубач, Леся Коцюба. Арнольд Грищенко був серед тих студентів-філологів, які підписали лист на захист викладача зарубіжної літератури Михайла Степановича Чубача, якого звільнили з роботи за «ідеологічні помилки». Лист не допоміг, лише викликав нову хвилю переслідувань. Старосту групи, у якій навчався Арнольд Грищенко, було виключено з інституту.

Емоційний і запальний Арнольд Грищенко, боляче переживав тогочасну українську національно-культурну ситуацію. В Ніжинському педінституті він пройшов справжню школу національного виховання, формування національної свідомості на тлі тих інтернаціональних сюжетів і мотивів, які в багатьох випадках визначали зміст радянської освіти.

Українське мовознавство у ті часи набувало свого розвитку під пильною опікою комуністичної партії і тому не варто дорікати мовознавцям за появу у їхньому науковому доробку ідеологічних догм та штампів. Таким був час, такою була дійсність. Саме цим можна пояснити появу в журналі «Українська мова та література в школі» №12 за 1982 рік переконливої аналітичної статті Арнольда Грищенка «Дзвінкий перелік братніх мов». Це був чудовий зразок публіцистичного мислення вченого, щоправда на радянській методологічній основі. Та, власне, альтернативної на той час і не було. Статтю просто б не надрукували.

У цій статті Арнольд Панасович виявив себе, як блискучий публіцист, який глибоко розуміє історію проблеми, вміло володіє фактом, фахово коментує його, наводить цікаві статистичні дані, оперує порівняльною статистикою, толерантно підводить читача до висновків і узагальнень. А вони такі: «...політика у галузі національних стосунків полягає в досягненні повної єдності націй і народностей без будь-якого применшення чи нівеляції їх соціально-культурної самобутності» [3, с. 50]. Згодьтесь, зважено і розумно.

До низки аналітично-публіцистичних статей останнього періоду, періоду незалежної України, належать його публікації «Проблеми викладання української мови як фахової дисципліни у вищій школі» (Івано-Франківськ, 2000 рік) та «Українська мова як фахова дисципліна у вищій школі» (Київ, 2005 рік). Це справді новаторські статті. Вперше у науковому доробку українських мовознавців так гостро було підняте питання функціонування української мови у сучасному суспільстві. Вчений наголошував на тому, що словесники покликані не лише давати ґрунтовні знання своїм вихованцям, а й вирішувати важливі соціолінгвістичні завдання, пов'язані з утворенням престижу української мови як «комунікативної системи, здатної задовольняти спілкування в усіх необхідних галузях сучасного суспільства» [4, с. 38]. Вчений акцентував увагу на тому, що у сучасному українському суспільстві склалася парадоксальна ситуація, коли українська мова, що за лексичною будовою, словотвірними можливостями, граматичним ладом чи іншими ознаками не поступається перед мовами світу, ніяк не вийде на державницькі позиції, ніяк не може виконувати гарантовані їй Конституцією функції. Арнольд Панасович, з притаманною йому сміливістю, заявив, що мовою маніюють горе-політики, яким Україна байдужа і чужа. Вони підживлюють під час виборів своє електоральне поле обіцянками про офіційний, державний статус російської мови і цим самим розпалюють ворожнечу всередині країни [4, с. 39]. У цих своїх дослідницько-публіцистичних статтях професор А. Грищенко чітко і переконливо оприлюднив свою громадянську позицію як вчений і громадянин України.

До групи науково-довідкових статей Арнольда Грищенка належать публікації, які були вміщені в Енциклопедії «Українська мова» / редколегія: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та інші. Київ: Укр. енцикл. 2002 рік. Друге видання було здійснене у 2004 році. Таких статей 26. Невеликі за обсягом (1–2 стор.), лаконічні, водночас надзвичайно глибокі за змістом, який повністю вичерпував означене питання. Вони мали чітку структуру у своїй побудові, яка складалася із означення проблеми, наукового обґрунтування її, коментування наукової суті та перспективи розвитку, узагальнення. Для прикладу: «Інфінітивне речення», «Неповне речення», «Непоширене речення» тощо. У таких статтях надзвичайно важливим був рівень наукової аргументації, адже їх обсяг не дозволяв вдаватися до розлогих міркувань. Арнольд Панасович з цим впорався блискуче.

У підручнику «Основи теорії журналістської діяльності» колектив авторів пропонує розподіл публіцистики на три різновиди: інформаційно-публіцистичну (замітка, репортаж, інтерв'ю, звіт); аналітично-публіцистичну (стаття, рецензія, коментар); художньо-публіцистичну (нарис, етюд, памфлет, есе) [5, с. 98].

У контексті досліджуваної теми нас найбільше цікавить останній, художньо-публіцистичний різновид. У дослідницькій спадщині професора А. Грищенка суто публіцистичних статей лише п'ять. Це нариси про видатних українських мовознавців О. Н. Синявського та М. А. Жовтобрюха. Причому до змалювання творчої постаті кожного з них він звертався двічі, а то й тричі.

Перший раз у радянські часи, згодом вже у часи незалежної України. Кожний з цих нарисів по-своєму цікавий і мав на меті своє завдання. Якщо перший допис про видатного українського мовознавця О. Н. Синявського (вміщений у журналі «Мовознавство» за 1967 рік, № 6), мав на меті вшанування пам'яті вченого і означення його наукового доробку, то другий: «Люди і долі (Штрихи до портрета Олексі Синявського)», який вчений опублікував у науковому, публіцистичному, художньо-літературному альманасі «Рідний край» № 1 (12) за 2005 рік, перед нами постав українській мовознавець, перш за все, як людина, як творча особистість, що присвятила свій науковий шлях дослідженню і розбудові національної мови.

Окремо слід зупинитися на постаті Михайла Андрійовича Жовтобрюха. Михайло Андрійович був не лише науковим керівником молодого аспіранта Арнольда Грищенка у 1960–1963 роки в Інституті мовознавства імені О. О. Потебні, він став його колегою, наставником, старшим товаришем на тернистому науковому шляху протягом довгих років їхньої дружби. Арнольд Панасович високо цінував і дорожив цими стосунками. Він тричі звертався до постаті М. А. Жовтобрюха у своїх нарисах. Перший раз у 1975 році, коли вітав свого наставника і колегу зі 70-річним ювілеєм (журнал «Мовознавство», 1975, № 5), вдруге, коли вітав свого наставника зі славним 80-річним ювілеєм (стаття мала назву «Високий обов'язок вченого» і була вміщена в журналі «Мовознавство» № 5 за 1985 рік). Втретє він звернувся до постаті академіка М. А. Жовтобрюха вже по його смерті (Михайло Андрійович прожив 90 років і помер у 1995 році). Стаття мала назву «Великий зодчий на ниві українського мовознавства» і написана вона у співавторстві з доктором філологічних наук, професором Миколою Івановичем Степаненком.

Ця праця приурочена столітньому ювілею видатного мовознавця і вміщена у журналі «Українська мова й література в середніх

школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах» № 7–8 за 2005 рік. Це чи не найкращий бібліографічний нарис, який вміщено про Михайла Андрійовича Жовтобрюха в українській мовознавчій та літературознавчій літературі. І не тому, що він найбільш повний за наповненням біографічних фактів із життя вченого, чи повним переліком його наукових праць. Цей нарис передає нам образ живої людини з усіма її вадами та чеснотами, з її повсякденним життям і тими високими цілями, які ставив учений у своїй просвітницькій діяльності. Це надзвичайно багатий на наукові одкровення матеріал. «Як учений М. А. Жовтобрюх був справжньою енциклопедією українознавства. Він блискуче орієнтувався у складних перипетіях історії України, досконало знав специфіку становлення української літератури й культури, гуманітарних галузей наукового знання.

М. А. Жовтобрюх був чуйним і дбайливим вихователем наукових кадрів. Що ж до кількості тих, кого він консультував, напучував добрим словом, то статистика тут безсила. Та найголовніше в тому, що довгі літа нічого не змінювали в характері М. А. Жовтобрюха: ні допитливого розуму, ні бажання творити, ні спраги спілкування. Засади людяності, наукового сумління, чесності й добропорядності, які визначали життєвий шлях М. А. Жовтобрюха, варті наслідування» [6, с. 159]. І ці засади Арнольд Панасович наслідував усе своє життя.

Цей публіцистичний нарис цікавий для нас іще й тим, що дає змогу розгледіти постать та індивідуальність самого автора, його майстерність інтерпретувати факти, логічно будувати й представляти матеріал. Не останнім критерієм є також комунікативна мета висловлювання, у відповідності з якою публіцист обирає жанр. У публіцистиці особливе місце відводиться авторові, його позиції, самовияву в тексті.

Для публіцистики Арнольда Грищенка характерними ознаками є актуальність поставленої проблеми, глибоке її осмислення і теоретичне обґрунтування, послідовність викладу думок, чітка авторська позиція, масштабність мислення, майстерне володіння словом і вмиле вплетення в канву тексту засобів підвищення комунікативної спрямованості твору.

До аналітичного доробку публіцистики вченого належать його рецензії на книги: «Радянське мовознавство за 50 років» (1967); Дудик П. С. Синтаксис усного літературного мовлення (1974); Словник іншомовних слів / за ред. чл.-кор. АН УРСР О. С. Мельничука (1975); Шульжук К. П. Складні багатокomпонентні речення в українській мові (1986); Степаненка М. І. Взаємодія формально-

граматичної і семантичної валентності у структурі словосполучення та речення (1998).

Рецензії мовознавця відзначалися високою професійною спрямованістю, глибоким проникненням у текст, оригінальною аналітичною діяльністю, переконливими висновками та узагальненнями.

Підсумовуючи, доходимо висновку, що публіцистична спадщина академіка Арнольда Панасовича Грищенка є справді науковим надбанням не лише вченого, але й усього сучасного українського мовознавства.

Література

1. Основы творческой деятельности журналиста: учебник для студентов вузов по специальности «Журналистика» / ред.-сост. С. Г. Корконосенко. Санкт-Петербург: Знание, 2000. 272 с.

2. «І дорогий, і незабутній» / заг. ред. Т. Д. Пінчук. Ніжин: Аспект-поліграф, 2005. С. 97–99.

3. Грищенко А. П. Дзвінкий перегук братніх мов. *Українська мова і література в школі*. 1982. № 12. С. 43–50.

4. Академік Арнольд Панасович Грищенко. Бібліографія до 70-річчя / упоряд. М. І. Степаненко. Полтава: АСМІ, 2006. 155 с.

5. Грищенко О., Кривошеєв Г., Шкляр В. Основи теорії журналістської діяльності. Київ: Міжн. інститут лінгвістики і права, 2005. 205 с.

6. Грищенко А., Степаненко М. Великий зодчий на ниві українського мовознавства. *Українська мова і література в загальноосвітніх школах, гімназіях, ліцеях та колеґіумах*. 2005. № 7–8 (40–41). С. 156–63.

References

1. Koronosenko, S. G. (ed.) (2000). Fundamentals of journalist's creative activity: A textbook for students of universities in the specialty «Journalism». Spt.: Znanie [in Ukraine].

2. Pinchuk, T. D. (2005). «Expensive and unforgettable». Nizhyn: Aspect-polygraph [in Ukraine].

3. Gryshchenko, A. P. (1982). Loud echo of sister languages. *Ukrainian language and literature at school*. 12, 43–50 [in Ukraine].

4. Stepanenko, M. I. (2006). Academician Arnold Panasovych Gryshchenko. Bibliography to the 70th anniversary. Poltava: ASMI [in Ukraine].

5. Grytsenko, O., Krivosheev, G., Shklyar, V. (2005). Fundamentals of the theory of journalistic activity. K.: Int. Institute of Linguistics and Law [in Ukraine].

6. Gryshchenko, A., Stepanenko, M. (2005). Great architect in the field of Ukrainian linguistics. *Ukrainian language and literature in secondary schools, gymnasiums, lyceums and colleges*. 7–8 (40–41), 156–163 [in Ukraine].

O. V. Zabarniy

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Ukrainian Literature, Methods of Teaching and Journalism of Mykola Gogol Nizhyn State University

Arnold Gryshchenko's journalistic heritage

The journalistic heritage of the famous Ukrainian linguist, the graduate of the Nizhyn Gogol State Pedagogical Institute, academician Arnold Panasovych Gryshchenko is examined in the article. The main genre features of his journalistic works, their thematic orientation are analyzed. The creative manner of the author's writing of the scientist, his worldview and beliefs are investigated. Systematization research on genre grounds are carried out.

The academician Arnold Gryshchenko's journalistic heritage is comparable small. There are only 62 works. By its genre diversity, they are divided into scientific-journalistic articles (25 of them); scientific reference articles (26 of them); publicist articles (5); reviews (6.)

Undoubtedly, the most numerous group of Arnold Panasovych's journalistic works is research articles. All of them thematically deal with current issues of linguistics.

Research articles of the scientist were marked by the availability of presentation, thorough professional content, logic and structural perfection, a high level of scientific argumentation, a clear formulation of the research problem and the appropriate level of generalization and conclusions. The vast majority of his articles were later included in scientific manuals and monographs of the scientist.

Another group of journalistic – research nature articles of the scientist were articles of informational orientation. For example: "Conference on oral speech", "Research of the linguistics Institute named after O. O. Potebnya in the tenth Five-Year Plan", "Loud Echo of sister languages", etc. Those materials in the vast majority were printed in the scientific conferences' collections of articles and the journal "Ukrainian language and literature at school".

Key words: journalism, genre, style, journalistic text, subjects.

УДК 811.161.2'367

DOI 10.31654/2520-6966-2020-16f-101-133-142

Н. М. Пасік

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та методики її навчання Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Прагматика односкладних безособових речень із прислівниковими предикатами стану в малій прозі Євгена Гуцала

Статтю присвячено аналізу експресивного й текстотвірного потенціалу односкладних безособових речень із прислівниковими предикатами стану в малій прозі Євгена Гуцала. Увагу зосереджено на осмисленні глибинних взаємозв'язків між ужитими структурно-семантичними моделями та авторською прагматикою. З'ясовано, що актуалізація односкладних конструкцій, які виражають фізичні, фізіологічні й емоційні стани, психічні переживання осіб, а також стани навколишнього середовища, зумовлена мовними можливостями, потребою емоційно-оцінного увиразнення висловлення, утілення домінуючих філософсько-естетичних засад митця, передусім ліризму, психологізму, авторського аналітичного начала, за якого мовна особистість зосереджена на власному внутрішньому світі, своїх відчуттях, переживаннях, на аксіологічній фіксації картин довкілля, вражень від його візуального, акустичного чи тактильного сприйняття.

Ключові слова: *односкладне безособове речення, прислівниковий предикат стану, синтаксичне моделювання, структурно-семантична модель, лірико-психологічна проза, стильова доміюанта, прагматика.*

Для дослідження специфіки ідіостилю письменника важливим є розуміння показових рис його мовомислення. Широкий простір для цього надає індивідуально-авторська організація синтаксичних засобів, детермінована комунікативними настановами та естетичними уподобаннями. Художнє мовлення Євгена Гуцала яскраво демонструє потенціал синтаксичних ресурсів мови в моделюванні інформаційних, емоційно-образних, суб'єктивно-оцінних смислів тексту. Автор спрямовує синтаксичну будову повідомлення на реалізацію відповідних стильових доміант – ліричної, інтимної, психологічної, медитативної, філософської, на інтонаційно-ритмічне увиразнення фрази, апелюючи до внутрішнього індивідуального світу читачів.

У художньому мовленні письменника продуктивно функціонують односкладні безособові речення, зокрема модель із прислівниковими предикатами стану. Проблема прислівникових предикатів –

компонентів односкладних безособових речень – знайшла в українському мовознавстві широкий резонанс. У працях Н. Березовської-Савчук, О. Бондаренко, І. Вихованця, А. Висоцького, О. Годз, К. Городенської, Н. Кавери, А. Кендюшенка, Л. Коваль, О. Леути, І. Мельник, М. Мірченка, М. Фенко та інших лінгвістів досліджено семантичні розряди прислівників – головних членів безособових речень, визначено структурно-семантичні характеристики названих конструкцій, проаналізовано цю функційно-семантичну парадигму в сучасному медіадискурсі. Однак функційно-прагматична спрямованість односкладних безособових речень із прислівниковими предикатами стану в текстах Є. Гуцала досі залишається поза увагою лінгвістів.

У художньому мовленні Є. Гуцала функціонує велика кількість структур із предикатом, вираженим прислівником. У сучасному синтаксисі представлені різні погляди на трактування таких речень: П. Дудик, А. Загнітко, М. Каранська, В. Коломийцева, Л. Прокопчук, К. Шульжук розглядають їх серед безособових [4, с. 153–155; 9, с. 235; 10, с. 124–125], Л. Булаховський називає безособовими прислівниковими, І. Слинько, М. Кобилянська та Н. Гуйванюк виділяють окремо речення з предикативними прислівниками й предикативами [8, с. 200–205], І. Вихованець, а слідом за ним і Н. Кавера, О. Годз називають їх односкладними прислівниковими реченнями [1, с. 100; 2, с. 197; 5].

Досліджуваний фактичний матеріал ілюструє багато семантичних груп конструкцій зі складеним головним членом, вираженим предикативним прислівником якісно-означальної семантики з наявною або нульовою аналітичною синтаксичною морфемою-зв'язкою *бути* чи напівморфемою *ставати / стати, робитися / зробитися*, котрі є носіями вищо-часових та способових значень. Синтаксичні моделі з подібною формою предиката «відтворюють статичну, неконтрольовану, позбавлену динаміки та розвитку ситуацію, у якій хто- або що-небудь перебуває, існує. Цю ситуацію зумовлюють якісь обставини, умови, вона є наслідком певних дій і спрямована на довкілля, предмет або істоту, здебільшого людину» [5, с. 6]. Свідоме залучення таких синтаксичних структур до текстотворення корелює з комунікативними потребами передати інформацію, оцінити об'єкти, явища чи стани, вплинути на емоційно-чуттєву або когнітивну сфери адресата повідомлення.

В основу систематизації фактичного матеріалу покладено класифікацію відприслівникових дериватів – предикатів стану, розроблену І. Вихованцем та конкретизовану Н. Каверою [5, с. 6–10].

З-поміж прислівникових предикатів стану в текстах Є. Гуцала продуктивно використані як предикати внутрішнього стану істоти, так і предикати зовнішнього стану. Зосередження семантики внутрішнього стану в самому суб'єкті дає змогу передати фізичні, фізіологічні й емоційно-психічні стани істоти. Вектор функційної значущості прислівникових предикатів зовнішнього стану спрямований в основному на відтворення картин навколишнього середовища, його оцінку, зорове чи слухове сприйняття, рідше це темпоральні чи дистантно-локативні предикати стану.

Поетика малої прози Є. Гуцала спонукала автора до актуалізації односкладних синтаксичних конструкцій із відприслівниковими предикатами зі значенням внутрішнього стану. Звісно, вибір автором цих синтаксичних моделей зумовлений передусім мовною традицією, текстовими комунікативними настановами, змістом інформації, характером передбачених оцінок. Проте важливою вважаємо й ідіолектну норму письменника: імпресіоністична ескізність, настроєвість, «плетиво скороминущих вражень та асоціацій, синкретизм чуттєвих вражень», за О. Подлісецькою, віддзеркалює в ліричних новелах духовний вимір героя і постає «як осмислення сенсу буття, розв'язання героєм для себе вирішальних питань буття і перетворення свого психічного і духовного світу» [7, с. 411]. Тонкий психологізм показовий не тільки для лірико-романтичних, а й для реалістичних текстів письменника з виразним суб'єктивно-оцінним вектором.

Ці чинники детермінували актуалізацію конструкцій із якісно-означальними предикатами зі значенням внутрішнього, зокрема фізичного й фізіологічного, стану особи, напр.: *Підошвам **було холодно*** [3, с. 28]; *Вибрались за село, і тут я відчув, що мені **погано***. *Розболілась голова, а серцю **було млосно та нудно*** [3, с. 17]. Семантико-синтаксична структура безособових речень підкреслює пасивність суб'єкта, який піддається впливу зовнішніх чи внутрішніх сил, незалежність предикованого стану від волі його носія. Осмислення фізичних станів корелює з внутрішніми, психологічними відчуттями: *Од того молока Танасьчиного в роті **стає солодко-солодко**, й на душі теж **солодко*** [3, с. 111]; *... мамо, я сам підмету, попораюсь, це ж бо **не важко*** [3, с. 39]; *Але і вдень **було не легше*** [3, с. 256]; *... калину з окропом уживайте завжди, від неї в одрях **легше*** [3, с. 183].

За слушним спостереженням Н. Навроцької, у контексті ліричної домінанти оповідань і новел Є. Гуцала «замість логічного аналізу фактів подаються відчуття від них, замість передачі складного

комплексу думок – не менш складний комплекс настрою й переживання» [6, с. 139]. Особливо виразно у зв'язку з цим представлена в аналізованих конструкціях група предикатів психоемоційного стану людини. Семантично вони називають достатньо широкий спектр позитивних або негативних емоцій, що відображають ситуативне ставлення особи до навколишньої дійсності. Передусім це слова на позначення піднесеного внутрішнього стану персонажа або ліричного героя, як-от: *Надії було радісно: що добре, то добре* [3, с. 184]; *Наче не живе вона, як усі, – а цвіте, як ніхто, і від того весело ї самому стає...* [3, с. 62]; *Тулить до купи оті слова, аж смішно!* [3, с. 164]; *І чомусь мені стало приємно...* [3, с. 367].

Фіксуємо структури, у яких предикат називає проникливі синкретичні відчуття, що характеризують зовнішній стан природи й внутрішній психоемоційний стан особи, загальне медитативне налаштування суб'єкта: *Славно тоді в цьому велетенському храмі, і гарні думки приходять у голову* [3, с. 117]. Якісно-означальний та оцінний компоненти в семантичній структурі предиката постають засобом інтимізації наративу, створюють ефект відвертого спілкування через текст.

Тонка організація світовідчуття письменника, внутрішній досвід, схильність до рефлексій позначилися на лексичній щедрості й граматичній ускладненості структур художнього мовлення. Показовим для ідіостилю Є. Гуцала є поєднання прислівникових предикатів із синонімічним значенням або аналогічною оцінною конотацією, напр.: *Всім стало добре й затишно на душі, зникла ота недавня провинність* [3, с. 260]; *Як добре, як щасливо було Юркові!* [3, с. 249]; *Йому легко й радісно, хоча ноги мокрі, хоча мороз дошкуляє...* [3, с. 38]. Часто спостерігаємо й синтагматичне поєднання емоційно та оцінно різних станів особи, напр.: *Сумно й добре* [3, с. 152]; *Один дядько тягнув її за ліву руку, другий – за праву, її тіло прискало на всіх вогнем, од якого ставало добре й страшнуvато* [3, с. 63]; *... добре і морозко стає від того на душі...* [3, с. 131]; *... без нього [страху. – Н. П.] стало легко, навіть пусто* [3, с. 54]. Ці прийоми дали можливість передати широку гаму відчуттів і пов'язаних із ними станів, відтворити філософську, складну, не завжди зрозумілу сутність людини.

Іноді Є. Гуцало вдається до конкретизації в описі психоемоційного стану через зіставлення з подібними, уже відомими з інших ситуацій відчуттями, відштовхуючись від власного емотивного досвіду, скажімо: *Було їй добре – наче стояла посеред поля, в пшениці* [3, с. 60]; *... стає на душі спокійно і водночас байдуже,*

наче ти зрозумів щось більше, ніж здатен висловити [3, с. 189]. Інтенсифікації образності актуалізованих предикативних прислівників сприяють метафоричні семантичні зрушення, напр.: ... *пролісків перші блакитні отари... земле! як тепло нам із тобою!* [3, с. 209], де предикат *тепло* реалізує амбівалентну семантику «відчуття високої температури повітря» й «відчуття радості, душевного тепла».

Найбільш продуктивним серед предикатів позитивного психо-емоційного стану в аналізованому текстовому масиві є прислівник *добре*, семантика якого оцінює успішний хід справ, сприятливе оточення, сигналізує про стан психологічної захищеності, внутрішнього комфорту: ... *Йому тут спокійно і добре...* [3, с. 142]; *Усім добре, усім зручно, в кожного ціла родина, в кожного невідмочена репутація* [3, с. 443]; – *То й добре, то й гаразд, – не вгавала свекруха* [3, с. 300]. Симетричною організацією семантично однофункційних елементів висловлення автор досягає ритмічної гармонії ряду. Піднесений внутрішній стан суб'єкта, зумовлений відчуттям задоволення, втіхи, радості, репрезентує предикат *приємно*: – *А-а, що згадали, – наче й невдоволено буркнула, а самій приємно!* [3, с. 166].

Інший полюс оцінки внутрішніх станів – негативний – також представлений широким семантичним рядом. Так, відсутність психологічної гармонії, хворобливе переживання суб'єктом певних подій, важкий душевний стан моделюють односкладні структури з прислівниковим предикатом *гірко*: *Стало гірко Тосі, гірко* [3, с. 252]. Негативні внутрішні стани суб'єктів представлені в текстах Є. Гуцала відчуттям сорому, неприємності, дискомфорту, незвичності умов, як-от: *Йому було соромно...* [3, с. 42]; ... *мені стало неприємно, що вона [ворона. – Н. П.] прилаштувалася отак над моєю головою* [3, с. 74]; *Він іще б трохи посидів, та якась і незручно, коли всі прощаються* [3, с. 167]; *Мені стало сумно-сумно. І незатишно...* [3, с. 32]; відчуттям страху, тривоги: *Страшно?* [3, с. 105]; *Біля конопель завжди було лячно, наче з їхнього терпкого мороку ось-ось мали повисакавати всі ті страхіття...* [3, с. 90].

Психоемоційний стан тривоги, неспокою може супроводжуватися іншими негативними відчуттями: ... *було на серці тривожно й болісно* [3, с. 28]; *Серед густо посаджених вільх вам тривожно й незатишно* [3, с. 142]. Інтенсивність стану стривоженості особи письменник передає переважно редуплікацією та ампліфікацією: *Похнюпившись, іду по стежці, а мені в руки б'ються пругкі хвилі молодого жита, і збудливим холодком віє од них, і так тривожно-*

тривожно на душі, наче ось зараз вони можуть підхопити мене, підхопити й понести... [3, с. 292]; ... і відчуваю, що все **неспокійніше мені стає**, все **тривожніше** [3, с. 73].

Тексти Є. Гуцала часто пройняті тужливими, ностальгійними настроями, тому не дивно, що він продуктивно використовує односкладні моделі з якісно-означальними прислівниковими предикатами на позначення стану особи, пов'язаного з почуттям суму, туги, нудьги, печалі, самотності, напр.: *А Тосі було сумно...* [3, с. 251]; *Мені стало сумно-сумно. І незатишно...* [3, с. 32]; *Сумно й добре* [3, с. 152]; *Нудно стало йому й сумно* [3, с. 200]; ... *мені стає тоскно, трохи дивно* [3, с. 76]. Змодельовані граматично інтенсивність та мінливість психоемоційних станів корелюють з авторською настановою передати внутрішній світ персонажів у його розмаїтті, а іноді й суперечностях. Пасивність суб'єкта ніби замикає його в собі, зміщуючи смисловий акцент на стан, зумовлений внутрішніми силами.

Для творчого почерку Є. Гуцала з його всепроникністю й тяжінням до психологічного аналізу, філософського пошуку, детальної вербалізації різних когнітивних процесів показові функційно вагомі конструкції з предикатами – назвами інтелектуального стану особи, напр.: *Адже їй зі мною зовсім не цікаво* [3, с. 32]; *Просто дивно, як на ньому [на городі. – Н. М.] ще могли вміщуватись латка жита і латка конопель* [3, с. 89]; *Однаково, де вмирати, де поховать...* [3, с. 303]; *Мені було соромно, я червонів, не знаючи, як порятуватися з цього становища, а їй було байдуже* [3, с. 31]; *І чудно було Ярославу на душі – безмежжя пустелі проспалося там* [3, с. 208]. Актуалізація безособових предикатів включена в зображення оцінних процесів у свідомості суб'єктів, їхньої реакції на прояви зовнішнього світу.

Фіксацію суб'єктивно оцінних картин навколишньої дійсності забезпечують конструкції з прислівниковими предикатами зовнішнього стану. Їх семантичне розмаїття уможливлює вербалізацію різних актуальних станів природи й досягнення ефекту «миттєвості малюнка» [7, с. 412], дає змогу передати враження безпосереднього свідка від побаченого, почутого, відчутого. На мовному рівні судження про факти об'єктивної дійсності, про існування субстанції та її властивості автор моделює за допомогою узуальних безособових структур, що спеціалізуються на об'єктивації станів довкілля, сприйнятих у певний момент. Однак авторська естетика розставляє свої акценти в лексичній і граматичній репрезентації образного змісту. Зокрема, аналізовані структури забезпечують можливість

одночасно, в імпресіоністичному дусі, напрочуд лірично відтворити пейзажну картину й відповідний душевний стан суб'єкта, передати «таємниче відчуття, яке важко описати» [7, с. 412], напр.: ... і в його душі **було так само ранково й прохолодно**, як у літньому лісі [3, с. 248]. В основі словесно-художнього образу – синкретизм відчуттів, цілісність зовнішнього і внутрішнього.

Образній вербалізації станів навколишнього середовища сприяє звернення до візуальної, тактильної та акустичної яви адресатів мовлення. Так, у текстах Є. Гуцала фіксуємо продуктивне вживання безособових речень із прислівниковими предикатами на позначення станів довкілля в плані тактильних відчуттів, викликаних впливом природних явищ, температури: *Було тихо й безвітряно...* [3, с. 46]; *Розплющую очі. Ніч. Прохолодно* [3, с. 20]; *Пече сонце, душно, парко* [3, с. 276]; *А надворі студено, зоряно* [3, с. 168]; ... і хоч стояло літо, а тут, у горах, **було зимно** [3, с. 78]. Частіше предикат функціонує незалежно, рідше натрапляємо на поширювачі, що вказують на просторові прояви стану.

Зображення стану природи з погляду інтенсивності освітлення представлене конструкціями з предикатами *світло* й *темно*: *Уже було зовсім світло, повітря стояло в улоговині густе й синє, а ген там, оддалік, таке яскраве, наче аж лунке* [3, с. 83]; *Вже було темно...* [3, с. 48]; *Стало темно, потім у тій синій темряві спалахнули золотаві вогні, посялися додола...* [3, с. 28]. Візуальні словесно-художні образи пов'язані з предикатами, які називають колористичні, параметричні або ж буттєві характеристики, указують на наявність / відсутність когось / чогось у навколишньому просторі, як-от: *Граків було стільки багато, аж чорно* [3, с. 168]; *А, бувало, прокинешся вранці – надворі вже біло, сніжок сіється й сіється* [3, с. 96]; *У лісі стало вільніше* [3, с. 158]; ... а думкам твоїм **стало просторо й вільно**, немов підняли над ними стелю [3, с. 124]; *У хаті від квітів стало вільніше, просторише, святковіше...* [3, с. 313]; *На дні було порожньо* [3, с. 106]. Загальна оцінка щодо візуальної естетики заявлена в конструкціях із прислівниковим оцінним предикатом: *А знаєш, як зараз у лісі гарно?* [3, с. 32]. Змодельовані зорові панорами в текстах Є. Гуцала майже завжди позначені суб'єктивною оцінкою і формують ліричну настроєву тональність текстового фрагмента.

В окремих текстових фрагментах візуалізацію доповнюють акустичні характеристики: *А в Старому Животіві вже людно, гамірно, завізно цієї пори...* [3, с. 274]; ... так тихо, наче й сама тиша злягла на землю трупом [3, с. 129]; *І тихо було, мов у вусі*

кома́ра [3, с. 211]. Контекстуально зумовлене лексичне наповнення безособових конструкцій із прислівниковими предикатами стану довкілля зорієнтоване на часові, просторові й квалітативні характеристики, останні з яких наділені індивідуалізованими образними, емоційно-оцінними конотаціями.

Структури з дистантно-локативними предикатами стану забезпечують здатність окреслити просторові параметри довкілля й указати на розміщення в них зображуваних об'єктів щодо інших локусів: – А чи **далеко** до Дзвенячого? [3, с. 268]; ... і навіть додому йти страшно стало, хоч від гастроному там зовсім **близько** [3, с. 417]. Відтінки відносності, суб'єктивності вимірів передають прислівники з граматичними показниками ступеня або міри вияву ознаки, напр.: *Опинившись на шосе, задумався: звернути ліворуч, по дорозі, чи взяти трохи правіше, до ставу, і йти береговою стежкою, бо так ближче* [3, с. 212]; – А **далеченько** ж, правда? [3, с. 25). Темпоральні прислівникові предикати розгортають часову площину, напр.: *Не оживає, не засвічується – рано ще* [3, с. 156]; *Вже було пізно, сизів по балках вечірній холодок...* [3, с. 36]; *І хоч до весни було ще далеко, та вчувалась вона мені повсюдно* [3, с. 217]. Модель безособового речення дає змогу акцентувати саме стан як значущий з погляду комунікації компонент.

Отже, продуктивне функціонування односкладних безособових речень із прислівниковими предикатами, які виражають фізичні, фізіологічні, психоемоційні стани й стани навколишнього середовища, у малій прозі Є. Гуцала зумовлене передусім мовними можливостями та комунікативними потребами, адже кожна синтаксична модель зорієнтована на вирішення конкретного мовного завдання в процесі спілкування. Функційно-прагматичне навантаження аналізованих конструкцій убачаємо й у втіленні таких доміантних філософсько-естетичних засад митця, як ліризм, психологізм, авторське аналітичне начало, за якого мовець зосереджений на власному внутрішньому світі, своїх відчуттях, переживаннях, на аксіологічній фіксації картин довкілля, вражень від їх візуального, акустичного або тактильного сприйняття.

Література

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: підруч. Київ: Либідь, 1993. 368 с.
2. Годз О. В. Значеннєві різновиди односкладних прислівникових речень в сучасній українській мові. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 10. Проблеми

граматики і лексикології української мови: зб. наук. праць / відп. ред. М. Я. Плющ. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 5. С. 197–200.

3. Гуцало Євген. Твори: в п'яти томах. Т. 1: Оповідання, новели. Київ: Дніпро, 1996. 454 с.

4. Дудик П. С., Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови: підруч. Київ: Академія, 2010. 384 с.

5. Кавера Н. В. Семантична типологія предикатів стану: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Київ, 2008. 24 с.

6. Навроцька Н. Жанрові особливості малої прози Євгена Гуцала. *Сучасний погляд на літературу*: наук. зб. / редкол.: П. П. Хропко, С. С. Кіраль. Київ: ІВЦ Держкомстату України. 2000. Вип. 3 С. 136–143.

7. Подлісецька О. Імпресіоністичні тенденції у неореалістичних новелах Є. Гуцала та А. Колісниченка. *Мова і культура*. 2013. Вип. 16. Т. 3. С. 411–416.

8. Слинко І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання: навч. посіб. Київ: Вища шк., 1994. 670 с.

9. Сучасна українська мова. Морфологія. Синтаксис: підруч. / А. К. Мойсієнко та ін.; за ред. А. К. Мойсієнка. Київ: Знання, 2010. 374 с.

10. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підруч. Київ: Академія, 2004. 408 с.

References

1. Vykhovanets I. R. (1993) *Hramatyka ukrainskoi movy. Syntaksys* [Grammar of the Ukrainian language. Syntax]. Kyiv: Lybid. (in Ukrainian)

2. Hodz O. V. (2009) *Znachennievi riznovydy odnoskladnykh pryslyvnykovykh rechen v suchasni ukrainskii movi* [Semantic varieties of one-syllable adverbial sentences in the modern Ukrainian language]. Scientific journal of the National Pedagogical Drahomanov University, vol. 5, pp. 197–200.

3. Hutsalo Yevhen (1996). *Tvory v piaty tomakh. T. 1: Opovidannia, novely* [Works: in 5 v. V. 1: The short-stories and tales]. Kyiv: Dnipro. (in Ukrainian)

4. Dudyk P. S., Prokopchuk L. V. (2010) *Syntaksys ukrainskoi movy* [The syntax of the Ukrainian language]. Kyiv: Academy. (in Ukrainian)

5. Kavera N. V. (2008) *Cemantychna typolohiia predykativ stanu* [Semantic typology of state predicates] (PhD Thesis). Kyiv.

6. Navrotska N. (2000) *Zhanrovi osoblyvosti maloi prozy Yevhena Hutsala* [Genre features of short prose by Yevhen Gutsal]. A modern look at literature, vol. 3, pp. 136–143.

7. Podlisetska O. (2013) *Impresionistychni tendentsii u neorealistychnykh novelakh Ye. Hutsala ta A. Kolisnychenka* [The impressionistic trends in the neorealistic short stories by Y. Hutsalo and A. Kolisnychenko]. Language and Culture, vol. 3, no. 16, pp. 411–416.

8. Slynko I. I., Huivaniuk N. V., Kobylianska M. F. (1994) *Syntaksys suchasnoi ukrainskoi movy: problemni pytannia* [Syntax of the modern Ukrainian language: problematic issues]. Kyiv: High school. (in Ukrainian)

9. Moisiienko A. K. (ed.) (2013) *Suchasna ukrainska mova. Syntaksys* [The modern ukrainian language. Syntax]. Kyiv: Knowledge. (in Ukrainian)
10. Shulzhuk K. F. (2004) *Syntaksys ukrainskoi movy* [Syntax of the Ukrainian language]. Kyiv: Academy. (in Ukrainian)
-

N. M. Pasik

PhD in Philology, Associate Professor at the Ukrainian language department at Nizhyn Mykola Hohol State University

Pragmatics of One-Member Impersonal Sentences with Adverbial Predicates of State in the Short Prose by Yevhen Hutsalo

The article is devoted to the analysis of the expressive and text-forming potential of one-member impersonal sentences with adverbial predicates of state in the short prose of Yevhen Hutsalo. The focus is on the comprehension of the deep interrelation between the applied structural-semantic models and the author's pragmatics. It was found out that the actualization of one-member constructions that express physical, physiological and emotional states, mental experiences of individuals, as well as the state of the environment, is primarily due to the linguistic means, the need for emotional and evaluative expressiveness of the utterance, modelling informative types and forms of speech, implementation of the dominant philosophical - aesthetic principles of the artist, first of all lyricism, psychologism, the author's analytical method, in which the linguistic personality is focused on their own inner world, their feelings, experiences, axiological fixation of pictures of the environment, impressions of their visual, acoustic or tactile perception.

Key words: one-member impersonal sentence, adverbial predicate of state, syntactic modeling, structural-semantic model, lyrical-psychological prose, stylistic dominant, pragmatics.

УДК 811.161.2'373.2

DOI 10.31654/2520-6966-2020-16f-101-143-148

А. М. Кайдаш

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та методики її навчання Навчально-наукового інституту філології, перекладу та журналістики Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

В. І. Хомич

кандидат філологічних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Відокремленого підрозділу НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

Ландшафтний код мовосвіту Олександра Олесья

У статті окреслено лінгвостилістичні домінанти пейзажної лірики Олександра Олесья. Проаналізовано словесні образи, які створюють мовну картину світу автора. Зосереджено увагу на етнокультурному маркуванні вербальних контекстів, що містять описи природи. Проведено кореляцію між пейзажними художніми образами та психоемоційним струменем ліричного тексту.

У пропонуваній публікації визначено основні концепти ландшафтного коду поезії Олександра Олесья, зокрема таких, як сад, гори, гай, скелі, море та ін. З'ясовано, що пейзажна й інтимна лірика перебувають у тісному взаємозв'язку, що поглиблює ще один аспект художньої творчості – філософське звучання віршів. В основному ліричні твори українського поета містять стилістичний колорит суму, смутку, печалі, іноді навіть розпачу, туги. Ці негативно забарвлені емоції створюють психоемоційну картину внутрішнього світу ліричного героя та суголосні із зображеними автором об'єктами природи. Локуси довкілля є маркерами вияву почуттєвої сфери ліричного героя.

Розкриття глибини почуттів ліричного героя на фоні природних образів відбувається за допомогою виразних художніх засобів, зокрема епітетів, метафор, порівнянь, перифраз.

Декодування образів природи відбувається також і на етнокультурному рівні, оскільки поет яскраво відтворює українські пейзажі.

Ландшафтний код мовосвіту Олександра Олесья охоплює й рівень символізму, оскільки частина концептів має виразне символічне забарвлення.

Ключові слова: лірика, ліричний твір, словесний образ, пейзаж, Олександр Олесья, ідіостиль.

Лірика видатного українського письменника Олександра Олесья (Олександра Івановича Кандиби) із її неоромантичним і символічним наповненням становила об'єкт літературознавчих і лінгвістичних

розвідок письменників і критиків як XIX (О. Грицай, С. Гречанюк, С. Єфремов, Г. Костюк, М. Зеров, М. Новиченко, І. Франко, М. Грушевський, М. Сріблянський, П. Филипович та ін.), так і XX–XXI ст. (І. Цуркан, В. Гончарук, Н. Лисенко та ін.). Однак багатоаспектне семантико-стилістичне навантаження ліричних творів митця не вичерпується здійсненими дослідженнями. Так, окремим напрямком у вивченні пейзажної лірики поета є декодування ландшафтних маркерів, чому й присвячена пропонована стаття.

Мовосвіт Олександра Олеся надзвичайно широкий. У ньому немає чітких меж. Така мозаїчність забезпечує цілісну картину, гармонійну в сприйнятті читачами. Так, у небесній просторіні цвіте мак, а дерева порівнюються з устами:

Вечір. Мак зацвів на хмарах,
Плачуть солов'ї...
І дерева – як коралі,
Як уста твої [3, с. 793].

Внутрішній світ ліричного героя суголосний із навколишньою природою. Елементи пейзажу в інтимній ліриці увиразнюють зображення почуттів. Поет створює асоціативний ряд: весна – кохання – білі яблуні / білий сніг. Драматичний аспект почуттєвого наповнення ліричного героя посилює порівняння: Білий цвіт – як сніг на горах [3, с. 793].

Описи природи в мовосвіті поета переплітаються із зображенням психоемоційного стану людини, наприклад: Серце рветься з квітки, Прагнуть уст уста... [3, с. 795]; Поглянь, уся земля тремтить В палких обіймах ночі, Лист квітці рвійно шелестить, Траві струмок воркоче [3, с. 65]. Почуттєва сфера в ідіостилі Олександра Олеся тісно пов'язана з образами природи. Так, поет порівнює свою кохану із жайворонком у полі [3, с. 796].

Єдиним, кому зізнається ліричний герой у своїх почуттях, – це соловей. Але він виявляється невірним, бо розголошує таємницю, і тепер про це кохання «вся земля і небо взнали» [3, с. 796]. Амбівалентність почуття любові автор утілює також в образі солов'їв, зокрема у виразній антитезі: *Сміються і плачуть* в гаю солов'їв... [3, с. 797].

Ландшафтними маркерами пейзажів Олександра Олеся є субстантиви *гай, луки, річка, поле, степ, сад, гори*. Описи місцевості поет вибудовує за ознакою зміни пір року, наприклад: Сніг в гаю... але весною Розів'ється гай... [3, с. 54]. Пори року набувають символічного осмислення. Традиційно осінь асоціюється із сумом і передає негативні емоції, що актуалізовано в контексті:

Осіню віє... весь світ – мов тюрма...

Вколо гойдаються віти з журбою...

Більш ні привіту, ні ласки нема

В світі широкому, засланим млою [3, с. 82].

Поле, луки, степ виступають затишними місцями прихистку двох закоханих:

Дай мені руку – і в *поле* біжим,

В *степ* голубий та широкий;

Там, серед нього, під небом ясним

Знайдем ми втіху і спокій [3, с. 56];

В *полях*, в *гаях* гуляю з нею,

Співаю їй пісні свої [3, с. 90].

Позитивну маркованість словесних образів на позначення об'єктів природи забезпечують:

а) епітети:...зелений гай ласкаво зашумить... [3, с. 57], пахучий гай [3, с. 62];

б) метафори: Ваблять, всміхаючись, луки... [3, с. 56]; Всіх там, у полі, уклоном низьким Жито привітно стріває... [3, с. 56]; Вона ішла... і їй всміхалися гаї... [3, с. 88];

в) перифрази: ...Коли без впину щебетав Всю ніч співець кохання?... [3, с. 71].

Концепт «цілунок» є одним з основних у пейзажній ліриці поета, наприклад: Вечір озеро цілує... [3, с. 67]; Місяць озеро цілує... [3, с. 67]; Сонце цілує рожеву весну [3, с. 89].

Цікавим у мовосвіті Олександра Олеся є образ саду. Це локація зустрічей ліричного героя з коханою, свідками яких були об'єкти природи:

У тім *садку*, де ми колись сиділи,

Стоять вишні і журяться похилі,

Що в хмари сонечко зайшло,

Що листя й квіти облетіли,

Що їх снігами замело... [3, с. 70].

Локус *гори* в ідіолекті митця має символічне наповнення, оскільки уособлює устремління, прагнення, мрії. Це підтверджує контекст:

На *гори* високі, на срібло снігів!

На саму далеку вершину!

З якої, раніше крилатих орлів,

Вітаючи, ранок я стріну... [3, с. 72].

Психологічного навантаження набувають іменники на позначення об'єктів природи за умови розширення та поглиблення се-

мантичного поля. Так, образ гаю збагачується додатковими психо-емоційними акцентами: він суголосний із внутрішнім світом ліричного героя:

Понад руїнами шумить журливо гай...

Ой не шуми, мій темний гаю!

Невтішних сліз з очей не викликай,

Ой не розбуркуй суму-жалю... [3, с. 84].

Емоцію суму підсилює друга строфа, що передає співзвуччя переживань ліричного героя та внутрішнього стану об'єкта природи:

Ой не шуми журливо, темний гаю мій!

Сховай в собі всю глиб розпачу...

В душі моїй сіріють теж руїни мрій,

А я дивлюся і не плачу [3, с. 84].

Саме в темного гаю ліричний герой шукає розради: Я втік би в темний *гай*, щоб слухать, як шепоче До листу лист і до квіток трава... (3, с. 85). Елегійний настрій художнього твору підсилює стилістичний колорит тихого смутку.

Зв'язок образів природи зі світом людини підкреслюють порівняння, залучені до портретної характеристики: очі коханої порівнюються з тихим вечором, сизими хмарами, срібною річкою, ніжними квітами [3, с. 91].

Цікавим у мовосвіті Олександра Олеся є образ скелі. Це один із центральних ландшафтних концептів збірки «В Криму». Цей словесний образ є маркером місцевого пейзажу: На сірій скелі мак цвіте.... [3, с. 95]; В обіймах хмар мовчали *скелі*... [3, с. 95]. Ця збірка постулює й образ гір: *Гори* в млі, В золоті вершини... [3, с. 95]; Вони летять на *верхогір'я*... [3, с. 97]. Одним із центральних постає також концепт *море*: Я на камені над *морем*, Легко, весело мені... [3, с. 97]. Іменник *море* поєднується з епітетами *вільне*, *вічне* [3, с. 96, 98]; утворює метафоричні контексти: А *море* і сердиться, й лає вітри [3, с. 98]; *Море* про власне могутньо співало, *Море* нічого мені не сказало [3, с. 98].

Декодування пейзажних контекстів у мовосвіті Олександра Олеся виявляє полярне сприйняття окремих образів на рівні анти тези. Зокрема, протиставляються долини й гори: В *долинах* десь хатки біліють, Привітно світяться вогні, А тут, на *горах*, в вишині, Провалля з скелями чорніють [3, с. 99]. Концепт *долина* маркується позитивно:

Райдуга з неба злетіла,

Райдуга впала на землю,

Барвами вкрила *долину*,

Плава і в'ється над нею,
Ніжно її обіймає,
Ясно всміхається сонцю,
Крила йому простягає... [3, с. 100].

Словесний образ *гор* має негативний стилістичний колорит. Так, корелює з внутрішнім світом ліричного героя, почуттєва сфера якого представляє сумні емоції: ... а я на *горах* Один на цілу ніч стою, Шукаю в небі, в добрих зорях Зорю недобрую свою [3, с. 140].

Отже, декодування ландшафтних маркерів художніх творів Олександра Олесья виявляє кореляцію пейзажної лірики з інтимною на перетині глибоких філософських смислів, етнокультурне наповнення словесних образів, символічне звучання відповідних концептів, яскраві стилістичні колорити й виразну метасемантику ідіостилю поета.

Література

1. Кайдаш А., Хомич В. Стилiстична iнтенцiя кольороназв у мовосвiтi Олександра Олесья. *Scientific collection «Interconf»*. 2020. № 2 (32). С. 87–90.
2. Камiнчук О. Неоромантик, символiст чи романтик? *Дивослово*. 2004. № 12. С. 46–49.
3. Олесь Олександр. Твори: в двох томах. Київ. Днiпро. 1990. Т. I. 959 с.

References

1. Kaidash, A., Khomych, V. (2020). *Stylistychna intentsiya koloronazv u movosviti Oleksandra Olesya* [Stylistic intention of color names in the language world of Oleksandr Oles]. *Scientific collection «Interconf»*. 2020. № 2 (32). С. 87–90. Ottawa. [in Ukrainian].
2. Kaminchuk, O. (2004). *Neoromantyk, symbolist chy romantyk?* [Neoromantic, symbolist or romantic?]. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Oles, O. (1990). *Tvory v dvoh tomah*. Tom I [Narrations in two volumes. V. I]. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].

A. Kaidash

PhD, assistant professor, Nizhyn Mykola Gogol State University

V. Khomych

PhD, assistant professor, Department of Humanities and Social Sciences of Detachable Subdivision «Nizhyn Professional College of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine»

The landscape code of Oleksandr Oles's language world

This study aims to investigate the role of the linguistic and stylistic dominants of Oleksandr Oles's lyric poetry. The article examines verbal images that create a linguistic picture of the writer's language style. Much attention is given to ethnocultural labeling of verbal contexts that contain descriptions of nature. A correlation is made between landscape artistic images and the psycho-emotional flow of the lyrical text.

The article identifies the main concepts of the landscape codes of Oleksandr Oles's language world, some of them are garden, mountains, grove, rocks, sea and others. Another important point is that the landscape and intimate lyrics are closely intertwined, which extends another aspect of artistic creativity - the philosophical sounding of poetry. Most lyrical works of the Ukrainian poet contain the stylistic color of sadness, grief, sadness, sometimes even despair. These negatively colored emotions create a psycho-emotional picture of the inner world of the lyrical hero and are in harmony with the objects of nature depicted by the writer. The images of the nature are markers of the manifestation of the sensory sphere of the lyrical hero.

The revelation of the depth of the lyrical hero's feelings towards the natural images happens with the help of expressive artistic means, such as epithets, metaphors, comparisons, paraphrases.

Decoding of images of nature also is made at the ethnocultural level, as the poet vividly reproduces Ukrainian landscapes.

The landscape code of Oleksandr Oles's language world includes the level of symbolism too, as some of the concepts have a clear symbolic color.

Key words: lyric poetry, lyrical work, verbal image, landscape, Oleksandr Oles, individual style.

УДК 81'37

DOI 10.31654/2520-6966-2020-16f-101-149-161

С. Цінько

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української мови, літератури та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка
ORCID ID 0000-0002-3350-5270

Категорія жіночності в ідіостилі Олександра Довженка

У статті виокремлено лексико-семантичну групу слів на позначення осіб жіночої статі в ідіостилі Олександра Довженка, проаналізовано підгрупи фемінітивів за семантикою, розглянуто словотвірні тенденції фемінітивів, оскільки питання відображення категорії жіночності, зокрема в художньому стилі української мови, не отримало ще належного розкриття, відтак проблеми утворення, унормування та вживання фемінітивів є на сьогодні достатньо актуальними.

Матеріалом для аналізу лексем на позначення назв жінок слугували кіноповісті: «Зачарована Десна», «Україна в огні», «Поєма про море»; оповідання: «Стій, смерть, зупинись!», «Незабутнє», «Ніч перед боєм», «Перемога», «Мати», «Воля до життя»; «Щоденник».

Найменування жінок в ідіостилі Олександра Довженка становлять обширну лексико-семантичну групу номінацій. У межах цієї групи встановлюється десять підгруп фемінітивів за семантикою. Майже кожна із підгруп у свою чергу членується на окремі мікрогрупи слів. Лексеми категорії жіночності у мові творів Олександра Довженка є природними, невимушено вплетеними у загальну канву оповіді, відображають життєві реалії певної історичної епохи й суспільно-побутові явища. Аналіз зазначених вище лексем дав можливість твердити про широке вживання в ідіостилі О. Довженка власне українських або питомих фемінітивів як найбільш продуктивних і частотних, що стали відображенням найдавніших жіночих образів (мати, дочка, дівчина, дружина), використання спільнослов'янських фемінітивів та деяких запозичень, а також фемінітивних назв на позначення тогочасних реалій життя: комсомолка, комуністка, колгоспниця, ударниця тощо.

Ключові слова: фемінітиви, ідіостиль Олександра Довженка, категорія жіночності, лексико-семантична група слів, словотвір фемінітивів, семантичні підгрупи фемінітивів, власне українські фемінітиви.

Постановка проблеми. На сучасному етапі суспільного й мовного прогресу категорія фемінітивності перебуває в стані активного розвитку. Ставлення суспільства до фемінітивів, їх уживання в усно-

му й писемному мовленні є неоднозначним, однак вони все частіше з'являються в усному мовленні (диктори, ведучі заходів) та засобах масової інформації.

Пересічні користувачі мови, як правило, не надають особливого значення цьому питанню, одні з них вважають, що фемінітиви потрібно використовувати для досягнення гендерної рівності, а для інших це не має ніякого значення.

Лінгвісти ж виокремлюють лексико-семантичну групу слів на позначення осіб жіночої статі, однак питання відображення категорії жіночності, зокрема в художньому стилі української мови, не отримало ще належного розкриття, відтак проблеми утворення, унормування та вживання фемінітивів є на сьогодні достатньо актуальними.

Причиною зацікавлення цією групою лексем та активного використання фемінітивів, на думку Олени Малахової, є посилення соціальних рухів у країні, зокрема й за права жінок, а також можливість дистанціюватися від російськомовного тоталітарного дискурсу.

Аналіз актуальних наукових досліджень і публікацій.

Лексеми-фемінітиви все частіше привертають увагу мовознавців і є об'єктом окремих вітчизняних та зарубіжних лінгвістичних студій. Вагомий внесок у дослідження фемінітивів зробили О. П. Білих, М. П. Брус, М. О. Вакуленко, В. О. Горпинич, Л. Л. Гумецька, І. І. Ковалик, А. В. Майборода, Я. В. Пузиренко, Л. О. Родніна, С. П. Семенюк, І. І. Фекета та ін.

У сучасній українській мові фемінітиви утворюють доволі потужну лексико-семантичну групу, що дало змогу виокремити їх в окрему категорію жіночності або фемінітивності (М. Брус). Фемінітиви трактуються в лінгвістичній літературі як слова жіночого роду для найменування жінок, які є парними або альтернативними відповідним назвам чоловічого роду. Відома українська дослідниця фемінітивів Марія Брус пропонує таке визначення: «Категорія жіночності – це узагальнене абстрактне поняття на позначення сукупності слів, об'єднаних значенням «особа жіночої статі»» [2, с. 102].

Оскільки категорія жіночності – невід'ємна частина лексичної системи в цілому, то у становленні й розвитку фемінітивів виокремлюють такі ж періоди, як і в історії розвитку української мови: «... формування категорії жіночності відбувалося з індоєвропейської доби, у спільнослов'янський та спільнослов'янський періоди до X ст., у давньоукраїнський період XI–XV ст., у староукраїнський період XVI–XVII ст., у новий український період XVIII–XIX ст. і в сучасний період XX–XXI ст.» [2, с. 102], що вказує на давність похо-

дження назв-фемінітивів і безперервність розвитку й збагачення цієї лексико-семантичної групи.

Усе вищезазначене зумовлює актуальність проведення лінгвістичних досліджень мови творів визначних українських письменників, вагоме місце серед яких посідає Олександр Довженко. Дослідження фемінітивів в ідіостилі митця є складником лінгводовженкознавчого напрямку української лінгвістики.

Мета статті – виокремити лексико-семантичну групу слів на позначення осіб жіночої статі в ідіостилі Олександра Довженка, проаналізувати підгрупи фемінітивів за семантикою, розглянути словотвірні тенденції фемінітивів; указати на можливості використання матеріалів статті в шкільному курсі української мови.

Виклад основного матеріалу. Матеріалом для аналізу лексем на позначення назв жінок слугували кіноповісті: «Зачарована Десна», «Україна в огні», «Поема про море»; оповідання: «Стий, смерть, зупинись!», «Незабутнє», «Ніч перед боєм», «Перемога», «Мати», «Воля до життя»; «Щоденник».

Найменування жінок в ідіостилі Олександра Довженка становлять обширну лексико-семантичну групу номінацій. У межах цієї групи встановлюється десять підгруп фемінітивів за семантикою. Майже кожна із підгруп у свою чергу членується на окремі мікрогрупи слів.

1. Назви жінок за характерними ознаками:

- за внутрішніми якостями – *трудівниця, мерзотниця, білоручка*: «Але споглядання раптової смерті дівчини – красуні й **трудівниці** – кладе свій слід на серця всіх присутніх» [13, с. 138], «Виходить заміж, **мерзотниця!**» [13, с. 149], «Якщо колись нікчемні князі й барони захищали зі зброєю честь своїх дочок-**білоручок**, що ж мені робити з тобою, гвалтівник дочки моєї – комсомолки, **трудівниці моря?**!» [13, с. 152];

- за рисами характеру – *цяця (горда, зарозуміла)*: «– Подумаєш, **цяця**, – ще відвертається!» [13, с. 99];

- за розумовими та ін. здібностями чи вадами – *дура*: «– Це наша земля, українська **дура**, – процідив крізь зуби жандарм і повалив Олесю» [12, с. 115];

- за особливостями поведінки – *заступниця*: «– А ти взнай.

Заступниця» [12, с. 96];

- за способом життя – *проститутка, повія, наложниця, курва, шмара, устілка, мучениця*: «Нищите братів, а ця аморальна сволота, ці духовні **проститутки**, тварюки лізуть до вас у ліжко кохатися з вами, вбивцею і катом» [12, с. 130], «Глибоко обурений

і ображений у своїх кращих думках, він годен був понищити всіх оцих старост, поліцейських, всю охорону ладу, жандармерію, вільне козацтво, проститутток і німецьких прислужниць і **наложниць**, яких німці розвели велике множество на поневоленій землі» [12, с. 136], «Приведіть сюди тую офіцерську **курву**» [12, с. 137], «О, **повія**, будь ти проклята, нехай!» [12, с.137], «Гей, звідки ти, **шмара?**» [12, с. 137], «**Повія! Устілка!**» [12, с. 138], «**Яка я повія? Мучениця я!**» [12, с. 139];

- за стосунками з іншими людьми – подруга: «Вона весело прощається з **подругами** й товаришами по будівництву» [13, с. 91], «Тільки кілька молодих дівчат і літніх жінок, які поринули, очевидно, в гіркі особисті спогади, та дві-три **подруги** тужать тихо й жалібно» [13, с. 138].

2. Назви жінок за певною діяльністю:

- за родом діяльності, обов'язками – ворожка, артистка, туристка, зрадниця, прислужниця, шпигунка, шпionка, перекладачка, колгоспниця, партизанка, хранительниця: «З того часу, щось років через десять чи двадцять, мати об'явила себе **ворожкою** і почала лікувати людей від зубів, пристриту й переляку, хоч і сама хворіла» [12, с. 24], «Бувало, після роботи, вечорами, вона, як птиця, ну так же багато співала коло хати на все село, так голосно і так прекрасно, як, мабуть, і не снилося ні одній припудреній **артистці** з орденами» [12, с. 68], «Коли прокурор партизанського загону Лимарчук узнав, що партизани захопили в полон жінку капітана Пальми, він страшно зрадіє і зараз же заочно присудив їй до розстрілу як підлу **зрадницю** вітчизни» [12, с. 136], «Глибоко обурений і ображений у своїх кращих думках, він годен був понищити всіх оцих старост, поліцейських, всю охорону ладу, жандармерію, вільне козацтво, проститутток і німецьких **прислужниць** і **наложниць**, яких німці розвели велике множество на поневоленій землі» [12, с. 136], «Ти його **шпигунка?**» [12, с. 138], «На ганок вийшла **перекладачка...**» [12, с. 191], «По польовій дорозі на околиці села син **колгоспниці** Марії Гуренко покидає колгосп» [13, с. 77], «**Партизанко, хранительнице** батьківського вогнища, **хранительнице** нації!» [12, с. 198];

- за професією – вчителька, сестра (медична), штукатурниця, письменниця, секретарка, сестра милосердя: «— Ми **вчительки**, комсомолки...» [12, с. 91], «Санітари подавали їм поранених, **сестри** підносили хірургічні приладдя» [12, с. 125], «А я **штукатурниця** з Нової Каховки» [13, с. 72], «Одна **письменниця** сказала: признаю два міста – Ленінград і Каховку» [13, с. 91],

«– Що з вами? – **секретарка** перестала стукати на машинці» [13, с. 152], «Про жінку, про дівчину в шинелі, про **сестру милосердя**, сестру-жалібницю, про партизанку, про зв'язківця» [12, с. 199];

- за посадою – заступниця міністра: «І тут один з них, намагаючись, треба думати, кинути твердий предмет у своє зображення у блискучій зімієвській фарі, несподівано влучає в тітку **заступниці міністра** цієї промисловості Степаниду, яка раптово з'явилася з сіней» [13, с. 98–99];

- за нахилами, інтересами, політичними переконаннями тощо – комсомолка, націоналістка, комуністка: «– Ми вчительки, **комсомолки...**» [12, с. 91], «**Націоналістка!**» [12, с. 137], «Якщо колись нікчемні князі й барони захищали зі зброєю честь своїх дочок-білоручок, що ж мені робити з тобою, гвалтівник дочки моєї – **комсомолки**, трудівниці моря?!» [13, с. 152], «Були ви комуністкою чи ні?» [13, с. 230].

3. Назви жінок за родовими та сімейними стосунками:

- за спорідненістю і свояцтвом – *мати, баба, прабаба, жінка (дружина), невістка, донька, дочка, донечка, тітка, сестра, дружина, матінка, бабуся, онука, ненька, матуся*: «Коли ж дивлюсь – **баба** снує коло моркви, дідова **мати**» [12, с. 20], «Отже, кинувшись через тютюн у сад, **прабаба** бухнулась з розгону на коліна» [12, с. 21], «За це Бог справедливо покарав його, повелівши злодіям своїм обікрасти його крамничку карбованців, казали, на десять, після чого **жінка** й діти його довго верещали й плакали і сам він голосно кричає од бідності і накликає на всіх холеру» [12, с. 27], «Його обходили кури й поросята, собаки оббігали городами, а **невістка** Галька спала в коморі і часто плакалась нашій матері, що дід її задушить своїм тютюном, і викидала його свитку надвір» [12, с. 27], «Одного разу, вдаривши отак костуром об землю, він до смерті перелякав **доньку** справника Конашевича, що йшла, замріявшись, на побачення до якогось панича» [12, с. 37], «Потім Олеся розказала Василю, що це плаче її **тітка** Мотря, у якій забрано вже до армії чотирьох синів» [12, с. 71], «Повернувшись додому, він звелів своїй **дружині** Одарці подавати обід, а синові звелів спішно запрягати коня» [12, с. 101], «– Прощайте, **матінко** моя рідна, не забувайте мене, не забудете?» [12, с. 101], «Тримайчись восковою рукою за **бабусину** спідницю, лежала верхня половинка її білявої **онуки**, дівчинки років п'яти...» [12, с. 188], «Наша рідненька **ненька**» [12, с. 190], «А бійці тоді: "**Матусю**, спасибі, прощайте!"» [12, с. 190], «Діти теж: троє з війни не повернулись, один капітаном десь, не знаю, підводного човна,

один у Каховку на будівництво подався, а тепер уже й **дочка** менша туди рветься, школу закінчує...» [13, с. 85], «Поруч з капітаном – інший, вже річковий капітан, Андрій Притуляк, з маленькою гарною **донечкою** на руках, а у **донечки** в руках – лялька, неначе портретик її в мініатюрі» [13, с. 99];

- за сімейним станом – вдова, вдовиця: «Не витримає, помутівся розум матері, і коли її одного разу Іванова **вдова** показала журнал «Огонек» з кольоровою фотографією пам'ятника загиблим воїнам у Берліні, вона, приголомшена схожістю з Іваном, вже не розставалася з журналом» [13, с. 101], «Про щось велике, незабутнє нагадала йому молода **вдовиця**» [13, с. 125].

4. Назви жінок за відношенням до чоловіків:

- за діяльністю чоловіка – попада, генеральша, головиха: «Та ще хтось пустив провокаційну чутку, ніби **попада** у Великий піст їла скоромне, яке вона одержувала вприпуст з закритого попівського розподільника» [12, с. 41], «З дружиною легше стане: вже не **генеральша** буде – **головиха**» [13, с. 128].

5. Назви жінок за соціальним станом:

- за походженням – панночка: «– Ой, – зойкнула **панночка** і стрибнула як несамовита» [12, с. 37];

- за соціальним положенням – хазяйка (господиня), господиня, невольниця, рабня: «– Харашо! – кричав білявий солдат в бік хати, побачивши **хазяйку**» [12, с. 74], «Поїзд, переповнений **невольницями**, побитими чоловіками, кіньми та биками, рушив на захід» [12, с. 102], «Уже з другої далекої річки виходила **невольниця** Христя у мокрій одежі» [12, с. 129], «Волочать прекрасних **рабинь** на вогнище» [13, с. 133], «Про Катерину, що плакала з Ярославною, про нашу геніальну українську **хазяйку**, про **господиню** України» [12, с. 198];

- за суспільним станом – товаришка, громадянка: «Не слухайте його, **товаришки**, – сказав Василь Кравчина, увійшовши до кабінету» [12, с. 91], «Він чув лише останні вигуки голови, але йому зараз вже була ясна вся картина розмови цього отця міста з своїми нещасливими **громадянками**» [12, с. 91];

- за титулом – княгиня, цариця: «Якщо не мовчати, на догоду довгій низці редакторів, наставників і повчальників, і не кривити пером в обхід питань, на догоду благополучності, на догоду тому, що скаже підла старенька **княгиня** Марія Олексіївна, на догоду квартирі своїй, машині своїй, дачі своїй, місцю в президії своєму, – важко писати про село, де пролетіло безповоротно далеке

дитинство» [13, с. 129], «**Цариця** заколює себе ножем, дивлячись на страшне обличчя царя» [13, с. 133];

- за званням, нагородами – ударниця, героїня, орденоноска: «Ось краща **ударниця Христина**» [13, с. 124], «Я бачу свою матір-**героїню**, розіп'яту на груші жорстокими фашистами» [13, с. 143], «Женуть **орденоноски** племінних корів важких і плачуться над ними по шляхах із дитьми разом» [13, с. 168].

6. Назви жінок за біологічними ознаками:

- назви жінок узагалі – жінка, баба, сеньйора, фрау, мамаша, жєнщина, дама: «У **жінок** була своя стежка: вони довіряли свої скарги Матері Божій, а та вже передавала Сину чи Святому Духу-голубу» [12, с. 21], «– Ой, пробі! Рятуйте! Про-обочку! – закричали **баби**» [12, с. 41], «А що робить в цьому плані ваша **сеньйора?**» [12, с. 130–131], «Приведіть сюди **фрау Пальма**» [12, с. 131], «Драстуйте, **мамаша**, ну як же ви тут?» [12, с. 142], «– Що за **жєнщина** висить?» [13, с. 229], «Помрете ви, **даму**» [12, с. 199];

- за віковими ознаками – дівчинка, дівка, баба, дівчина, бабуся, тітка, стара жінка, молода жінка, восьмикласниця, молодиця: «У нас уже вмерло п'ять хлопчиків і дві **дівчинки**» [12, с. 22], «Мати клялася, що коли вона, бувши ще **дівкою**, спала в коморі, святий Юрій раз з'явився їй у сні в білих ризах, на білому коні, з довгим списом ...» [12, с. 24], «**Баби, дівки**, діди, чоловіки, діти!» [12, с. 42], «– Будь здорова, **дівчино**» [12, с. 67], «Коло розбитої печі, серед руїн, лежала **бабуся**» [12, с. 187], «Так, **тітку** Уляну наздогнали і трохи не вбили» [12, с. 188], «Два поранених бійці, блукаючи в крові і горі, зайшли чи, мо', залізли рачки через леваду і городи до одної **старої жінки** переховатися од смерті й води напитись» [12, с. 189], «**Восьмикласниця**, шістнадцять років» [13, с. 153], «Продавали сало, м'ясо бійцям за безцінок, а то й так роздавали **баби і молодиці**» [13, с. 169], «П'ятдесят тисяч нещасних наших **дівчат і молодих жінок** повезено до Німеччини на сільськогосподарські роботи і в бардаки для обслуговування робочих рабів, наведених з Франції, Італії та інших окупованих країн» [12, с. 220];

- за зовнішніми рисами, що сприймаються органами зору – квіточка (красива), красуня: «Голубонько ж ти моя сизенька, **квіточка...**» [12, с. 34], «– Красуня...» [13, с. 108], «Але споглядання раптової смерті дівчини – **красуні** й трудівниці – кладе свій слід на серця всіх присутніх» [13, с. 138];

- назви жінок за душевним станом – жалібниця, плакальниця: «Вони кричали на сестер-**жалібниць** і ляпались поганими словами, проклинаючи інструмент, невправність помічників і все на світі» [12, с. 125], «**Плакальниці** потрясають нічний степ» [13, с. 133].

7. Назви жінок за церковно-релігійними ознаками:

- за церковно-релігійними особливостями, посадою – *свята*: «*Не смій, вона **свята***» [12, с. 107].

8. Назви жінок за ситуативним станом – *небога (бідна, сердешна, нещаслива)*: «*Допивши молоко, він витяг з кишені револьвер і між іншим застрілив **небогу***» [12, с. 74].

9. Назви жінок за місцем проживання і перебування – *сусідка, міщанка*: «*Приходили часом **сусідки***» [12, с. 190], «*Це **сусідка Антоніни Соломія Бесараб***» [13, с. 109], «– *Замовкни, благаю... О **міщанка!**...*» [13, с. 132].

10. Назви жінок за національністю, расою – *німкеня, українка, слов'янка*: «– *На, на, на!.. – Одна **німкеня** вдарила її парасолем*» [12, с. 124], «*Німці й **німкені** підходили до Олесі, трогали її руками, повертали*» [12, с. 124], «– *До речі, хто ваша дружина? – **Українка***» [12, с. 130], «*Але закордон ще приїде до вас, приїде подивитися на вашу піч під небом, на сухенькі гвоздики од пристріту в пічурці, на ваш пам'ятник, і якщо є на світі хоч краплина сумління, він поклониться вашій красі, дорога наша мати, **слов'янку, українку** дорога*» [13, с. 230].

Неважко помітити, що найбільш потужну підгрупу становлять найменування жінок за спорідненістю та свояцтвом. До найбільш уживаних належать значення «мати – жінка стосовно своїх дітей» (*мати, матінка, ненька, матуся*), «дочка – жінка стосовно своїх батьків» (*донька, дочка, донечка*), «дружина – жінка стосовно свого чоловіка» (*дружина, жінка*), «баба – жінка стосовно своїх онуків» (*баба, бабуся*).

Достатньо частотною за вживанням є підгрупа назв за віковими ознаками: «дівчина – молода особа жіночої статі» (*дівка, дівчинка, дівчина, восьмикласниця*), «жінка – особа жіночої статі середнього віку» (*молодиця, жінка, тітка*), «баба – літня особа жіночої статі» (*баба, бабуся, стара жінка*).

Тому можемо зробити висновок, що фемінітиви зі значенням «дівчина», «мати», «дочка», «дружина», «жінка» є провідними в художній творчості Олександра Довженка.

Частина фемінітивів відображають реалії радянської доби: *комсомолка, ударниця, колгоспниця, комуністка*.

До менш уживаних належать назви жінок за рисами характеру, розумовими здібностями, вадами, особливостями поведінки тощо.

Розглянемо словотвірні тенденції фемінітивів. Традиційно більшість аналізованих лексем утворюється від іменників чоловічого роду за допомогою спеціальних суфіксів.

Лінгвісти загалом виділяють понад 13 суфіксів для утворення іменників – назв осіб жіночої статі. У проаналізованих фемінітивах в ідіостилі Олександра Довженка нами виділено 7 суфіксів.

1. Суфікс **-к-** – *українка, сусідка, міщанка, ворожка, артистка, туристка, шпигунка, перекладачка, вчителька, секретарка, комсомолка, націоналістка*: «– До речі, хто ваша дружина? – **Українка**» [12, с. 130] – утворює назву жінки за національністю, «**Це сусідка Антоніни Соломія Бесараб**» [13, с. 109] – назва за місцем перебування, «– Замокни, благаю... О **міщанка!**...» [13, с. 132] – за місцем проживання, назви за родом діяльності: «**З того часу, щось років через десять чи двадцять, мати об'явила себе ворожкою і почала лікувати людей від зубів, пристриту й переляку, хоч і сама хворіла**» [12, с. 24], «**Бувало, після роботи, вечорами, вона, як птуця, ну так же багато співала коло хати на все село, так голосно і так прекрасно, як, мабуть, і не снилося ні одній припудреній артистці з орденами**» [12, с. 68], «**Німкенья. Туристка**» [12, с. 130], «**Ти його шпигунка?**» [12, с. 138], «**На ганок вийшла перекладачка...**» [12, с. 191], «– **Ми вчительки, комсомолки...**» [12, с. 91] – назва за професією, «– **Що з вами? – секретарка перестала стукати на машинці**» [13, с. 152] – назва за професією, «**Націоналістка!**» [12, с. 137], «**Якщо колись нікчемні князі й барони захищали зі зброєю честь своїх дочок-білоручок, що ж мені робити з тобою, гвалтівник дочки мосі – комсомолки, трудівниці моря?!**» [13, с. 152] – назви за політичними переконаннями.

2. Суфікс **-иц-** – *цариця, заступниця, мучениця*: «**Цариця заколює себе ножом, дивлячись на страшне обличчя царя**» [13, с. 133] – назва за титулом; «– **А ти знай. Заступниця**» [12, с. 96] – назва жінки за особливостями поведінки, «**Яка я повія? Мучениця я!**» [12, с. 139] – назва за способом життя.

3. Суфікс **-ин-** – *княгиня*: «**Якщо не мовчати, на угоду довгій низці редакторів, наставників і повчальників, і не кривити пером в обхід питань, на угоду благополучності, на угоду тому, що скаже підла старенька княгиня Марія Олексіївна, на угоду квартирі своїй, машині своїй, дачі своїй, місцю в президії свому, – важко писати про село, де пролетіло безповоротно далеке дитинство**» [13, с. 129] – назва за титулом.

4. Суфікс **-ш-** – *генеральша*: «**З дружиною легше стане: вже не генеральша буде – головиха**» [13, с. 128] – назва за діяльністю чоловіка.

5. Суфікс **-их-** – *головиха*: «**З дружиною легше стане: вже не генеральша буде – головиха**» [13, с. 128] – назва за діяльністю чоловіка.

6. Суфікс **-ниц-** – *мерзотниця, трудівниця, колгоспниця, письменниця, штукатурниця, ударниця, жалібниця, плакальниця*: «*Виходить заміж, мерзотниця!*» [13, с. 149] – назва за внутрішніми якостями, «*Якщо колись нікчемні князі й барони захищали зі зброєю честь своїх дочок-білоручок, що ж мені робити з тобою, гвалтівник дочки моєї – комсомолки, трудівниці моря?!*» [13, с. 152] – назва за внутрішніми якостями; «*По польовій дорозі на околиці села син колгоспниці Марії Гуренко покидає колгосп*» [13, с. 77] – назва за родом діяльності, «*Одна письменниця сказала: признаю два міста – Ленінград і Каховку*» [13, с. 91] – за родом діяльності, професією, «*А я штукатурниця з Нової Каховки*» [13, с. 72] – назва за професією, «*Ось краща ударниця Христина*» [13, с. 124] – за званням, нагородами, назви жінок за душевним станом: «*Вони кричали на сестер-жалібниць і ляпались поганими словами, проклинаючи інструмент, невравність помічників і все на світі*» [12, с. 125], «*Плакальниці потрясають нічний степ*» [13, с. 133].

Суфікс **-ун-** – *красуня*: «*Але споглядання раптової смерті дівчини – красуні й трудівниці – кладе свій слід на серця всіх присутніх*» [13, с. 138] – назва за зовнішніми ознаками.

Найбільш частотними в проаналізованих лексемах є суфікси **-к-** і **-ниц-**.

Фемінітив на позначення особи за національністю «*німкеня*» утворений двома суфіксами: **-к-** і **-ен-**: «*Німці й німкені підходили до Олесі, трогали її руками, повертали*» [12, с. 124].

Також в аналізованих творах маємо фемінітивні іншомовні запозичення на позначення назв жінок узагалі (заміжніх): *сеньйора, фрау, дама*: «*А що робить в цьому плані ваша сеньйора?*» [12, с. 130–131], «*Приведіть сюди фрау Пальма*» [12, с. 131], «*Помрте ви, дами*» [12, с. 199].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, лексеми категорії жіночності у мові творів Олександра Довженка є природними, невимушено вплетеними у загальну канву оповіді, відображають життєві реалії певної історичної епохи й суспільно-побутові явища. Аналіз зазначених вище лексем дав можливість твердити про широке вживання в ідіостилі О. Довженка власне українських або питомих фемінітивів як найбільш продуктивних і частотних, що стали відображенням найдавніших жіночих образів (*мати, дочка, дівчина, дружина*), використання спільнослов'янських фемінітивів та деяких запозичень, а також фемінітивних назв на позначення тогочасних реалій життя: *комсомолка, комуністка, колгоспниця, ударниця* тощо.

Література

1. Брус М. П. Загальні жіночі особові номінації в українській мові XVI–XVII століть: словотвір і семантика: дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2001. 260 с.
2. Брус М. П. Відображення категорії жіночності в поетичній мові Тараса Шевченка. *Київські полоністичні студії* / наук. ред. та упоряд. Р. Радишевський]. Київ: ТОВ «ДІА», 2015. Т. XXVI. С. 102–107.
3. Брус М. П. Відображення категорії жіночності в художній мові Василя Стефаника. *Прикарпатський вісник НТШ: науковий журнал* / ред. докт. філол. наук. С. І. Хороб. Івано-Франківськ, 2011. № 2 (14). С. 51–59.
4. Брус М. П. Гіпонімія й антонімія фемінітивів в українській мові XVI–XVII століття. *Семантика мови і тексту: збірник статей VIII Міжнародної наукової конференції*. Івано-Франківськ: Плай, 2003. С. 78–83.
5. Брус М. П. Історія вивчення словотвору фемінітивів у слов'янському мовознавстві. *Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ: Плай, 2004. № 10. С. 206–213.
6. Брус М. П. Історія вивчення словотвору фемінітивів у слов'янському мовознавстві. *Галичина: Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ: Плай, 2004. № 10. С. 206–213.
7. Брус М. П. Словотвірна термінологічна база фемінітивної підсистеми української мови. *Лінгвістичні студії: збірник наукових праць* / наук. ред. А. П. Загнітко. Донецьк: Донецький національний університет, 2011. Вип. 23. С. 17–21.
8. Брус М. П. Фемінітиви в художній мові Олександра Олеся. *Вісник Сумського державного університету. Серія «Філологія»*. Суми: Вид-во Сумського державного університету, 2008. № 2. С. 18–24.
9. Брус М. П. Фемінітиви як відображення історії українського жіноцтва XVI–XVII століть. *Українська історична та діалектна лексика: збірник наукових праць*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. Вип. 5. С. 144–155.
10. Брус М. П. Фемінітивний світ художньої мови Леся Мартовича. *Вісник Прикарпатського університету*. Філологія. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2012. Вип. 34–35. С. 126–130.
11. Вакуленко М. О. Декілька зауваг щодо фемінітивів в українській мові. *Вісник НАН України*. 2018. № 1. С. 86–89.
12. Довженко О. Вибрані твори. Київ: Дніпро, 1971. 238 с.
13. Довженко О. Зачарована Десна. Україна в огні. Щоденник. Київ: Веселка, 1995. 574 с.
14. Семенюк С. П. Запозичені форманти в іменниках з модифікаційним значенням жіночої статі (кінець XVIII – початок XXI ст.). *Українська мова*. 2009. № 2. С. 14–20.
15. Семенюк С. П. Творення іменників з модифікаційним значенням жіночої статі в новій українській мові (суфікс -их-а). *Ономастика і апелятиви: зб. наук. праць*. Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. Вип. 3. С. 139–145.

References

1. Brus, M. P. (2015). *Vidobrazhennia katehoriyi zhinochnosti v poetychniy movi Tarasa Shevchenka* [Reflection of the femininity category in the poetic language of Taras Shevchenko]. *Kyivski polonistychni studiyi* [naukovyi redaktor ta uporiadnyk R. Radsyshevskiy]. T. XXVI. Kyiv: TOV «DIA». 102–107 [in Ukrainian].
2. Brus, M. P. (2011). *Vidobrazhennia katehoriyi zhinochnosti v khudozhniy movi Vasylii Stefanyka* [Reflection of the femininity category in the expressive language of Vasylii Stefanyk]. *Prykarpatskyi visnyk NTSh : Naukovyi zhurnal* [red. dokt. filol. nauk. S. I. Khorob]. Ivano-Frankivsk. 2 (14). 51–59 [in Ukrainian].
3. Brus, M. P. (2004). *Istoriya vyvchennia slovtvoru feminityviv u slov'ianskomu movoznavstvi* [History of the studying of the word-formation of femininitives in Slavic linguistics]. *Halychyna: Naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys*. Ivano-Frankivsk: Plai, 2004. 10. 206–213 [in Ukrainian].
4. Brus, M. P. (2011). *Slovtvorna terminolohichna baza feminityvnoyi pidsystemy ukrayinskoyi movy* [Word-formation terminology base of the femininitive subsystem of the Ukrainian language]. *Linhvistychni studii: Zbirnyk naukovykh prats'* [nauk. red. A. P. Zahnitko]. Donetsk: Donetskyi natsionalnyi universytet, 2011. Vyp. 23. 17–21 [in Ukrainian].
5. Brus, M. P. (2008). *Feminityvy v khudozhniy movi Oleksandra Olesia* [Femininitives in the expressive language of Oleksandr Oles]. *Visnyk Sumskoho derzhavnogo universytetu. Seriya «Filolohiia»: Naukovyi zhurnal*. Sumy: Vyd-vo Sumskoho derzhavnogo universytetu. 2. 18–24 [in Ukrainian].
6. Brus, M. P. (2012). *Feminityvnyi svit khudozhnoi movy Lesia Martovycha* [Femininitive world in the expressive language of Les' Martovych]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Filolohiia*. Ivano-Frankivsk: Vyd-vo Prykarpatskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylii Stefanyka. Vyp. 34–35. 126–130 [in Ukrainian].
7. Vakulenko, M. O. (2018). *Dekilka zauvah shchodo feminityviv v ukrainskii movi* [Some remarks on femininitives in the Ukrainian language]. *Visnyk NAN Ukrainy*. № 1. 86–89 [in Ukrainian].
8. Dovzhenko, O. (1971). *Vybrani tvory* [Selected works]. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
9. Dovzhenko, O. (1995). *Zacharovana Desna. Ukraina v ohni. Shchodennyk* [The Enchanted Desna. Ukraine in the flame. Daybook]. Kyiv: Veselka. 574 s.
10. Semeniuk, S. P. (2009). *Zapozycheni formanty v imennyakh z modyfikatsiinym znachenniam zhinochoi stati (kinets XVIII – pochatok XXI st.)* [Borrowed formants in nouns with a modification value of a woman's gender (the end of the XVIII – the beginning of the XXI century)]. *Ukrainska mova*. 2. 14–20 [in Ukrainian].
11. Semeniuk, S. P. (1998). *Tvorennia imennykiv z modyfikatsiinym znachenniam zhinochoi stati v noviy ukrainskyy movi (sufiks -ykh-a)* [The nouns creation with a modification value of a woman's gender in the new Ukrainian language (suffix -ykh-a)]. *Onomastyka i apeliatyvy: Zb. nauk. prats'*. Dnipropetrovsk: DDU. Vyp. 3, 139–145 [in Ukrainian].

S. V. Tsin'ko

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department Ukrainian language, literature and teaching methods Glukhiv National Pedagogical Alexander Dovzhenko University

The femininity category in the idiostyle of Oleksandr Dovzhenko

The article deals with the analysis of a lexical-semantic group of words reflected women's names in the idiostyle of Oleksandr Dovzhenko, and feminines subgroups by semantics, and word-formation of feminines. The issue of displaying the femininity category, particularly in the fiction language, has not been properly disclosed yet. So, the problems of the formation, normalization and using of feminines are quite relevant today.

Oleksandr Dovzhenko's classical scripts and short-stories («The Enchanted Desna» («Zacharovana Desna»), «Ukraine in the flame» («Ukrayina v ohni»), «Poem about the sea» («Poema pro more»), «Stop, Death, stop!» («Stiy, smert', zupynys»), «Night before the fight» («Nich pered boyem») and others) have served as a material for the analysis of lexemes on the denotation of the women's names.

The women's names constitute an extensive lexical-semantic group of nominations in the idiostyle of Oleksandr Dovzhenko. There are ten subgroups of feminines by semantics within this group. Almost each subgroup is subdivided into separate microgroups of words. The women's names constitute an extensive lexical-semantic group of nominations in the idiostyle of Oleksandr Dovzhenko. There are ten subgroups of feminines by semantics within this group. Almost each subgroup is subdivided into separate microgroups of words.

The most powerful subgroup is the women's names by affinity and relationships. The women's names with the meanings «mother is a woman in relation to her children», «girl is a woman in relation to her parents», «wife is a woman in relation to her husband», «grandmother is a woman in relation to her grandchildren» are of greatest current relevance in the works by Oleksandr Dovzhenko. The subgroup of names by age features with the meanings «girl is a young woman», «woman is a middle-aged woman», «granny is an elderly person of woman's gender» are also important. So, such feminines as «girl», «mother», «daughter», «wife», «woman» and their meanings testify to the rich feminine world of the expressive language of Oleksandr Dovzhenko. The fem words with the meanings «comsolol girl», «hard working girl», «collective farmer girl», «communist girl» reflect the realities of the Soviet era. The women's names by character traits, mental abilities, defects, peculiarities of behavior, etc. are less productive feminine meanings expressed by fem words.

The analysis of the given lexemes makes it possible to argue of the extensive using of Ukrainian or specific feminines in the idiostyle of O. Dovzhenko as the most productive and important, that have become the reflection of the oldest female images (mother, daughter, girl, wife), and the using of common Slavic feminines and some borrowings, and fem words due to the life realities at that time.

Key words: *feminines, idiostyle of Oleksandr Dovzhenko, femininity category, lexical-semantic group of words, word-formation of feminines, semantic subgroups of feminines, Ukrainian feminines.*

УДК 811.161.2 373.7:821.161.2

DOI 10.31654/2520-6966-2020-16f-101-162-174

В. В. Красавіна

доцент кафедри української мови і літератури Національного університету "Чернігівський колегіум" імені Т. Г. Шевченка, кандидат філологічних наук

Л. В. Зіневич

директор Чернігівської міської комунальної централізованої бібліотечної системи, кандидат філологічних наук, доцент

Явище фразеологізації в історичному романі «Троща» В. Шкляра

У статті досліджено фраземікон історичного роману «Троща» відомого белетриста В. Шкляра, який актуалізував тему визвольних змагань ОУН-УПА в сучасній українській літературі. Фразеологічні одиниці розглянуто з погляду функціонально-стилістичного навантаження в художньому тексті історичного твору: відображення хронологічно-просторової дійсності, індивідуалізації мовлення героїв, створення емоційно-експресивного тла, конотаційного малюнка, вираження авторської оцінки. Проаналізовані фразеологізми класифіковано за походженням (книжні, міжстильові, розмовно-просторічні, жаргонні), за ступенем засвоєння (узуальні, контекстуальні, індивідуально-авторські), за структурою (усталені, трансформовані). Авторами виявлено фразеологізми, характерні для повстанського руху, які некодифіковані словниками та раніше не досліджувалися, та ідіологеми, що були властиві комуністично-радянській системі.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, стійка сполука, фразеологізація, семантика, конотація, трансформація ФО.

За часів радянського тоталітаризму чимало сторінок нашої національної історії замовчувалося або спотворювалося, зокрема про звитяжну боротьбу ОУН-УПА за незалежність України. Радянські пропагандисти інтерпретували спротив українського народу окупаційній владі як націоналізм, зрадництво, бандитизм тощо. Лише після відновлення державності з'явилася низка творів, у яких правдиво відображено той героїчний і водночас трагічний період безперервної боротьби українців за самостійність, за свободу на власній землі.

До осмислення теми УПА звертається відомий сучасний белетрист В. Шкляр у романі «Троща», в якому йдеться про відчайдушну

повоєнну підпільну боротьбу на західноукраїнських землях. Оскільки відмінною рисою історичних творів є прагнення до граничної точності, об'єктивності у відображенні історичних подій, постатей, то письменник ретельно вивчає розкриті архіви ҚДБ, багатотомний «Літопис Української Повстанської Армії» М. Андрусяка, протоколи записів СБ УПА, свідчення очевидців, ідентифікує місцевість, опановує місцеву говірку для правдивості художньої оповіді.

Історичну достовірність зображуваного увиразнює мовно-стилістичний пласт – відповідні лексико-фразеологічні засоби: військово-політична лексика, діалектизми, жаргонізми, топоніми, прізвища, псевдо тощо. Значне історичне й національно-культурне змістове навантаження в художньо-історичному творі мають фразеологізми, які репрезентують при цьому експресію, емоційну наснагу, оцінку висловленого тощо. Фразеологічний образ, що створює основу семантики ФО, має національну закоріненість, національну специфіку, оскільки ґрунтується на реаліях (просторових, часових, подієвих тощо) відомих і зрозумілих, близьких лише представникам одного етносу, які об'єднані територією, історією, традицією. Більшість сталих сполук у романі одночасно актуалізують предметно-логічне та експресивно-оцінне значення, надаючи тексту певної прагматично-стильової тональності, сприяючи успішному декодуванню авторського задуму й створенню авторської текстової модальності.

Функціонування фразеологічних одиниць у художніх текстах постійно привертає увагу зарубіжних та вітчизняних науковців. Значний внесок у досліджувану проблему зробили: Л. Авксентьев, М. Алефіренко, О. Бачишина, Е. Берта, В. Білоноженко, Ю. Богданова, О. Важеніна, В. Виноградов, І. Гнатюк, А. Гребенюк, Ю. Драган, Т. Євтушина, С. Єрмоленко, Т. Здіховська, В. Калашник, Ж. Колоїз, Ю. Кохан, Ж. Краснобаєва-Чорна, А. Мелерович, В. Мокієнко, Л. Недбайло, В. Телія, І. Третьякова, В. Ужченко, Д. Ужченко, А. Улянич, О. Усенко, Л. Чабаненко, М. Шанський, Л. Щербачук, М. Яцьків та ін.

Актуальність обраної теми зумовлена тим, що роман «Троця» малодосліджений і недостатньо вивчений у контексті наукового лінгвістичного дискурсу, а фраземікон письменника в художньо-історичному творі заслуговує на особливу увагу.

Мета статті – дослідити семантичну та функціонально-стилістичну роль фразеологізованих стійких сполучень слів в історичному романі.

Незважаючи на тривале вивчення фразеології, до сьогодні в мовознавстві не існує однозначного вичерпного визначення фразе-

ологізму і його категорійних ознак. Ми посилаємося на дефініцію з енциклопедії «Українська мова»: «Фразеологізм, фразеологічна одиниця, фразеологічний зворот, фразема – нарізнооформлений, але семантично цілісний і синтаксично неподільний мовний знак, який своїм виникненням і функціонуванням зобов'язаний фразеомов. взаємодії одиниць лексичного, морфол. та синтакс. рівнів» [1, с. 708]. Виходячи з вищесказаного, найістотнішими рисами фразеологічних одиниць є відтворюваність у процесі спілкування, цілісність значення і «надслівність». Багато хто з дослідників пріоритетною ознакою ФО вважає відтворюваність. Наприклад, мовознавець С. Гаврін стверджує, що відтворюваність необхідно вважати основною властивістю тому, що вона єдина спільна та розпізнавальна ознака, яка вирізняє стійкі сполуки з маси вільних сполучень слів [2, с. 45]. Такої ж думки дотримується й відомий лексиколог М. Шанський. Пор.: Особливістю фразеологічного звороту, яка відмежовує його від вільного сполучення слів і зближує зі словом, виступає відтворюваність [3, с. 64]. Однак, як зауважує О. Кунін, фразеологізм не тому стійкий, що відтворюється в готовому вигляді, а навпаки, він відтворюється тому, що вирізняється стійкістю на фразеологічному рівні [4, с. 134]. На противагу попереднім переконанням, мовознавиця О. Ахманова стверджує, що основним критерієм для розмежування фразеологічних зворотів і вільних словосполучень є характер їхнього співвіднесення з дійсністю, цілісність номінації [5, с. 169].

Чим же є компоненти ФО: словами чи позаслівними утвореннями – теж питання дискусивне. Одні вчені вважають ці складники словами, інші – позаслівними утвореннями, які втратили своє лексичне значення, розчинившись у складі фразеологізму. Ми погоджуємося з думкою О. Смирницького, який стверджує, що «компоненти фразеологічних одиниць можна й потрібно вважати словами, але тільки специфічно вживаними» [6, с. 207]. Слова у складі фразеологізмів зберігають свою відносну семантичну самостійність, проте вже постають як несамотійні й виявляють своє значення лише в поєднанні з певним, окресленим колом слів. Таке розуміння ФО у межах художньо-історичного твору буде найприйнятніше. Мовознавець О. Пономарів на підставі генетичних, структурних та функційних ознак зараховує до фразеологізмів такі одиниці, як: прислів'я, приказки, крилаті вислови, афоризми, сентенції, максими, парадокси, літературні цитати, стійкі словосполучення нефразеологічного типу, що виконують номінативну функцію, термінологізовані фразеологізми, сталі дієслівно-іменні словосполучення тощо [7, с. 120–122]. Оже, у статті керуємося поняттям «фразеологізм» у ши-

рокому розумінні. Н. Бабич у вивченні ФО вважає основним стилістичний аспект, зазначаючи, що у фразеології мови немає нейтральних щодо стилю одиниць, проте існує чимало міжстильових сталих словосполучень. Усі ФО щодо їхньої експресивності дослідниця поділяє на сталі конструкції, які не передають емоційно-експресивних значень, і ті, що виражають найрізноманітніші емоційно-експресивні відтінки значень [8, с. 17–18].

Більшість мовознавців за стилістичними ознаками виділяє такі ФО: книжні, міжстильові, розмовні, просторічні, за ступенем засвоєння – узуальні та контекстуальні, оказіональні, індивідуально-авторські.

У художньому творі, який відображає реалії певного історичного періоду, часто виникають нові ФО, які входять до загальномовного вжитку, та ті, що, з'явившись під впливом якихось історичних подій, із часом виходять із активного використання й переходять до історизмів доби. Тож доцільно говорити про фразеологізацію сполучень слів, сутність якої мовознавець Л. Ройзензон визначив так: «Фразеологізація – це процес стабілізації й закріплення в мовленнєвій практиці мовного колективу як готових (тобто таких, які щоразу не створюються заново, а лише відтворюються, зберігаючись у пам'яті мовців), відносно стійких певних мовних комплексів. Формально-граматично ці комплекси можуть бути співвіднесені зі словосполученням, сполученням слів або реченням» [9, с. 114]. В енциклопедії «Українська мова» фразеологізація визначається як процес творення стійких, невірних сполучень слів, поступового набуття вільносинтаксичними прототипами категоріальних ознак фразеологізмів [1, с. 708]. Важливу роль у з'ясуванні функціональних властивостей стійких сполук відіграє контекст твору, бо саме в ньому ФО розкриває свій зміст. Отже, розглядаючи фразеологізм як структурний елемент художнього тексту, враховуємо його функціонально-стилістичні та семантичні особливості, системні зв'язки, у які він вступає в тексті.

У художньо-історичному романі «Троща» чимало ФО, які, виконуючи номінативну функцію, відображають особливості історичного післявоєнного періоду, колорит зображуваної епохи, а потрапляючи в певне контекстуальне оточення, набувають додаткового конотативного значення.

Мова роману багата на узуальні фразеологізми, наприклад: *рання пташка; вовчий голод; камінь на душі; ні сіло ні впало; лихо не без добра; душа в душу; перша скрипка; гаряча точка; хрущовська відлига* тощо. Спостерігаємо вкраплення діалектної лексики, як

наприклад: *сліпі кути; сі вродив зі срібною ложечкою в пуску; життє пробіжить як вода; водити шміраків за ніс* тощо. Виразну стилістичну функцію виконують трансформовані ФО, наприклад: *Нехай не тягне ящірку за хвіст; Якщо в мішку є шило, то рано чи пізно воно себе покаже; Жаби ще дужче за куликів хвалять своє болото*, та новостворені індивідуально-авторські ФО, сентенції, як наприклад: *Не треба все піддавати сумніву; Блажен не той, кому треба по зв'язку, а той, кому доста; Найстрашніше для чоловіка – бути смішним* тощо.

Проаналізовані фразеологізми належать до різних стилістичних пластів: книжні, міжстильові, розмовно-просторічні, жаргонні тощо. Для достовірного відображення післявоєнного періоду В. Шкляр у тканину художнього твору вводить книжні високого стилістичного заряду, наприклад, на позначення національно-визвольного руху: *українські патріоти; український націоналізм; рух опору; підпільна боротьба; вибороти свою державу; чисте сумління; ціною святої крові* тощо. Відповідно стилізуючи відображену добу, письменник використовує штампи-ідеологеми, характерні для радянського минулого, що функціонували з позитивною конотацією, але зі зміною оцінної парадигми в тексті набувають протилежного – іронічного забарвлення, часто різко негативної експресії: *радянська влада; радянський народ; червоний пролетаріат* тощо. Міжстильові сталі сполуки, напр.: *трудоий колектив; політична акція; лінія зв'язку* тощо, часто потрапляючи в певний контекст, набувають відповідних позитивних чи негативних конотацій. Як авторській оповіді, так і мові персонажів колоритності надають розмовно-просторічні фразеологізми, які роблять її емоційною, образною, влучною, лаконічною. Пор.: *упертися рогом; їжа не лізла до рота; гуляй, душа, без кунтуша; не полізла за словом у пазуху; почім кози на Лук'янівському базарі; весілля без чарки, що Мартин без Одарки; водити за носа; більшовицьке кубло; взяти більшовиків на дурня*, що характеризуються зниженим експресивно-стилістичним забарвленням. Такі ФО часто стають джерелом створення гумористичного, іронічного ефекту. Процес «орозмовлення», як зазначає С. Єрмоленко, «загалом характерний для української літературної мови 90-х років ХХ ст. і суголосний мові сучасної прози» [10, с. 4]. Натрапляємо на просторічні діалектні фразеологізми-вигуки, які вживаються в мові повстанців. Як зауважує В. Чабаненко, вигукові фразеологізми в текстах художніх творів виступають засобами інтенсифікації «емотивної виразності», тобто виконують емоційно-експресивну та емоційно-оцінну функції [11, с. 61]. Наприклад: *Шляк*

тебе трафив! Най би мене грім убив! Скурвий син! Колька йому в печінку! У СУМі зазначено: «Шляк би (аби) трафив кого, діал. – уживається як лайка, що виражає недобре побажання комусь при обуренні, досаді» [12, с. 492].

Оскільки в романі йдеться про український повстанський рух, то ключовими є стійкі вислови на позначення реалій УПА, наприклад: *українська повстанська армія; українське націоналістичне підпілля; підпільна боротьба; ідея української незалежності; вибороти свою державу; референт служби безпеки УПА; збройний опір; рух опору; відчайдушний прорив; пункт зв'язку; мертвий пункт; крайовий провідник; окружний провідник; правила конспірації; упала криївка; провокативні лоївки; підлягає ліквідації; агент-внутрішник; більшовицька агентура; більшовицьке кубло; накрили більшовики; більшовицькі стійки; сині кашкети; червонопогонники; тюремні мури* тощо. Порівняймо, «Під такими заголовками завжди писали статейки про *українських патріотів*, ганьбили наш *рух опору*»; «Всипа, – сказав Місько. – Маємо *агента-внутрішника*». СУМ тлумачить слово агент як багатозначне. Одне із значень: «3. Таємний співробітник органів розвідки якої-небудь держави, організації, шпигун» [13, с. 15]. Лексикографічне джерело не фіксує «агент-внутрішник – зрадник із середовища підпільників, внутрішній агент». «Кращі люди погинули, багато перейшло до більшовиків і нині водять *провокативні боївки* під виглядом повстанців». Словники не кодифікують зазначену лексему. У Вікіпедії вказано: «Боївка – військ. найменший збройний відділ ОУН, створюваний для виконання незначних оперативних завдань» [14]. Один із персонажів-повстанців так характеризує органи НКВС: «– Ти б теж сі змінив, якби довелось ходити в *більшовицьке кубло* й повсякчас лисичити». У СУМі зафіксовано, що «кубло» багатозначне слово, одне із перен. значень «4. Місце зосередження, притулок антигромадських або аморальних, злочинних елементів [15, с. 381]. Таким чином, стала сполука набуває негативного пейоративного відтінку **значення**.

Професійну фразеологію органів НКВС, МВС, характерну для репресивно-каральної системи, яка боролася з українським націоналістичним рухом, представлено таким рядом сталих сполук, наприклад: *агентурна мережа; оперативні обставини; формальна перевірка; обліковий режим; табори суворого режиму; небезпечний злочинець; підслідча справа; воєнний трибунал; смертний вирок; категорія неблагонадійних; буржуазні пережитки; націоналістичне охвістя; злісне хуліганство; підписка про співпрацю; провалити операцію; табори ГУЛАГу* тощо. Наприклад: «Мене взагалі дивує,

навіщо *каральна система* обснує *агентурною мережею* мільйони *сірої маси*, від якої не почуєш жодного *крамольного слова*. В одному реченні поєднано декілька сталих сполук – професійні й сленгові, як наприклад, *сіра маса*, що не фіксують словники, «пересічні громадяни, безлика маса людей, яка не має чітких моральних й національних принципів на противагу особистостям».

Низку жаргонних фразеологізмів фіксуємо в мовленні головного героя – колишнього репресованого повстанця, який відбув 25 років гулагівських таборів суворого режиму: *чорна мітка в паспорті*; *бандерівський термін*; *відкалатати від дзвінка до дзвінка*; *листи «під опікою»*; *ходити «під шнурок»*; *відбути усю «катушку»*; *план до двору*; *«задовбали органи»*; *мілицейський воронок*; *хлопці в чорних плащах*; *помічати хвостів*; *ховати за дріт* тощо. Порівняймо, «За *«злісне хуліганство»* ні сіло ні впало могли *впаяти три роки*. Тому я зі своїм *«послужним списком»* і *чорною міткою* в паспорті уникав зайвих сутичок, хоч *руки свербіли*; «У таборах ніколи не ходив *«під шнурок»*, не виконав жодної *виробничої норми*, через те й *відбув усю «катушку»*, *«бандерівський термін я відкалатав від дзвінка до дзвінка»*; «Це не була параноя, після повернення з таборів я часто *помічає за собою «хвостів»*, яких я лагідно називав *«хлопцями в чорних плащах»*. В. Шкляр вживає ФО – маркери тоталітарної доби, які відображають тотальну недовіру в суспільстві 70-х років, переслідування, стеження тощо. Звертаємося до ФСУМ, СУМу, останній кодифікує низку ФО із лексемою хвіст, як наприклад: «Бути (висіти) на хвості в кого – наздоганяти кого-небудь» [12, с. 43] тощо, але значення «помітити «хвіст» – зафіксувати спостереження, стеження, не зареєстровано в словниках. «Хлопці в чорних плащах» – співробітники радянських спецслужб, також не подають словники. Такі емоційно-експресивні, оцінні ФО підсилюють прагматичний ефект.

Радянсько-комуністична ідеологія породила чимало штампів-ідеологем. Як зауважує Г. Гусейнов, «... оскільки їх референтом не є узагальнення, абстракція або предметна реальність, ідеологема може бути представлена будь-яким елементом природної мови – від букви до стійкого словосполучення: семантика знака в мові ідеології вичерпується прагматикою» [16, с. 27]. Порівняймо в романі: *радянська влада*; *радянська людина*; *герой соціалістичної праці*; *зразковий пролетар*; *Ленінська кімната*; *день жовтневої революції*; *партійне зобов'язання*; *партійні газети*; *червоні партизани*; *червоні прапори*; *червоні транспаранти*; *червоні галстуки*; *червоні стрічки* тощо. Ідеологічно значущі прикметники в сталих сполуках характеризуються виразною позитивною оцінністю, оскільки такі ФО

були ідеологічним ядром радянської системи цінностей. Зі зміною морально-ціннісних орієнтирів українського суспільства вони залишилися соціальними маркерами відповідної епохи й перейшли до історизмів. Негативної конотації набували сталі сполуки, які належали до антагоністичної ідеології, напр.: *український буржуазний націоналізм; українська повстанська армія; українське націоналістичне підпілля* тощо. Порівняймо, «... на завтра припадав день жовтневої революції ...парад. Мене, неблагонадійного, на такі дефіляди, звісно, не кликали, та я не міг дивитися навіть збоку на колони людей під червоними транспарантами, червоними надувними кулями, червоними галстуками, червоними стрічками на грудях...назустріч червоній процесії»; «У ній (передовиці газети) йшлося про те, що весь *радянський народ* крокує назустріч 57-ій річниці великого жовтня, а тим часом навіть у *героїчний час* трапляються прояви *українського буржуазного націоналізму*». Зазначаємо, що в сталих сполуках ідеологічний компонент як окремий складник семантики змінив своє позитивне або, навпаки, негативне забарвлення на протилежне – відбулися зміни в оцінно-стильовій структурі. «Я вже *зразковий пролетар*, виконую норму і майже дотягаю до *героя соціалістичної праці*» – сталі сполуки високого експресивно-стилістичного заряду, які в радянському минулому створювали піднесений настрій, надавали пафосності, відображали героїку праці, потрапивши в певне контекстуальне оточення, набувають протилежної стильової тональності – зневажливо-іронічного забарвлення. «Деякі *люди з бандитським минулим* досі не покаялися, не засудили своїх злочинів, тому їм не місце серед *радянських людей*, особливо в *трудових колективах*». Спостерігаємо у творі зміну значеннєвих та оцінних характеристик ФО, що віддзеркалюють суспільно-політичну, морально-етичну площину буття українського народу в певний історичний період.

Одним із найбільш яскравих і виразних художньо-стилістичних засобів є прийом трансформації ФО. Мовознавець О. Пономарів фразеологічну трансформацію трактує як видозміну ФО з певною стилістичною настановою. Можливість видозміни фразеологізмів ґрунтується на збереженні їхньої внутрішньої форми, нарізно-оформленості та на відносній стійкості [7, с. 127]. Фразеологічна трансформація – це пристосування ФО до певного контексту для досягнення потрібного стилістичного ефекту.

Показова з погляду стилістичної виразності та знакова щодо впливу на семантику ФО заміна лексичного компонента фразеологізму, що дозволяє письменникові без розлогих описів і пояснень,

замінивши лише один складник ФО, схарактеризувати персонажа, окреслити ситуацію, висловити своє ставлення до зображуваного тощо. Вибір компонентів-замінників залежить від їх семантики, контексту і стилістичних інтенцій автора, як наприклад: «... *знати, як свою кишеню*»; «... *обдати гарячим вітром*»; «*низька ціна за життя*»; «*Ліс-батько та ніч-мати – найміцніше партизанське подружжя*»; «*Назвався вовком – мусиш підбивати*» тощо. Спостерігаємо й розширення ФО додатковими лексичними деталями, пор.: «... для тебе налагодив такий пункт зв'язку, де чужа муха не пролетіла»; «Жучок розповів мені історію, яка може *роздерти найчерствішу душу*»; «Місько добряче перехвилювався, *водячи за ніс більшовиків у їхньому лігві*, і ось нарешті зближався момент, заради якого він два місяці *ходив по лезу ножа. Водив шмраків за ніс*», в останньому діалектна лексема з негативною конотацією надає колориту розмовності, просторічності. Як бачимо, для досягнення мовної експресії письменник вживає в одному контексті кілька способів перетворень фразеологізмів, наприклад: «*Старушенція Європа любила теревені про демократію та права людини, але вкривалася холодним потом, коли їй нагадували про Українську Повстанську Армію*», де в асоціативному ряду стикаються просторічний компонент у складі узуального та книжні субститути високого стилістичного заряду ФО. Одним із найпродуктивніших прийомів семантичної модифікації є подвійна актуалізація фразеологічної одиниці – поєднання в ній лексичного й фразеологічного значень одночасно, тобто вільного і зв'язаного. Наприклад: «23 лютого, саме на *день совіцької армії, з іскри розгорілося полум'я* – вночі зайнялася Ленінська кімната». Таке мовне обігрування створює комічний, іронічний виражальний ефект.

Привертають увагу в романі авторські фразеологізми: афоризми, сентенції, – створені за загальноприйнятими мовними моделями, в яких узагальнено життєвий досвід митця, філософські погляди на світ, моральні цінності, на національну історію тощо. Вони можуть поповнити фразеологічний фонд нашої мови. Пор.: «Я казав їм (чекістам), що *свобода – це така дорога пані, котру не купиш, не продаси і тим більше не виміняєш... Ця гонорова пані не п'є шампанського, вона воліє лише крові*»; «*Не кожен чоловік приживеться в шкурі сексота*»; «*Зраду можна зрозуміти, але не можна виправдати*»; «*Проте вчорашній день не є виправданням для нинішнього*»; «*Без московського духу нині в начальники не беруть*»; «*Щастя – це радість осмислена, усвідомлена. Щастя – це крім*

усього, така небезпечна річ, якою можна і надірватися. Рано чи пізно доля виставить за нього окремий рахунок» тощо.

Отже, ФО в романі достовірно передають особливості історичного післявоєнного періоду – національно-визвольного руху на території Західної України. Широко представлені експресивні позитивно- та негативнооцінні книжні, розмовно-просторічні, жаргонні ФО, штамми-ідеологеми на позначення відтвореної історичної доби тощо. Виразну позитивну семантику передають ФО, які утверджують цінності державності та національно-визвольного руху, негативну психологічну оцінку мають ті, що вказують на спротив розвиткові української ідеї, побудові власної держави. Чимало сталих сполук, які відображали історичні реалії, морально-етичні цінності радянського часу, деідеологізовані або перейшли до розряду історизмів. Письменник використовує як узуальні, так і трансформовані ФО, з додатковими семантичними відтінками, які реалізують нове значення в контексті, увиразнюють авторську мову й мову персонажів. Безеквівалентні авторські фразеологізми – афоризми, сентенції – можуть збагатити фразеологічний фонд нашої мови. В індивідуальному стилі письменника відчутна образність діалектного слова, органічно поєднана з книжними фраземами, штампами – виразними маркерами часу, відтвореного автором. Фразеологічне багатство твору – засіб вираження іронії, гумору, створення комічних ситуацій, гротеску.

Література

1. Українська мова: енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ: Укр. енциклопедія, 2000. 752 с.
2. Гаврин С. Г. Фразеология русского языка (специальный семинар): пособие для студ.-заочн. ф-тов рус. яз. и лит. пед. ин-тов. Москва: Просвещение, 1967. 72 с.
3. Современный русский язык: учеб. для студ. пед. ин-тов. Ч. 1: Введение. Лексика. Фразеология. Фонетика. Графика и орфография / Н. М. Шанский, В. В. Иванов. Москва: Просвещение, 1987. 192 с.
4. Кунин А. В. Курс фразеологии английского языка. Москва: Высшая школа, 1986. 396 с.
5. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. Москва: Учпедгиз, 1957. 295 с.
6. Смирницкий А. И. Лексикология английского языка. Москва: МГУ, 1956. 260 с.
7. Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови: підручник. Київ: Либідь, 1993. 248 с.

8. Бабич Н. Д. Стилістика фразеологічних одиниць. *Укр. мова і літ. в шк.* 1979. № 11. С. 17–22.
9. Ройзензон Л. И. Фразеологизация как лингвистическое явление. *Труды Самгу им. А. Навои*. Вып. 119. Кафедра иностранных языков. Самарканд, 1961. 189 с.
10. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика і культура мови). Київ: Довіра, 1999. 431 с.
11. Чабаненко В. А. Стилістичне вираження фразеологізмів. *Укр. мова та літ. в шк.* 1981. № 9. С. 60–62.
12. Словник української мови: в 11 т. / ред. колег. І. К. Білодіда (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 11.
13. Словник української мови: в 11 т. / ред. колег. І. К. Білодіда (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 1.
14. URL: <https://uk.wiktionary.org/wiki/>.
15. Словник української мови: в 11 т. / ред. колег. І. К. Білодіда (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 4.
16. Гасан Гусейнов. Советские идеологемы в русском дискурсе 1990-х. Три квадрата. Москва, 2003. 272 с.
17. Шкляр В. Троця: роман. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2017. 417 с.

References

1. (2000). *Ukrainska mova* [The Ukrainian Language: Encyclopedia] / ed. by V. M. Rusanivskiy, O. O. Taranenko (co-editors), M. P. Ziabliuk et al. Kyiv: «Ukrainska Entsyklopedia» [in Ukraine].
2. Gavrin, S. G. (1967). *Frazeologiya russkogo yazyka* [Russian Phraseology: (special seminar): A guide for part-time students of faculties of Russian Language and Literature of teacher training institutes]. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
3. Shanskij, N. M., Ivanov, V. V. (1987). *Sovremennyj russkij yazyk. Chast 1: Vvedenie. Leksika. Frazeologiya. Fonetika. Grafika i orfografiya* [Modern Russian Language: Textbook for students of teacher training institutes]. Part 1: Introduction. Lexis. Phraseology. Phonetics. Graphics and Spelling. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
4. Kunin, A. V. (1986). *Kurs frazeologii anglijskogo yazyka* [A Course on English Phraseology]. Moscow: Vysshaya shkola [in Ukraine].
5. Ahmanova, O. S. (1957). *Ocherki po obshchej i russkoj leksikologii* [Essays on General and Russian Phraseology]. Moscow: Uchpedgiz [in Russian].
6. Smirnitskij, A. I. (1956). *Leksikologiya anglijskogo yazyka* [English Lexicology]. Moscow: MGU [in Russian].
7. Ponomariv, O. D. (1993). *Stylistyka suchasnoi ukrainskoi movy* [Stylistics of Contemporary Ukrainian Language]. Kyiv: Lybid [in Ukraine].
8. Babych, N. D. (1979). *Stylistyka fraseolohichnykh odynyts* [Stylistics of Phraseological Units]. Ukrainian Language and Literature at School. Issue 11, 17–22 [in Ukraine].

9. Rojzenzon, L. I. (1961). *Frazeologizaciya kak lingvisticheskoe yavlenie* [Phraseologization as a Language Phenomenon] // Studies of Samgu named after A. Navoi. Issue 119. Department of Foreign Languages. Samarkand [in Russian].

10. Yermolenko, S. Ya. (1999). *Narysy z ukraïnskoi slovesnosti (stylistyka i kultura movy)* [Essays on Ukrainian Philology (Stylistics and Language Culture)]. Kyiv: Dovira [in Ukraine].

11. Chabanenko, V. A. (1981). *Stylistychnye vyraznennia fraseolohismiv* [Stylistic Expressiveness of Phraseologisms] Ukrainian Language and Literature at School. Issue 9, 60–62 [in Ukraine].

12. Bilodid, I. K. (ed.). (1980). *Slovnyk ukraïnskoi movy* [A Dictionary of the Ukrainian language]. In 11 volumes (1970–1980). Volume 11 (1980) / Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. Institute of Philology. Kyiv: Naukova dumka [in Ukraine].

13. Bilodid, I. K. (ed.). (1970). *Slovnyk ukraïnskoi movy* [Dictionary of the Ukrainian language]. In 11 volumes (1970–1980). Volume 1 / Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. Institute of Philology. Kyiv: Naukova dumka [in Ukraine].

14. URL: <https://uk.wiktionary.org/wiki/>.

15. Bilodid, I. K. (ed.). (1973). *Slovnyk ukraïnskoi movy* [Dictionary of the Ukrainian language]. In 11 volumes (1970–1980). Volume 4 / Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. Institute of Philology. Kyiv: Naukova dumka [in Ukraine].

16. Gasan? Gusejnov (2003). *Sovetskie ideologemy v russkom diskurse 1990-kh* [Soviet Ideologemes in Russian Discourse of the 1990-s]. Moscow: Tri kvadrata [in Russian].

17. Shklyar, V. (2017)/ *Troshcha: Novel*. Kharkiv: Knyzhkovyi klub «Klub simeinoho dozvillia» [in Ukraine].

V. V. Krasavina

Associate Professor, Ukrainian Language and Literature Department, T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium»

L. V. Zinevich

Associate Professor

The phenomenon of phraseologization in the historical novel "troshcha" by V. Shklyar

This paper studies the phrasemics of «Troshcha» – a historical novel by V. Shklyar, a famous contemporary author who actualized the theme of OUN-UPA fight for freedom in modern Ukrainian literature. Phraseological units were examined with regard to their functional and stylistic load in the work of fiction: representation of chronological and spatial aspects of text reality, individualization of characters' speech, creation of emotional and expressive background, a connotation pattern, expression of author's evaluation. Phraseologisms under analysis were classified by their origin (bookish, inter-style, colloquial, slang) and by the scope of their usage (common, contextual, occasional, individual author's), by their structure (stable, transformed). Authors of this paper have

identified phraseologisms inherent to insurgency movement, which have not become dictionary entries and have not yet been researched, ideologemes, intrinsic to Communist Soviet system.

Phraseological units have a significant historical, and national and cultural load in historical fiction, and they are expressive, emotionally charged and evaluative at the same time. A phraseological image which is at the core of phraseological unity semantics is deeply rooted in the national specificity as it is based upon the actuals (spatial, chronemic, event-related) known and understood exclusively by the representatives of a certain ethnic group, sharing the same territory, history and tradition.

In the novel, phraseological units accurately convey the peculiarities of historical post-war period – the national liberation movement on the territory of Western Ukraine. The text has a plethora of positively and negatively coloured expressive bookish, colloquial, slang phraseological units, clichés-ideologemes representing the portrayed historical epoch, etc. Expressive positive semantics is rendered by phraseological units affirming the values of statehood and national liberation movement, while the ones indicating at the opposition to the development of Ukrainian idea and establishment of the independent state, are marked with negative psychological evaluative colouring. A lot of set expressions representing historical actuals of the Soviet times have been either de-ideologized or have become historical words. The author uses both commonly used and transformed phraseological units with additional semantic nuances, which actualize new contextual meanings and make author's language more expressive. Non-equivalent author's phraseologisms – aphorisms, maxims – can enrich the phraseological inventory of our language. The individual style of the author is marked with the expressiveness of dialect words, which is finely combined with bookish phrasemes, clichés as expressive markers of the historical period reconstructed by the author. Phraseological wealth of the work of fiction is a means of expressing irony, humour, creation of comic situations, grotesque.

Key words: a phraseological unit, a set expression, phraseologization, semantics, connotation, transformation of phraseological units.

УДК 81'1:159.9

DOI 10.31654/2520-6966-2020-16f-101-175-191

О. А. Зеленько

кандидат медичних наук, доцент кафедри загальної психології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Мемна структура внутрішньої форми членороздільної звукової мови – функційний аналог генного коду

Розвідка підсумовує низку статей, присвячених діалектиці формування і функціонування категорії свідомості. З виділеної у теорії мовознавства емотивною функцією виокремлюється відповідна складова, за волюта-тивною, яка супроводить комунікативну та когнітивну – соціальна, чи вольова. В останньому випадку те робиться в аспекті сугестивної лінгвістики. Деталізується тлумачення на основі деонтичної модальності із значенням необхідності та повинності. Таким чином обґрунтовується питання про самоусвідомлення антропологізованого носія саморегулюючої цивілізаційної системи.

Ключові слова: свідомість, вольовий, емотивний, самоусвідомлення, функційний.

Це підсумкова стаття, в якій аналізується соціальний (він же вольовий) компонент свідомості. На основі парадигмально визначеної когнітивно авторської методології соціальної педології сформульовано об'єкт тріадна категорія загальної психології свідомість, її антропологізований носій. Аналіз механізму формування та функціонування свідомісного процесу самоусвідомлення антропологізованого носія як апріорного чинника взаємодії з емпірично функціонуючою квантово виділеною відносно самоорганізуючою земною матерією автором реалізується виділенням двох парадоксів. Перший визначає компенсційно-трансформаційний процес формування емотивно-почуттєвого стрижневого компонента свідомості, підсумованого з'явою емотивної гармонії. Другий – це аналітико-синтезований процес категоризації і концептуалізації закономірностей уже згаданої взаємодії на основі пояснення діяння внутрішньої форми членороздільної звукової мови. Таким чином актуалізований аналіз ізоморфізму генного та мовного кодів. Поштовхом до цього стало запровадження у науковий обіг категорії соціального мема як аналога фізіологічного гена.

Отже, міжпредметним принципом зумовлений лінгвістичний аспект, що став предметом аналізу самоусвідомлення цивілізаційного елітника. Реальним те стало під кутом зору когнітивної парадигми. Відповідним чином автор звертається до проблематики когнітивної лінгвістики та когнітивної психології. Дискурсивний експериментальний аналіз німецькомовних замовлянь як структурованої сукупності концептів на основі категорії модальності, зокрема зосередженням на деонтичній модальності, підштовхнув його співвіднести самоусвідомлення земного антропологізованого носія з проблемою регулювання взаємодії з квантово самоорганізуючою земною системою пошуком емпірично сформованого ідентично конструкта демократичної соціальної моделі буття, свідомісним пошуком заперечивши попередній досвід європейського становлення старого та нового світів, підсумувавшись християнським середньовіччям й відродившись просвітництвом. Нині на черзі чергова трансформація земель в аспекті самоусвідомлення й саморегуляції. Реалізація того потребує звернення до когнітивного світобачення, відтвореного мовною картиною світу. Виявляється, вона закладена генетичним кодом у парадигмально функціонуючій свідомості аналітика і має як слід сподіватися мобілізуюче спрямування, орієнтуючи на пошук закономірностей, які б забезпечили буття.

Місійну функцію випало виконати когнітивній парадигмі, найперше, представленій когнітивною психологією та когнітивною лінгвістикою. Поплутування категорій свідомості як найвищої форми пізнання мисленням як складовою окремою операцією її формування – одна з підстав нерозрізнення когнітивно-гносеологічної (категорійно-понятійної наукової) та повсякденно-побутової конкретно-образної мовної моделей світу. До речі, це супроводиться протиставленням категоризації й концептуалізації, бо концептуалізація – це моделювання пізнання за допомогою концептів, які не тотожні з поняттям. Про це йдеться у посібнику науковців-педагогів Л. А. Ковбасюк, Н. А. Романової [13].

Посібник з питань новітніх теорій у мовознавстві [12] дає підстави сприймати когнівістику як галузь комплексу, яка на основі даного змістом й потенційно аналізом членороздільної звукової мови дає можливість вийти на аналіз методів комп'ютерного моделювання функціонування знань в інтелектуальних системах, а відповідно стати й предметом лінгвокогнітивної теорії вивчення реальних процесів породження та розуміння текстів й тлумаченням концепта як сукупності квантів знання, якими оперує людина в процесі мислення і які відображають результати її пізнавальної

діяльності [13, с. 53]. Не важко перекоонатися, що таким чином вона гносеологічним аспектом, зокрема тлумаченням процесу реалізації природної і штучної мови непрямо (а прямо лінгвістикою) тезою про мову як засіб вираження свідомості відмежовується від когнітивної психології [13, с. 53], в якій абсолютизується категорія мислення як операція – процес формування тріадної свідомості як вищої форми психічної діяльності. Когнітивна лінгвістика, спрямована на вивчення особливостей представлення знань у мові, тобто співвідношення когнітивних і мовних структур, які як форма пізнавальних структур (не мислення, а свідомості) соціального пізнання операцією мислення категоризуються й надалі концептуалізуються. Таким чином, когнітивна лінгвістика дає можливість аналізувати проблеми мови як загального пізнавального механізму репрезентації та трансформування найрізноманітнішої інформації з використанням специфічних (мовних) знаків. А значить, мовна діяльність розглядається як різновид когнітивної діяльності. Її операціональний апарат включає категорії концепта, концептуального аналізу, концептуальної семантики, концептуальної картини (моделі) світу. Слід визнати, що як у п'ятдесятих роках у муках були сприйняті структуралізм та функціоналізм, так нині – когнітивізм.

Історія становлення когнітивної лінгвістики коротенько фіксується М. П. Кочерганом [14, с. 146–158]. Беремо до уваги, що когнітивна лінгвістика – мовознавчий напрямок, який функціонування мови розглядає як різновид когнітивної діяльності, а когнітивні механізми та структури людської свідомості досліджує через мовні явища [14, с. 147]. Структурно-парадигмальний аналіз механізму формування мови не станемо спершу аналізувати, а зосередимось дещо на концептуальному аналізі, що макроструктурно його розширює категоріями моделі (картини) світу у тріадній диференціації та знову ж таки тріадним представленням концепту. Когнітивно парадигма в аспекті мовознавчому представлена низкою проміжних між мовознавством, психологією, соціологією гносеології і т. д., зокрема психо-, соціо-, прагмалінгвістикою, лінгвістичною семантикою, семантикою синтаксису, психіатричною лінгвістикою, лінгвістикою змінених станів свідомості і т. д., нарешті, сугестивною лінгвістикою. Все те асоціюється з категоріями мовної діяльності і її вищої форми свідомістю, психічною діяльністю, але те лише останнім часом стало предметом синтезованої когнітивної парадигми.

На жаль, складається враження, що фактично започаткована В. фон Гумбольдтом, сформульована американськими ученими гіпотеза про співвідношення мови та свідомості, пропагується

зарубіжними й вітчизняними мовознавцями співвідношення мови та мислення. Однак, у подальшому розвитку свідомісно психологія як наука про самопізнання з об'єктом категорією свідомості та предметом дослідження її антропологізованим носієм-елітником чи не тому зійшлися у протистоянні з поведінковим біхейвіоризмом, протидіючи утвердженню когнітивізму. Отже, констатуємо, що когнітивна парадигма найпрозоріше себе виявила саме у мовознавстві, де допарадигмальний етап класичного мовознавства подовжений компаративізмом, структуралізмом й фактично функціоналізмом, підсумований був когнітивізмом.

Оскільки парадигмальність у європейській психології авторами посібника з методології наукового дослідження не визнана [17], то автор розвідки за аналогією з тим, що зроблено ними у мовознавстві, пропонує свою спробу. До речі, зважаємо на методологічну дискусію з радянськими колегами Г. І. Челпанова, які, фактично ліквідувавши Інститут експериментальної психології у 1926 році, на прохання видатного колеги залишити науку психологію поза абсолютизованою соціологією відповіли його усуненням з галузі. Автор бере до уваги, до речі, й виданий збірник розвінчуючих статей радянських психологів про занепадницькі ідеалістичні буржуазні напрямки-парадигми європейської психології [18]. Він зауважує, що ще до настання суверенної України після ознайомлення з текстами названого збірника його ставлення до них було іншим, бо сприймав написане від супротивного. Отже, констатуємо, що визначена у мовознавстві методологами-філософами провідного столичного університету імені Тараса Шевченка парадигматизація у мовознавстві у вигляді компаративізму, структуралізму, функціоналізму, підсумована когнітивізмом [18], автору бачиться, могла б бути представлена у психології допарадигмальною рефлексологією, парадигмальними гештальт-психологією, біхейвіоризмом, фрейдизмом, підсумувавшись когнітивізмом. Мабуть, порівняно недавнє тлумачення радянською (й українською радянською) психологією щойно згаданих напрямків у європейській психології як буржуазних ідеалістичних у капіталістичних країнах [15] не мала стати на заваді. Деталізуючи відомості про когнітивну лінгвістику, взяті у підручнику із загального мовознавства М. П. Кочергана [14], автор посилається на посібник Л. А. Ковбасюк, Н. В. Романової [13], згадуючи чотири школи у світовому мовознавстві. Радянська наукова блокада негативно позначилася на парадигмальному сприйнятті гуманітарних галузей науки, зокрема мовознавства та психології. Та все ж європейська й світова наука певною мірою інтернаціоналізують

радянську. Зрозуміло, що в Радянському Союзі, а потім у Російській Федерації саме зусиллями близьких з дисидентами учених, зокрема мовознавців та психологів, утверджується ця парадигма. Про те свідчать як численні публікації, так і міжнародні форуми у Санкт-Петербурзі та Москві. Отже, колись нищівно розкритикована й заперечена психологія мислення [18] регенерується, про що свідчить, до речі, розвідка А. Д. Кошельова [15] та редагована ним у співавторстві з Т. В. Чернігівською прекрасна книга, в якій відтворюється наукова парадигма [16]. З названих авторами посібника з питань новітніх теорій чотирьох напрямків когнітивної психології активно сприйняті як американська теорія когнітивних моделей (фреймова семантика), та концептуальна метафора Дж. Лакофа, так і європейська теорія семантичних протипів [13]. Між іншим, у мовознавстві та психології заявили про себе й деякі українські гуманітарії, зокрема поетичною метафорою. Активне прилучення радянських, а потім російських до когнітивної парадигми в аспекті теоретичному у кінці попереднього тисячоліття було підтримане масштабним утвердженням концептуального дослідження російської та інших мов. Концептуально методологія сприймається й українськими мовознавцями, але фактично залишається поки що поза увагою українських психологів. На жаль, останні слабко інтегруються у європейську й світову науку.

Автор же розвідки у проблемному дослідженні про реформування вищої школи на основі методології соціальної педології, йдучи у фарватері з теоретиком мовознавства, що утверджує концептуальний аналіз в україністиці [6]), робить свою спробу упроваджувати когнітивістику у психології суверенної України. Йому доводиться докласти значно більше зусиль, бо ситуація у галузі складніша, по-перше, та й доробок його поки що невеликий і фактично ще недостатньо пропагований на відміну від його колеги-мовознавця. Авторське бачення психолого-лінгвістичного дослідження започатковується колегою розрізненням прагматичного, парадигматичного та синтагматичного аспектів [6]. Констатується, що процес пізнання відтворюється аналізом еволюції трансформування субстанційного компонента у предикативний в аспекті логіко-гносеологічному та макроструктурно [9; 10], концептуально – деталізацією модальністю, зокрема виділенням у ній її деонтичного розряду. Зауважимо, що видана колегою-мовознавцем у 2016 році книга [6] підсумувала досвід роботи того з аспірантами в аспекті дослідження мовної концептуалізації як практичної реалізації теорії когнітивної лінгвістики. Безумовно, що в аспекті когнітивної лінгвістики на увагу

заслужують розвідки К. В. Кірієнко [9; 10], в яких актуалізується питання про структурну типологію концептів у єдності з моделями (картинами) світу. Наголошується, наприклад, на розрізненні іменних (субстантивних) та дієслівних (предикатних), а ширше – модальних концептів (не лише з дієсловами, але й з частками, словами категорії стану). А започатковується концептуальний аналіз категорією значення, на основі якого визначаються лексичні парадигми тематичних груп, лексико-семантичних та понятійних полів та тематичної лексикографії аналізованих Ю. М. Карауловим [8]. Теоретико-гносеологічний аспект реалізації наукового дослідження професора А. С. Зеленька автором цієї розвідки пов'язується з експериментально-дослідним за допомогою концептуального аналізу з дискурсивним лінгвістичним дослідженням замовлянь у німецькій мові його колишньої аспірантки К. В. Кірієнко. Але про це мова піде далі.

Процес пізнання й самоусвідомлення складний, кількарівневий. Своім ієрархічним фізіолого-соціальним становленням обернено зворотний парадигмально-категорійному пізнанню самоусвідомлюючого свідомісної земної її частки. Відповідно мова заходить про категоризоване членороздільною мовою як комплексною понятійно-конкретно-образною структурованою та матеріалізованою членороздільною мовою інформативною структурою й потенційною невизначеною рештою.

На відміну від своїх колег, йдучи за колегою-мовознавцем А. С. Зеленьком, автор розвідки наголошенням на змістовій тріадності категорії свідомості зосереджується на співвідношенні предметного й емотивного компонентів, аналізуючи категоризацію та концептуалізацію когнітивного процесу. Часом складається враження неорганічності зв'язку когнітивно-парадигмального дослідження у психології та мовознавстві, зокрема частотним оперуванням поетико-літературознавчим терміном-поняттям метафора. Правда, в такому разі мова заходить про згадуваний зарубіжними гуманітаріями витлумачуваний ними науковий метод у соціальній науці. Так чи інакше, мова зводиться, найперше, до категоризованого членороздільною мовою, на основі якого відтворюється й структуроване конкретно-образною формою (культурою, мистецтвом, мораллю) і несвідомого (підсвідомого, досвідомого) кількісно та якісно не визначеного. Мабуть, логічно, що пізнання й самопізнання реалізується на даний момент когнітивною наукою, в якій провідними постали когнітивна лінгвістика (мабуть, тому, що значно формалізована) та психологія. Отже, щойно згаданий науковий метод у соціальній

(гуманітарних сферах науки) видає себе, здавалося б, дивним суміщенням поетичної метафори (серед напрямків та методик у когнітивістиці) та комп'ютерно-технологічного біологічного гена, трансформованого у соціальний мем. Ядерно функціонуюча когнітивна модельна чи фреймово метафорна система, що базується на основі закономірностей внутрішньої форми членороздільної звукової мови, співвідноситься із закономірностями самоорганізуючої квантово членованої матерії, яка у свою чергу у процесі свого еволюційного розвитку психологічно самоусвідомилася за допомогою членороздільної звукової мови концептуальною категоризацією у вигляді мовної моделі світу, засвідчуючи ізоморфізм генного та мовного (мемного) кодів.

Якщо зважити на суміщення лінгвістики й психології у когнітивній парадигмі й тенденційну орієнтованість синтезуючої когнітивної науки на комп'ютерну методологію, зокрема й представників когнітивної лінгвістики у Німеччині та Австрії, посилений інтерес до надраціональних методик у когнітивній психології, а також заявлений пошук європейськими й північноамериканськими психологами наукового методу соціальної науки, як і зневажливо-зверхнє ставлення європейських нейробіологів [19], еволюційних біологів [4] до психології, то стає зрозумілим фактичне методологічне протистояння у демократичній Європі та США і навіть парадигмально-логічне засилля біхейвіоризму по відношенню до свідомісного когнітивізму.

Автор наголошує, що остаточним поштовхом до свідомісного макроструктурного авторського переорієнтування проблеми стало поглиблене ознайомлення його з книгою Річарда Докінза "Егоїстичний ген" [4], зокрема утвердження науковцем регулюючого аналога фізіологічного гена соціального мема. Виявилось, що парадигмальна еволюція фізіолого-гуманістичної особистості самоорганізуючої підсвідомісно функціонуючої мегасистемної людини-особистості, керованої значною мірою генетичним кодом, стала перепорядковуватися цивілізаційним закономірностям функціонування соціально-емотивної самоорганізуючої емпірично функціонуючої соціальної макроструктури, керованої мемним кодом. Методичний галузевий посібник Л. А. Ковбасюк Н. В. Романової [13] на відміну від універсального методолого-організаційної групи викладачів-науковців столичного університету мені Тараса Шевченка [7] дає можливість відтворити первинну схему парадигмального становлення мовознавства від парадигмального на основі вивчення однієї мови до загальномовознавчого з виходом на теорію пізнання в очікуванні автономізованої роботизації своєї взаємодії з реальним світом за

допомогою ірраціональних технологій. Але й когнітивна наука, оперта на більшість гуманітарних і точних наук, сподіване мала розв'язати. Але розв'язок поставленої проблеми виявився примітивним і спрощеним, бо аспекти мікроструктурний та макроструктурний виділили мегаструктурний у генетично сформованого носія генома з фізіологічно, емотивно й функційно-соціально обмеженого антропологізованого носія тріадної свідомості у земному гуманістичному світі з рештою органічного поведінкового світу.

Зрозумілим стало, що когнітивна лінгвістика як галузь про мову інформує людину не лише змістом зафіксованої сукупності інформації про пізнаваний світ, але й внутрішньою формою мови – механізмом процесів пізнання мовної діяльності. Зрозуміло, вивчення однієї мови під таким кутом зору зумовило ускладнення галузі у просторовому й часовому, а потім соціально, територіально та функційному й виробничому аспектах носіїв мови. Суто прагматичний підхід фахівців викладачів іноземної мови (як і учителів рідної, материнської чи первинної мови) абсолютизується ними безпідставно розрізненням комунікативної та теоретико-гносеологічної когнітивної лінгвістик. Всі інші аспекти, сфери й підходи для них похідні. Аспект же теоретико-гносеологічний у мовознавстві не без підстав уже інтерпретувався після допарадигмального негативного періоду компаративізмом, структуралізмом, функціоналізмом й підсумувався когнітивізмом.

Нинішня багаторівнева модель світу своїм субстанційним аспектом увібрала попередню емотивну конкретно-образну, яка постала наслідком складного динамічного процесу матеріалізації взаємодії самоусвідомлюючого антропологізованого носія тріадної свідомості. Пам'ятаємо, що нинішньому онлайн-етапу передували проміжний регіонально-релігійний у всьому його реєстрі і ще численніший підсвідомісний міфологічний конкретно-образний. Зіставлення їх ілюструє парадигмальну зумовленість самопізнання: міфологічного архаїчного природного третього опосередкованістю людиною-Богом проміжного другого релігійного й опосередкованого предметно свідомісного третього. Разюча відмінність першого міфологічного архаїчного від третього когнітивно-концептуального ілюструється сугестивним дискурсом німецької мови виконавицею магістерської роботи К. В. Кірієнко [11]. Якщо мова заходить про розмежування діяння генів фізіологічних та соціальних мемів, то концептуалізація асоціюється з другим. Функційне призначення фізіолого-емотивного та соціального феноменів систем визначається характером їх репрезентантів генів та мемів. Функційне призна-

чення обох диференціюється не лише їх природою (ген – фізіологічний, мем – соціальний), але й кількістю (якщо перший чотирьохкомпонентний, то другий, імовірно, семикомпонентний). Обидва ж споріднюються функційним призначенням. Суто лінгвістично моногалузево спрямоване дослідження навіть з певним синтезом психології не стало ще підставою органічно пов'язувати мовну діяльність на свідомісному етапі з соціальним формуванням свідомості антропологізованого носія в особі цивілізаційного гуманітарного третього рівня (після спадкового та власника) елітника, який має визначити соціальне становлення України.

Йдеться у даному випадку про когнітивну лінгвістику, яка фактично охоплює структурну й функційну. Авторська методологія прилучає уже функціонуючу у теорії мовознавства гіпотезу Р. О. Якобсона та Т. В. Гамкрелідзе про ізоморфізм генного та мовного кодів [20; 3]. Повторимо, що остаточним поштовхом до макроструктурного варіювання авторського переорієнтування проблеми стало поглиблене ознайомлення з книгою Річарда Докінза «Егоїстичний ген» [4], зокрема утверджене ученим замість регулюючого аналога фізіологічного гена соціального мема. Парадигмальна еволюція фізіолого-гуманістичної особистості самоорганізуючої підсвідомісно функціонуючої мегасистеми особистості, сформованої значною мірою генетичним кодом, стала перепорядковуватися цивілізаційним закономірностям функціонування соціально-емотивної самоорганізуючої емпірично функціонуючої соціальної макроструктури, керованої мемним кодом.

Пізнання й самопізнання як креативний процес базується на бінарній природі категорії самоорганізуючої матерії-системи, яка парадигмально-квантово змінюється у просторі і часі. Зрозумілим має бути пропедевтичний їх розвиток з реалізацією комунікативно-когнітивного синтезу, супроводжуваного волюнтативною функцією мови. Вона доповнює традиційно визначувані у мові комунікативну та когнітивну. Названа щойно функція К. В. Кірієнко, дослідницею сугестійного тезауруса, пов'язується з мовознавцем Ж. Вандрієсом [2]. До речі, автором взяті до уваги згадувані у магістерській роботі дослідниці креативна та регулююча, але за умови визнання ще й емотивної вони функційно поглинаються трьома попередніми. Серед аналізованих концептів превалюючою постає модельна предикативна категоризація.

Сутність модальності, семантична диференціація відтворюється багатьма мовознавцями. Автор у даному випадку звертається до М. П. Кочергана. Йдеться про низку мовних та мовленнєвих,

нейтрально й емотивно забарвлених варіантів значень категорії модальності. Не ображаючи мовознавців-монопредметників, весь спектр мовознавчої категорії модальності як відношення (прямого чи опосередкованого) мовця до змісту його висловлювання, йдучи за теоретиком мовознавства М. П. Кочерганом, К. В. Кірієнко [11, с. 35], обмежується в аспекті логіки (необхідно, можливо, випадково, неможливо), онтології (фізично необхідно, можливо, випадково, неможливо), епістемічності (доведено, не доведено), деонтичності (обов'язково, заборонено, дозволено), аксіологічності (добре, погано, нейтрально) та часу (було, буде, є). В аспекті мовознавчому – це значення мети речення (ствердження, питання, спонукання), реальності чи нереальності, суб'єктивної оцінки висловлення мовцем семантики необхідності, потреби, заборони, заперечення і т. д. [11, с. 35]. Безумовно, заслуговує на особливу увагу констатація того, що залучення соціального компонента до комунікативної ситуації набуває особливої значущості у світлі виокремлюваної раніше «без-суб'єктно-суб'єктної» природи мовленнєвої діяльності [11, с. 28].

В авторському баченні проблема співвіднесення мови як мовної діяльності і мови як засобу вираження соціальної свідомості та свідомості, антропологізовано втіленої в елітнику й підсвідомісному пересічному громадянину, відтворюється когнітивістами-дослідниками моделями (картинами) світу у вигляді сукупності концептів, категоріями предикативності та модальності і власне деонтичної модальності. Перелік дослідників категорії заширокий, але в автора розвідки орієнтований на психолого-педагогічний аспект. Саме тому він зосереджується на психологічному (соціальному, етнічному) у єдності з педагогічним, активно залучаючи гносеологічний, естетичний й лінгвістичний, зосередившись на категоріях субстанційності, предикативності, модальності, зокрема й деонтичної, найперше, бо те зумовлене деталізацією роботи.

Пов'язуючи самоусвідомлення, деонтичну зумовленість значення з волею у дослідженні про замовляння німецькою мовою, згадана магістрантка спиралася на дослідження М. Кобозєвої та Н. І. Лауфер «Семантика модальних предикативов долженствования» [12]. Вкрай доречні посилання на цитовану нею сто десяту сторінку названих авторів і деякі інші роботи зарубіжних колег.

Принцип самоорганізуючої філологічної генної системи геномним організмом опосередковується соціальним мемним кодом онлайнового соціального носія, в якого спадкова пам'ять поступилася безмежному соціальному функціонуванню на якомусь рівні розвитку відносно закритої системи. А тому актуалізується самоусвідомлю-

юче вольове самозбереження антропологізованого фізіологічного організму у його геномному вигляді. Категорія модальності членороздільної звукової мови у всьому комплексі (а найпрозоріше деонтичним його варіантом) цю соціальну функцію, здається, відтворює. Автор з розумінням сприймає висловлене магістранткою К. В. Кірієнко зауваження про те, що навіювання здійснюється в умовах «відволікання вольової уваги та зосередження, бо воно підсвідомісне» [11, с. 17]. При цьому вона кваліфікує сугестію як магічний дискурс в аспекті антропоцентризму [11, с. 22]. Згадує при тому, що мовленнєвий макроакт (ряд актів) будується опосередковано через об'єкт [11, с. 25]. До речі, повторно звертаючись до волонітаривної функції, характеризуючи діяльнісну інтерпретацію мовленнєвого спілкування, передбачає, що адресат, продукуючи висловлювання (текст), здійснює якусь мовленнєву дію з наміром досягти певної мети з боку реципієнта [11, с. 27]. Наголошується, що внутрішня форма німецькомовного сугестійного дискурсу відтворюється дослідницею у вигляді реєстру модульних концептів, підсумованих особливо значущим для обґрунтування вольового компонента свідомісного елітника розрядом деонтичних концептів.

Отже, для характеристики підсвідомісного конкретно-образного етапу (стадії) пізнання автор скористався характеристикою світосприйняття стосовно сугестійного дискурсу на матеріалі замовлянь у німецькій мові згаданої К. В. Кірієнко. На сторінці 33-й вона констатує, що базовою особливістю світогляду був ієрархізм невідокремлювання органічної й неорганічної природи, живої і мертвої матерії, людського й нелюдського, відсутність характерної для світосприйняття сучасної людини ієрархії між «вищими» і «нижчими» [11, с. 33]. Розуміння світу як єдиного її живого цілого, у якому кожен елемент породжує інші й сам є породженням іншого, зумовило отождоженннн людини себе з могутньою природною стихією, продуктивною життєдайною силою. У світі замовлянь усе пов'язане з усім, але ніщо нічому не є ні причиною, ні наслідком – усе суміжне, ніщо не зникає й не з'являється у космічному масштабі, бо все перебуває без початку й без кінця. Останні рядки підсумовуються К. В. Кірієнко [11, с. 33]. Деталізація процесуального характеру пізнання (й самопізнання), реалізована у сугестійному дискурсі в інтерпретації магістрантки К. В. Кірієнко [11, с. 35–44] у главі «Деонтологічна модальність як особливість жанру замовлянь», прекрасно долучається автором до поглибленого витлумачення не лише мовленнєвої, але й мовної діяльності як складових психічної діяльності на свідомісному її етапі. До речі, великий за обсягом перелік мовознавців

різного рівня хибує певною міжпредметною в аспекті міжгалузевої парадигмальності, найперше, нівеляцією гносеологічного (філософського) аспекту. Магістрантка на основі аналізу замовлянь в аспекті деонтичної модальності робить спробу класифікувати їх у вигляді психо-соціального тезауруса, відтворивши його архаїчний характер й наголосивши на значеннях обов'язковості, дозволеності, забороненості та прийнятності, спричиненого велінням відповідного носія. Констатовано, що координуючий вплив особистості імперативного волевиявлення відтворює «деонтичну силу» як обов'язковий компонент відповідних «станів світу», що постали як «діагностичний чинник виділення певного різновиду деонтичних значень» [11, с. 42]. Дослідниця наголошує, що зумовленість деонтичної інтерпретації висловлювання дією волі (бажань) мовця наділяє деонтичні ситуації регулятивним потенціалом і зумовлює виокремлення прескриптивного компонента в їхній семантичній структурі. Під прескриптивністю у цьому випадку розуміємо обов'язковість, дозволеність, забороненість або прийнятність конкретної ситуації [11, с. 42].

Отже, переконуємо, що в аспекті проблематики авторського дослідження привертають особливу увагу у магістерській роботі К. В. Кірієнко замовляння німецькою мовою з деонтичною модальністю. Вони виділяються саме на основі норми та оцінки деонтичної картини світу й деонтичних настанов [11, с. 42]. Ядерним бачиться змістовий розряд модальності з концептами необхідності та повинності. Йдеться саме про світ відповідно до норм, очікувань, бажань мовця та ін. Констатується, що навколишній світ і обставини не відповідають деяким стандартам або ідеалам незалежно від того, що ці стандарти соціальні (закони) чи приватнісні (бажання). Йдеться про потребу у дії, яка б змінила світ, зробила його ближчим до стандарту чи ідеалу. У даному випадку мова заходить про гуманістичний пошук соціального конструкту психологічно сформованими емпіричними прийомами, методами, процедурами. На наступній сторінці молода дослідниця на основі спостережень резюмує, що магічна модель світу базується на переконанні, що все залежить від усього, що існує всезагальний зв'язок як основний принцип світобудови [11, с. 34]. Виявляється, зв'язки, щойно названі, поза часом, бо сучасне, минуле й майбутнє не диференціюються. Архаїчна свідомість сприймає навколишній світ не антропоцентрично (де людина є центром і найвищою метою світобудови) й не геоцентрично, (де земля є центром Всесвіту, а Сонце, Місяць, зірки й планети обертаються навколо неї), космічно (де центрування світобудови відсутнє). У світі первісної людини немає абсолютного центру, отже,

абсолютного поділу на сторони світу, а з ним й абсолютного протиставлення початку й кінця. У світі немає часової послідовності подій, а є співіснування явищ у просторі буття [11, с. 44]. У главі, присвяченій дослідженню мовленнєво жанру замовлянь, авторка ще раз наголошує, що замовляння чи не найдавніший вид народної духовної культури, пов'язаний з дохристиянськими віруваннями, з міфологією, обрядовими магічними діями, а також з вірою у чарівну силу слова і ритму [11, с. 29].

Зіставлення щойно відтвореної архаїчної моделі світу з індивідуалізованим сучасним квантово детермінованим земним свідомісно науковим світобаченням дає підстави бачити потребу у реалізації причиново-наслідкових й іншого типу закономірностей взаємодії, зокрема й деонтичною модальністю з наголошенням на повинності та бажальності останнім соціальних (а не лише індивідуальних) сугерендів. Автор сподівається, що продовжуючи аналіз діалектики ізоморфізму генного та мовного кодів й поєднавши мікроструктурний лінгвістико-когнітивний аналіз з широким цивілізаційним макроструктурним тлом, він продемонструє синтез категорій самоусвідомлення антропологізованого носія свідомості з обґрунтуванням пошуку розв'язку питання про цивілізаційні закономірності взаємодії його із самоорганізуючою земною системою.

Постановка проблеми. Аналіз гіпертрофованого функціонування науки, коли відбулася абсолютизація точних галузей на шкоду гуманітарних супроводжується, за автором, другим цивілізаційним підходом, актуалізуючи самоусвідомлення антропологізованих носіїв трансформування свідомісної взаємодії із самоорганізуючою емпірично квантово функціонуючою матерією-системою. Уже констатований конкретно-образний мистецький етап, започаткований підсвідомо Відродженням і підсумований протестантським утвердженням функційної ціни, підказує свідомісний пошук цивілізаційної категорії гармонії. Свідомісний когнітивний аналіз методологією соціальної педології, зокрема парадигмального й міжпредметного аналізів, автором підсумовується лінгвістичним аспектом, який волютаривною функцією мемної системи спрямовує цивілізаційно сформованого елітника на свідомісний пошук гармонійного конструкта соціального компонента свідомості.

Джерельна база. Розвідка написана на матеріалі підготовленої монографії. Дослідження реалізується на основі парадигмально сформульованої автором методології соціальної педології. Вона у свою чергу підсумовує осмислення вітчизняних психологів

М. Я. Грота, Г. І. Челпанова і т. д. та сучасних європейських учених, зокрема Діка Свааба, Річарда Докінза та ін.

Підсумок. Лінгвістичним аспектом міжпредметно-парадигмального аналізу об'єкта тріадної свідомості й предмета дослідження в особі її антропологізованого носія визначенням ролі і місця внутрішньої форми кленороздільної звукової мови залученням соціально-вольового компонента свідомості обґрунтовується необхідність сформування державницького національного елітника у посталому на основі класичного елітного університету в умовах не визначеної політично суверенної України на тлі послаблення демократичного табору.

Література

1. Буржуазные направления философии XX века / ред. кол.: Л. Н. Митрохин, Т. И. Ойзерман, Л. И. Шершенко. Москва: Политиздат, 1974. 335 с.
2. Вандрияс Ж. Язык. Фоносемантические идеи в зарубежном языкознании: очерки и извлечения. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1990. С. 146–153.
3. Гамкрелидзе Т. В. Бессознательное и проблемы структурного взаимодействия между генетическим и языковым кодами. Бессознательное: многообразия видения. Новочеркасск: Агентство САТУНА, 1994. С. 103–105.
4. Докінз Річард. Егоїстичний ген / пер. з англ. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 544 с.
5. Зеленько О. А., Зеленько А. С. Співвідношення гена та мема – проблема ізоморфізму генного та мовного кодів. *Література та культура Полісся. Серія «Філологічні науки»*. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2019. Вип. 13. С. 137–169.
6. Зеленько А. С. Проблеми семасіології в аспекті еволюції лінгвістичних парадигм (семантика прагматики, парадигматики и синтагматики). Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2016. 355 с.
7. Ильин Н. П. Психология воли. Санкт-Петербург: Питер, 2002.
8. Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография. Москва: Наука, 1976. 275 с.
9. Кірієнко К. В. Категорія картини світу в науковій концепції проф. А. С. Зеленька. Лінгвокогнітивні та соціологічні аспекти комунікації. *Наукові записки Острозької академії. Серія «Філологічна»*. Острог, 2015. Вип. 58. С. 36–39.
10. Кірієнко К. В. Категорія концепту у науковій категорії проф. А. С. Зеленька. *Наукові записки. Філологічні науки*. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2015. Кн. 3. С. 52–57.
11. Кірієнко К. В. Сугестивна функція мовних засобів німецькомовного магічного дискурсу: магістерська робота / Луганський національний університет імені Тараса Шевченка. Старобільськ, 2017 (машинопис).

12. Кобозева И. М., Лауфер Н. И. Семантика модальных предикатов долженствования. Логический анализ языка. Культурные концепты / ред. Н. Д. Арутюнова. Москва: Наука, 1991. С. 169–175.

13. Ковбасюк Л. А., Романова Н. Л. Сучасні лінгвістичні теорії: лекційні, практичні, самостійні модулі, тести: навч.-метод. посіб. Херсон: Вид-во ХДУ, 2008. 96 с.

14. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2003. 464 с.

15. Кошелев А. Д. Об основных парадигмах изучения естественного языка в свете современных данных когнитивной психологии. *Вопросы психологии*. 2008. № 4. С. 15–46.

16. Кошелев А. Д. О языке психолінгвістики / предисловие издателя. *Разумное поведение и язык* / сост. А. В. Кошелев, Т. В. Черниговская. Москва: Языки славянских культур, 2008. Вып. 1. Коммуникативные системы животных и язык человека. Происхождение языка. С. 21–40.

17. Методологія та організація наукових досліджень: навч. посіб. / І. С. Добронравова, Л. С. Сидоренко, О. В. Руденко та ін.; за ред. І. С. Добронравової (ч. 1), О. В. Руденко (ч. 2). Київ: ВПЦ «Київський університет», 2018. 667 с.

18. Основные направления исследований мышления в капиталистических странах / отв. ред. Е. В. Шорохова. Москва: Наука, 1966. 267 с.

19. Свааб Дік. Ми – це наш мозок. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 490 с.

20. Якобсон Р. Жить и говорить. Язык и бессознательное. Москва: Гнозис, 1996. С. 163–165.

References

1. Mitrohin, L. N., Oyzerman, T. I., Shershenko, L. I. (Eds.). (1974). *Burzhuaznyie napravleniya filosofii XX veka* [Bourgeois directions of philosophy of the twentieth century]. Moskva: Politizdat [in Russian].

2. Vandriias, J. (1990). *Language. Phonosemantic ideas in foreign linguistics: essays and extracts* [Fonosemanticheskie idei v zarubezhnom yazyiko-znani: ocherki i izvlecheniya]. Leningrad: Izd-vo LGU [in Russian].

3. Gamkrelidze, T. V. (1994). *Bessoznatelnoe i problemy strukturnogo vzaimodeystviya mezhdu geneticheskim i yazykovym kodami*. Bessoznatelnoe: mnogoobrazie videniya [The unconscious and the problems of structural interaction between genetic and linguistic codes. The Unconscious: Variety of Vision]. Novocherkassk: Agentstvo SATUNA [in Russian].

4. Dokinz, Richard (2017). *Ehoistychnyi hen* [Selfish gene] / per. z anhl. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia [in Ukrainian].

5. Zelenko, O. A., Zelenko, A. S. (2019). *Spivvidnoshennia hena ta mema – problema izomorfizmu hennoho ta movnoho kodiv* [The relationship between gene and meme is a problem of isomorphism of gene and language codes]. *Literatura ta kultura Polissya. Seriya «Filolohichni nauky» – Literature and culture of Polissya. Philological Sciences Series*. Nizhyn: NDU im. M. Hoholia. Vol. 13, 137–169 [in Ukrainian].

6. Zelenko, A. S. (2016). Problema semasiologiyi v aspekti evolyuciyi lingvis-tichnih paradig (semantika, pragmatika, paradigmatika) [The problem of semasiology in the aspect of the evolution of linguistic paradigms (semantics, pragmatics, paradigm)] Nizhin: NDU im. M. Gogolya [in Ukrainian].

7. Ilin, N. P. (2020). Psihologiya voli [The psychology of will]. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].

8. Karaulov, Yu. N. (1976). *Obschaya i russkaya ideografiya* [General and Russian ideography]. Moskva: Nauka [in Russian].

9. Kiriienko, K. V. (2015). *Katehoriia kartyny svitu v naukovii kontseptsii prof. A. S. Zelenka. Lihvokohnityvni ta sotsiologichni aspekty komunikatsii* [The category of the picture of the world in the scientific concept of prof. A. S. Zelenka. Linguocognitive and sociological aspects of communication] Naukovi zapysky Ostrozkoj akademii. Serii «Filolohichna» – *Scientific notes of the Ostroh Academy. Philological Series*. Ostroh. Vol. 58, 36–39 [in Ukrainian].

10. Kiriienko, K. V. (2015). *Katehoriia kontseptu u naukovii katehorii prof. A. S. Zelenka* [Concept category in the scientific category of prof. A. S. Zelenka] *Naukovi zapysky. Filolohichni nauky – Proceedings. Philological sciences*. Nizhyn: NDU im. M. Hoholia. Vol. 3, 52–57 [in Ukrainian].

11. Kiriienko, K. V. (2017). Suhestyvna funktsiia movnykh zasobiv nimetskomovnoho mahichnoho dyskursu: mahisterska robota [Suggestive function of language means of German-language magical discourse]. Starobilsk, (mashynopys) [in Ukrainian].

12. Kobozeva, Y. M., Laufer, N. Y. (1991). Semantika modalnykh predikatov dolzhenstvovaniya. Logicheskii analiz yazyika. Kulturnye kontsepty [Semantics of modal obligation predicates. Logical analysis of language. Cultural concepts] / Arutiunova N. D. (Ed.). Moskva: Nauka [in Russian].

13. Kovbasiuk, L. A., Romanova, N. L. (2008). Suchasni linhvistychni teorii: lektsiini, praktychni, samostiini moduli, testy [Modern linguistic theories: lectures, practical, independent modules, tests]. Kherson: Vyd-vo KhDU [in Ukrainian].

14. Kocherhan, M. P. (2003). Zahalne movoznavstvo [General linguistics]. Kyiv: Vydavnychi tsentr «Akademiiia» [in Ukrainian].

15. Koshelev, A. D. (2008). *Ob osnovnykh paradigmatkh izucheniya estestvennogo yazyika v svete sovremennykh dannykh kognitivnoy psihologii* [On the main paradigms of natural language learning in the light of modern data from cognitive psychology] *Voprosy psihologii – Psychology issues*. 4, 15–46 [in Russian].

16. Koshelev, A. D. (2008). *O yazyike psiholingvistiki* [About the language of psycholinguistics] *Razumnoe povedenie i yazyik – Reasonable behavior and language*. A. V. Koshelev, T. V. Chernigovskaya (Eds.). Moskva: Yazyiki slavyanskikh kultur. Vol. 1, 21–40 [in Russian].

17. Dobronravova, I. S., Rudenko, O. V., & Sydorenko, L. S. (2018). Metodolohiia ta orhanizatsiia naukovykh doslidzhen [Methodology and organization of scientific research]. I. S. Dobronravova, O. V. Rudenko (Ed.). Kyiv: VPTs «Kyivskiy universytet» [in Ukrainian].

18. Sherohova, G. V. (Ed.). (1966) Osnovnye napravleniya issledovaniy psihologii myshleniya v kapitalisticheskikh stranah [The main directions of

research in the psychology of thinking in capitalist countries] Moskva. Nauka [in Ukrainian].

19. Svaab, D. (2016). *Mi – ce mozok* [We are the brain] Harkiv: Klub simejnogo dozvillya [in Ukrainian].

20. Yakobson, R. (1916). *Zhit i govorit. Yazyk i bessoznatelnoe* [Live and talk. Language and the unconscious] Moskva: Gnozis [in Russian].

O. Zelenko

candidate of medical sciences, associate professor of Kyiv National University
by name Taras Shevchenko

The memic structure of inner form of articulated sound speech – the functional analogy of genetic code

The article summarizes all the previous articles dedicated to the process of formation and functioning of the General Psychology category of consciousness.

As it is pointed out in Theoretical Linguistics, due to the emotive function the subsequent part of consciousness is defined. According to the voluntary function which accompanies the communicative and cognitive, the social component of the above mentioned category is distinguished. It is also classified as the volitional one. The latter is viewed upon Suggestive Linguistics. Inner speech process is specified on the ground of modality concept, the deontic modality, in particular, with the meaning of necessity and duty. Thus the process of self-consciousness of anthropologic bearer of consciousness is substantiated. The anthropologic bearer of consciousness has to find conformity of his interaction with the self-regulated, quantum distinguished earthly and empirically functioning matter-system.

Key words: *volitional, emotive component, self-consciousness, self-regulated, consciousness, functioning.*

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 94(477.51)(092)

DOI 10.31654/2520-6966-2020-16f-101-192-200

М. Г. Криловець

доктор педагогічних наук, професор кафедри соціальної педагогіки
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
e-mail: km50@ukr.net

Видатний діяч культури та освіти із Чернігівщини

Стаття присвячена життю та діяльності видатного, в свій час, діяча культури, освіти, людини неординарної долі, нашого земляка Євфима Івановича Фесенка, який вважав віру, освіту, виховання і працьовитість найвищими етичними категоріями, а своїм життєвим прикладом довів, що завдяки їм людина може досягти значних успіхів у своєму житті.

Ключові слова: культура, виховання, підприємництво, друкарська справа, благодійність, література, православна віра, ікони.

Відтворити і знати правдиву історію України, українських видатних діячів держави, культури, науки, освіти надзвичайно важливо для патріотичного виховання молоді. Ґрунтовне дослідження біографії української еліти і є одним із шляхів виховання патріотизму, національної гордості за свій народ. Включення в шкільну програму з географії, історії, літератури відомостей про особистості буде сприяти справі виховання свідомих громадян України, виховувати гордість за рідний край.

Невпинно і невблаганно спливає час, безупинно, щомиті змінюється природа, суспільство і самі люди, але залишаються неоцінним скарбом любов до Батьківщини і безкорисливе служіння своєму народу.

Історія, про яку піде мова, в наш час малоімовірна, проте почвальна, бо базується на документальних свідченнях, спогадах свідків, переказах.

Дев'ятнадцятилітній хлопчина із села Головеньки, що неподалік від Батурина, нині Ніжинського району Чернігівської області вирішив

піти на заробітки, щоб викупити сінокіс, що був відданий у заставу. Було це 4 січня 1869 року. Вклавши у полотняну торбину два куски полотна, з 3 рублями, отриманими від батьків та брата Євтифія, Євфим Іванович Фесенко вирушив пішки через Борзну, Ніжин до Києва. Заробивши в Києві на нове взуття, навесні того ж року вирушив до Одеси. Чорноморське місто настільки вразило молодого мандрівника, що він вирішив будь-що залишитись в ньому жити. Ким тільки не доводилось юнакові працювати, щоб звести кінці з кінцями, вижити. Працював він і чистильщиком чобіт, і на будівництві, парфумерній фабриці, прикажчиком у крамницях та аптеці, аж нарешті влаштувався крутильщиком колеса в типографії Ф. П. Францова. В той час друкарня Францова, в якій працювало близько 100 робітників, друкувала «Епархиальные новости», видавала продукцію для Російського товариства пароплавства і торгівлі, Одеської залізниці і навіть для Афонського монастиря. Інший, можливо, так до кінця життя і крутив би своє колесо, а Фесенко днював і ночував у типографії. Слова «трудоголік» тоді ще не було, проте він ним був. Спостережливість, величезна працелюбність і допитливість, сприяли тому, що він настільки вивчив типографську справу, що згодом став комірником, прикажчиком і... компаньоном Францова. У 1880 р. разом із сином власника Еммануїлом молодий прикажчик побував на Афонській горі. Там він почув читання Євангелія під час одного з урочистих служінь різними мовами, в тому числі й українською мовою. І це стало мотивацією для започаткування власної справи, що призвело до відкриття в середині грудня 1883 року на вулиці Грецькій власної друкарні. Незважаючи на те, що власна друкарня була крихітною, разом з ним і його дружиною Вірою Феодосіївною в ній працювало всього сім чоловік, її власник повів справу так, що незважаючи на певні ризики він зумів побачити перспективу й отримував все більше і більше замовлень, що в свою чергу призвело до розширення виробництва, збільшення асортименту друкованої продукції і невдовзі відкриття нової друкарні у двоповерховому будинку по вулиці Рішельєвській, 47.

Поступово Є. І. Фесенко докупив нове обладнання, добудував третій поверх. Роботу типографії забезпечував нафтовий двигун потужністю у 30 кінських сил, був вантажний ліфт, а кількість робітників сягнула 81. Він із синами постійно цікавились новинами видавничої справи, приймали участь у міжнародних виставках, закупляли новітнє обладнання в Європі.

Згодом хромолітографія (так офіційно називалась друкарня) Євфима Івановича Фесенка стала найвідомішим видавництвом спо-

чатку Одеси, а потім і всієї тодішньої Російської імперії. Хромолітографія – багатокольорові зображення, при створенні яких для кожної фарби вручну виготовлялась окрема друкована форма на камені.

А славу нашому земляку принесла його друкована продукція, а саме: мільйонними тиражами видавались хромолітографічні ікони, які вирізнялись високою поліграфічною та художньою якістю (в них вклали свій талант український художник Амвросій Ждаха та гравер Віктор Ковальов). Ікони продавались по всій тодішній Російській імперії, в Сербії, Болгарії, Греції, Румунії, в Єрусалимі, на Кавказі, далекій Америці і, навіть у Римі та Середній Азії. Ікони, а також інша друкована продукція Є. І. Фесенка: описи і краєвиди міст, монастирів, проспекти інших православних святинь, найбільш популярних серед паломників, розповіді про чудотворні ікони, різні повісті та оповідання релігійного характеру, листки-молитви, духовно-моральні настанови і нині можна знайти в багатьох храмах, родинах, музеях із поміткою в правому нижньому кутку «Хромолітографія Є. І. Фесенка в Одесі». Ікони, як і інша продукція релігійного характеру, користуються величезним попитом і зараз серед спеціалістів, колекціонерів, знавців старовини, а власна бібліотека Євфима Івановича знаходиться в Москві, оголошена національним надбанням і заборонена для вивозу за межі федерації.

Євфим Іванович відрізнявся особливою прихильністю до української літератури, зробивши певний внесок у розвиток української культури, видаючи всю продукцію українською мовою за власні кошти.

Окрім друкованої продукції релігійного характеру Євфим Іванович видавав твори класиків: Т. Шевченка («Катерина», «Москалева криниця», «Княжна»), І. Нечуя-Левицького, «Чорну раду» П. Куліша,

українські оповідання і казки, українські пісні з нотами («Український співаник: 100 пісень з нотами» (1904 р.), «Українське весілля: 3 голоси» (1905 і 1908 рр.), п'єсу «Назар Стодоля», оперети М. Старицького, що на той час заборонялися царизмом. Є. І. Фесенко причетний до видання першого українського альманаху «Нива» (1885 р.), укладачами в якому були М. П. Боровський, Д. В. Маркович, Б. Д. Грінченко, П. І. Ніщинський, Дніпрова Чайка, І. С. Нечуй-Левицький, М. П. Старицький та інші. Він підтримував тісні зв'язки з корифеями українського театру М. Л. Кропивницьким та М. П. Старицьким, композитором М. В. Лисенком (видання «Українського весілля» 1905 р. було присвячено композитору з поміткою «Посвята Миколі Віталійовичу Лисенкові на день 35 роковин його народно-музикальної праці»), істориком і композитором М. А. Аркасом та ін. У хромолітографії Є. І. Фесенка побачили світ також праці М. Ф. Комарова «Нова збірка народних малоруських приказок, прислів'їв, помовок і замовлянь» (1889 р.), «Тарас Шевченко в літературі і мистецтві» (1903 р.), «Українська драматургія» (1906, 1912 рр.), «Про запорожські вольності» (1907 р.), переклад повісті «Тарас Бульба» у 1910 р., праці інших авторів: А. Яриновича «Українці в Холмщині» (1911 р.), І. Л. Смоленського «История как наука и как предмет преподавания» (1905 р.), Н. В. Соловйова «П. И. Чайковский как духовный композитор» (1903 р.), П. К. Борзаковського «Великий поэт Александр Сергеевич Пушкин» (1899 р.) та «Великий писатель-поэт Николай Васильевич Гоголь» (1902 р.), великої кількості інших авторів, особливо на релігійну тематику. Сам же написав «Путеводителя по Афонским монастырям» (1887 р.) та «Путеводителя по Святой земле» (1890). А також він практикував масове видання недорогих книг етнографічно-побутового змісту і брошур для бідного читача, для тих, хто жадав читання, але не міг собі цього дозволити. Також його видавництво випускало каталоги, художні листівки, географічні карти, портрети відомих людей, плакати, різноманітні бланки, квитанції, відомості, формуляри, залікові книги, таблиці успішності, візитівки, вперше ліновані зошити, афіші, а в 1918 р. навіть дрібні (шаги) гроші УНР (по 5, 10, 25 і 50 карбоваців) та поштові марки УНР. Його продукція отримала багато нагород на торгово-промислових виставках: бронзова медаль (1903 р.) та срібна медаль (1906 р.) в Петербурзі, Велика срібна медаль (Мілан, 1906 р.), Велика золота медаль (Одеса 1910 та 1913 рр.).

Спритний господар, дбайливий і суворий підприємець (по сучасному – менеджер, бурхлива енергія якого завжди шукала нестандартних рішень, нових підходів, творчої реалізації), Євфим Іванович був людиною віруючою. Його релігійність виражалась не лише в характері видань, а й у тому, як дбав про гідні умови праці своїх працівників, виплачував грошові допомоги на час хвороби, премії, допомагав із вирішенням особистих проблем (оплачував весілля, похорони, підтримував бідних, вдів, сиріт тощо). Всі працівники його друкарні були застраховані в Одеському страховому товаристві, а з початком Першої світової війни, коли чоловічий склад друкарні був мобілізований, Є. І. Фесенко виплачував гонорари сім'ям призваних на війну. Спеціально побудований хутір в Олександрівці під Одесою раз на рік він віддавав під тижневий відпочинок з повним пансіоном своїм робітникам разом із родинами. Він першим в Одесі запровадив на своєму підприємстві 8-годинний робочий день, а під час Всеросійського страйку він умовляв своїх робітників... страйкувати. Для того, щоб ні у них, ні у нього не було сутичок з представниками інших підприємств. Робітники, звісно, страйкувати не бажали. Працівники любили свого господаря, поважали його за чесність, фаховість, надійність.

З 1916 р. в Одесі працювало «Федорівське товариство взаємодопомоги працівникам типолітографій Одеси», головою правління якого був Є. І. Фесенко.

У 1907 році Є. І. Фесенку присвоїли звання Почесного громадянина Одеси, а в 1908 році указом царя Миколи II – потомственного дворянина за видатний вклад у розвиток православної культури.

Ставши людиною вельмишановною у всьому світі, мільйонером, Є. І. Фесенко ніколи не цурався свого козацького походження, своєї малої батьківщини – Головеньок, своїх земляків – простих сільських трудівників. Він бував у рідному селі, привозив хромолітографічні ікони сотнями, роздавав усім бажаючим, а особливо багато подарував новозбудованій у 1882 році Свято-Михайлівській церкві. Також він жертвував гроші на шпиталь, бідним і знедоленим.

Євфим Іванович любив спілкуватись із простими голівеньківськими чоловіками, які не переставали дивуватись – як можна було

досягти таких висот звичайнісінькому юнакові з їхнього далекого від усякої цивілізації села.

Після більшовицького перевороту 1917 року друкарня Є. І. Фесенка була націоналізована, але робітники не захотіли іншого директора, ніж Євфима Івановича. І незважаючи на те, що в нього було відібране все майно, житло, він продовжував бути директором до самої смерті в 1926 році.

Після смерті Євфима Івановича син видатного друкаря Микола продовжив справу свого батька, але друкарня вже називалась «Типографія ім. Троцького», була передана книжковій фабриці і була її цехом. Після Другої світової війни

вона отримала назву «Типографія імені Леніна» і припинила своє існування аж у 2005 році. Типографія працювала і під час окупації Одеси німецькими та румунськими військами у 1941–1944 рр., але після звільнення міста прізвище Фесенко потрапило в списки посібників німецько-фашистських загартників, а син потрапив до в'язниці, звідки вже й не вийшов. Нікого тоді не хвилювала доля людей кинутих напризволяще відступаючою армією. Нікого не хвилювало,

як їм вижити. Вживший «під німцем» автоматично переходив у розряд «ворогів», а якщо він ще був більш-менш помітною фігурою, роботодавцем – з ним взагалі не церемонились.

Євфим Іванович Фесенко похований на II Християнському цвинтарі. Могила його уникла знищення, на ній колишні робітники за свої кошти встановили пам'ятник.

Не менш трагічною була доля і родичів Амвросія Ждахи, яку вони розділили з іншими діячами української культури, що мали необачність повірити гаслам про національну незалежність України в складі Радянської імперії.

Але життя не стоїть на місці, змінюється. У 1982 році віднайдені рукописи Євфима Івановича, написані олівцем у двох товстих зошитах і передані його внучкою до Одеського літературного музею, а не так давно завдяки колективу одеських учених-краєзнавців Г. В. Закіпної, Л. В. Майбороди, В. В. Закіпного, В. В. Дябло, Т. І. Максим'юк побачило світ чудове видання «Сімейний альбом одеського видавця Є. І. Фесенка». В ньому подані не тільки мемуари самого Євфима Івановича, а й інші документи, фото, спогади, статті дослідників, зразки друкованої продукції. На жаль, Євфим Іванович, розпочавши писати свої спогади лише за рік до смерті, не встиг їх завершити. Вони, з невідомих причин, обриваються 1883 роком. Варто згадати написані про нього статті Д. Балуха, О. Каракіної, В. Іващенко, О. Музичко, В. Вельможко, І. Колесника, Ю. Лабинцева, Л. Щавинської та інших.

Таким був наш земляк Євфим Іванович Фесенко – людина-легенда, людина-подвижник, людина красивої душі і світлого розуму, неперевершеного таланту і життєвої мудрості, благословенної щедрості й гуманності, людина, чиє неповторне, сповнене енергії й оптимізму життя було присвячене служінню своєму народу, Людина з великої букви.

Згідно з ухвалою Одеської міської ради у 2016 році вулицю Петровського, що в Малиновському районі, перейменовано на честь нашого земляка Є. І. Фесенка.

На початку грудня 2020 року в Одесі відбулося декілька протестних акцій, на яких шанувальники старовини міста виступили проти планів міської влади про знесення в центрі міста колишньої будівлі друкарні Ю. І. Фесенка та будівництва на її місці багатоповерхового залізобетонного монстра.

Все це свідчить, що: людина продовжується у своїх дітях і своїх справах, навіть якщо її 199-те ім'я на деякий час було призабуте.

Література

1. Закіпна Г. В. Перший український друкар Одеси. *Дом князя Гагарина*. 2004. Вип. 3. Ч. 1. С. 131–147.
2. Фесенко Е. И. / Сто великих одеситов: очерк / сост. А. Либин, Н. Маховец. Одесса. 2009. С. 454–456.
3. Іващенко Валентина. Головеньки – село православне: публіцистично-художньо-документальна збірка. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2017. 472 с.
4. Балух Д. Почетный гражданин Ефим Иванович Фесенко / Одесса, которую мы забываем. Одесса, 2008. С. 408–425.

References

1. Zakipna, H. V. (2004). *Pershyi ukraïnskyi drukar Odesy* [The first Ukrainian printer of Odessa]. *Dom kniazia Haharyna – House of Prince Gagarin*. Vol. 3, 1, 131–147 [in Ukrainian].
2. Lybyn, A., Makhovets, N. (Eds.). (2009). *E. Y. Fesenko* [E. I. Fesenko]. *Sto velykykh odesytov – One hundred great Odessaites*. Odessa [in Russian].
3. Ivashchenko, V. (2017). *Holovenky – selo pravoslavne* [Golovenky is an Orthodox village]. Nizhyn: Aspekt-Polihrad [in Ukrainian].
4. Baluh, D. (2008). *Pochetnyiy grazhdanin Efim Ivanovich Fesenko* [Pochetnyiy grazhdanin Efim Ivanovich Fesenko]. *Odessa, kotoruyu myi zabyivaem – Odessa we forget*. Odessa [in Russian].

M. G. Krylovets

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Social Pedagogy, Mykola Gogol Nizhyn State University, km50@ukr.net

An outstanding figure of culture and education from Chernihiv region

The article is devoted to the life and activity of the outstanding, at one time, cultural and educational figure, a man of extraordinary destiny, our compatriot Evfym Fesenko, who considered faith, education, upbringing and diligence to be the highest ethical categories, and his life example proved that thanks to them a person can achieve significant success in his life.

Key words: culture, education, entrepreneurship, printing, charity, literature, Orthodox faith, icons.

УДК 027.7(477.51)«1832/1840»

DOI 10.31654/2520-6966-2020-16f-101-201-227

Г. С. Осіповазавідувачка відділу обслуговування і зберігання фондів бібліотеки
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Сторінки історії: бібліотека Ніжинського фізико-математичного ліцею князя Безбородька (1832–1840 рр.)

У статті на основі значної документальної бази розглядається становлення та розвиток бібліотеки відомого навчального закладу XIX ст. – Ніжинського фізико-математичного ліцею князя Безбородька (1832–1840 рр.). Це був другий період Ніжинської вищої школи (далі НВШ), коли була проведена реорганізація Гімназії вищих наук князя Безбородька у Фізико-математичний лицей князя Безбородька. Наукове значення досліджуваної проблеми полягає в тому, що вперше проведено реконструкцію процесу розвитку книгозбірні – однієї з найбільших бібліотек Лівобережної України, в історичному контексті, до наукового обігу залучено значну кількість невідомих та маловідомих архівних документів. Розкривається діяльність книгозбірні та її місце в контексті історії НВШ та бібліотечної справи в Україні, простежено формування фондів та їхнє використання в педагогічному процесі, відображено специфіку обслуговування читачів. Уперше вдалося озвучити імена бібліотекарів за період діяльності ліцею.

Ключові слова: Ніжинська вища школа, Гімназія вищих наук, бібліотека Фізико-математичного ліцею князя Безбородька, трансформація Гімназії в Лицей, історія бібліотечної справи, Х. А. Екеблад, Карл-Генріх Купфер, М. Ф. Соловійов, Я. Я. Лельєвр.

Актуальним і важливим в умовах розбудови національної освіти є вивчення історії становлення й розвитку окремої бібліотеки навчального закладу, яка відігравала важливу роль у підготовці багатьох особистостей, що сприяли розвитку освіти та культури України.

Відзначення 200-річного ювілею бібліотеки у 2020 році стало підставою для узагальнення та вивчення історії книгозбірні НВШ в Україні XIX століття. Тому, пропонована розвідка є першою спробою дослідити другий етап становлення бібліотеки Фізико-математичного ліцею князя Безбородька та на основі аналізу архівних матеріалів проаналізувати ті реалії, що існували в період її розвитку, охарактеризувати історичне середовище, у якому формувалася

книгозбірня в контексті історії НВШ, висвітлити процеси поповнення її фондів, простежити зв'язок їхнього формування з навчальним процесом, організацією бібліотечної роботи, з'ясувати роль бібліотекарів та їхній внесок у розвій бібліотеки.

Діяльність бібліотеки Фізико-математичного ліцею князя Безбородька – малодосліджений період її історії. Загальні питання історії Фізико-математичного ліцею в дореволюційній літературі висвітлюють праці І. О. Сребницького, М. О. Лавровського, колективна праця під назвою «Лицей князя Безбородько» [1; 2; 3], яка містила нарис історії навчального закладу з моменту заснування до середини ХІХ ст., упорядкований Н. Кукольником.

Серед сучасних досліджень обраної тематики варто зазначити праці Г. В. Самойленка та О. Г. Самойленка, В. О. Аніщенка [4; 5; 6; 7; 8]. Серед фахівців бібліотечної справи, які вивчають питання історії освітянських книгозбірень, зокрема й Ніжинського фізико-математичного ліцею, особливої уваги заслуговують праці В. Мозгової [9;10].

Однією із трансформацій НВШ був Фізико-математичний лицей князя Безбородька. «Справа про вільнодумство», ініційована в 1827 р. професурою Гімназії вищих наук князя Безбородька, мала для гімназії фатальні наслідки. Після кадрового розгрому, здійсненого петербурзькими чиновниками у 1830 р., навчально-виховний процес у гімназії занепав. Можна припустити, що це був один із чинників, який зумовив зміну профілю навчального закладу.

Після закриття у 1832 р. Гімназії вищих наук князя Безбородька на її базі був заснований Фізико-математичний лицей – вищий загальноосвітній заклад, який мав готувати технічні та офіцерські артилерійські кадри. До ліцею приймали переважно дітей дворян Чернігівської та Полтавської губерній. Хоча, як пише І. Сребницький, з перетворенням Гімназії вищих наук на Фізико-математичний лицей, «порядок не водворился в заведении, а, можно сказать, оно стало приходит еще в большее расстройство, и десятилетний период (1830–40) представляется самым темным периодом во внутренней жизни этого заведения» [11].

7 жовтня 1832 р. (за старим стилем) імператор затвердив статут Лицею князя Безбородька, а незабаром, 31 жовтня, був опублікований указ про затвердження статуту лицю та його штатного розпису. У відповідності до статуту, «... сие заведение предзначається собственно для высших наук, к слушанию лекций допускаются молодые люди, кончившие с успехом полный гимназический курс ученья» [12, стб. 411]. Водночас наголошувалося на необхідності

«... преобразование Лицея князя Безбородко ... производит постепенно, закрывая ежегодно по одному низшему классу, в высших же с началом нового учебного года прекратит преподавание предметов, не положенных по сему Уставу, и вводит назначенные вновь, соображаясь способами сего заведения и по усмотрению Начальства оного» [13, стб. 412].

Згідно зі статутом лицей князя Безбородька підпорядковувався попечителю Харківського навчального округу (§ 2). Однак із 14 грудня 1832 р. підпорядкування лицю змінилося, оскільки був утворений Київський навчальний округ. Як і за часів Гімназії вищих наук, почесним попечителем лицю призначили графа О. Г. Кушельова-Безбородька. Цей статус надалі передавався старшому із роду Кушельових-Безбородьків (§4).

Статут лицю князя Безбородька передбачав вивчення протягом трьох років Закону Божого (короткого богослів'я, церковної історії та пояснень до Святого Письма), чистої та прикладної математики, фізики, хімії з технологією, природничої історії, російської словесності, всесвітньої й російської історії та статистики, німецької та французької мов. Колегіальним органом управління лицю була Рада, до складу якої входили директор і всі професори [14, стб. 491–492].

Зазначимо, що головними критеріями, які визначали особливий статус лицейів окресленого періоду, були поєднання рис середньої та вищої школи, наявність організаційних засад навчального закладу елітарного типу. Підготувавши багатьох визначних у майбутньому діячів науки, політики, освіти й культури, Рішельєвський, Ніжинський та Кременецький лицей успішно виконували важливе завдання – готували інтелектуальну еліту суспільства [15, с. 7]. Як зазначають дослідники, лицей був проміжною ланкою між гімназією й університетом. Проте курс навчання в лицей був коротшим, а переваги, які надавалися випускникам, гарантували їм забезпечене існування. Навчальні заклади лицейного типу дуже швидко віджили своє й уже в 2-й пол. XIX ст. стали аномалією в системі освіти Російської імперії [16].

Очевидно, що впродовж становлення НВШ трансформувалася й місія бібліотеки, що було пов'язано з потребами навчального закладу, у якому вона діяла. Усі зміни і вимоги до навчального процесу, так чи інакше, стосувалися й бібліотеки лицю, змінювалися підходи до організації бібліотечної справи та формування фондів книгозбірні. Перелік предметів, які вивчалися в лицей, визначав напрямок комплектування бібліотеки. Перш ніж розглядати вимоги

Статуту 1832 р. щодо бібліотеки, необхідно узагальнити інформацію про неї, її структуру, зміст і обсяг книжкового фонду.

У спадок від Гімназії вищих наук ліцею отримав бібліотеку (§18), яка складалася з основної (фундаментальної) та «бібліотеки на продаж». Тож першоосновою бібліотеки ліцею були фонди гімназійної книгозбірні.

Основну частину книг фундаментальної бібліотеки Фізико-математичного ліцею становила література зі словесності, філософії, логіки, історії, політекономії, економіки, дипломатії, юриспруденції, богослів'я, медицини, географії, статистики, фізики, хімії, садівництва й сільського господарства. Окрему частину становили підручники та хрестоматії з різних дисциплін, що викладалися в ліцеї. За описом 1830 р. фонд бібліотеки (разом із журналами) становив 5 019 прим. у томах та 1 318 прим. у назвах. З них 806 назв у 3 312 томах за латинським алфавітом та 512 назв у 1 717 томах за російським і грецьким алфавітом [17, с. 284]. Зазначимо, що після Чернігівської духовної семінарії це була одна з найбільших бібліотек Поліського Лівобережжя.

Джерелами комплектування бібліотеки ліцею в Ніжині були централізована закупівля книг за рекомендацією Міністерства народної освіти Російської імперії та дарунки приватних осіб. Архівні справи містять різні відомості про фонд книгозбірні, листування з Департаментом народної освіти, попечителями Харківського та Київського навчальних округів, книгарнями, акти на придбання книг для бібліотеки, рапорти та звіти бібліотекарів. Нагадаємо, що придбання літератури в ті часи суворо регламентувалося міністерськими каталогами та реєстрами комітетів з організації навчальних закладів. Так, наприклад, в указі урядового Сенату від 26 липня 1835 року, зазначено: «...при университетах состоят разные учебные пособия, заведения и собрания, коих число и состав определяется особым распоряжением Министерства Народного Просвещения по мере способов, кои к образованию их представляют могут» [18]. Нагадаємо, що з уведенням статуту 1835 р., найбільш реакційного з університетських статутів, бібліотека, як й інші бібліотеки Російської імперії, відчували значне посилення цензурного тиску. За цим статутом власником закладу, а отже, і бібліотеки, ставав попечитель. Під час огляду навчальних округів обов'язком попечителя було звертати особливу увагу «на нравственное направление преподаваний, наблюдая строго, чтобы на уроках профессоров и учителей не укрывалось ничего, колеблющего или ослабляющего учение Православной Веры; чтобы во всех Учебных заведениях

учили Закону Божию с тою внимательностию, какой требует важность сего поручения» [19, с. LXI]. На всіх факультетах було запроваджено викладання богослів'я й церковної історії. Тож фонди бібліотек комплектувалися богословською літературою з такою настановою: «... чтобы в книгохранилищах, назначенных для употребления учеников, не было книг противных Вере, Правительству и нравственности, и чтобы подобные сочинения отнюдь не обращались в руках их» [20]. Будь-яка виборність посад була ліквідована. Бібліотекаря вже не обирали, його призначала влада або попечитель: «Библиотекарь из сторонних чиновников, избираемый попечителем и утверждаемый министерством, имеет помощника, определяемого попечителем». Услід за статутом, у бібліотеках вищої школи були запроваджені нові правила, котрі обмежували студентам доступ до фундаментальної бібліотеки [21, с. 54]. За спогадами випускника Гімназії вищих наук князя Безбородька Нестора Кукольника «... бібліотека не була схожа на багато інших бібліотек училищ, не являла собою забороненої скарбниці, доступної лише бібліотекареві...; ми там навчалися; поповнювали знання наші; іноді набували їх від кореня, коли професор відповідної кафедри не задовольняв нашої допитливості... Моїм професором естетики, політичної економії і деяких інших наук була бібліотека Гімназії вищих наук князя Безбородька» [22, с. 19–20]. То у звіті Фізико-математичного ліцею за 1837–1838 навчальний рік права студентів ліцею в користуванні фондом фундаментальної бібліотеки були суттєво обмежені: «учащимся непосредственно сочинения не отпускаются из основной библиотеки, а выдаются посредственно через чиновников заведения под их расписку, а потому нельзя показать, сколько употреблено учащимися» [23].

Через цензуру та поліцейський нагляд бібліотеки вищих навчальних закладів, зокрема гуманітарного й природничого профілю, так погано комплектувалися, що забезпечити читачів навіть науковою літературою були не в змозі. З комітету цензури до всіх університетів були розіслані алфавітні списки заборонених книг іноземними мовами. Серед них були твори Луї Блана, П'єра Прудона, Генріха Гейне, Карла Фохта й багатьох інших філософів, письменників, політичних діячів [24, с. 29].

Аналіз листування з Департаментом народної освіти за вісім років існування Фізико-математичного ліцею свідчить, що бібліотеки навчальних закладів комплектувалися лише після отримання дозволу з Міністерства народної освіти [25]. Саме департамент рекомендував навчальні посібники, про що свідчать архівні документи:

«Г. Министр Народного Просвещения приказал: составленную академиком Ленцом и рассмотренную конференциею Академии наук, Физику в 2-х частях, признать учебною для наших гимназий книгою» [26]; «Комитет рассмотрения учебных пособий признал составленную профессором Поповым по руководству Бушмана, греческую грамматику учебником для гимназии книгой, как лучшую из существующих на русском языке книг сего рода» [27]; «Алгебра, соч. Бурдона, принята в руководство для преподавания в Институте Корпуса путей сообщения» 1833 г. [28]; виданий профессором Дерптського університету Крузе «Атлас исторических Европейских государств» с последовавшим от Г. Министра приказанием снабдить оным библиотеки высших учебных заведений и гимназий» [29]. Понад 30 назв видань навчальної літератури рекомендувалося мати в бібліотеках навчального закладу [30] згідно з реєстром книг, схваленим Комітетом облаштування навчальних закладів. До переліку видань увійшли книги з історії зарубіжних країн та Російської імперії, енциклопедії з ботаніки, підручники з математики, статистики, література з психології та педагогіки.

Іноді книги надходили безкоштовно через книгарню Департаменту народної освіти до бібліотеки. Наприклад, у 1835 році «отставной поручик Кондратьев пожертвовал в пользу учебных заведений и публичных библиотек несколько экземпляров книги «О неблагорозумном и превратном домашнем воспитании детей, в примерах по способу Сальцмана», книгу Бордовського «О божественном откровении христианском» [31], книгу професора Дерптського університету Ледебура «Описание Алтайских горных растений» [32], «Опыт библиотеки для военных людей, изданной в 1826 году статским советником Соцом» [33].

У цьому контексті зауважимо, що іноді книги дарували для нагородження учнів, про що свідчить реєстр відомчих книг, призначених для надсилання до навчальних закладів 1835 р., серед яких траплялися такі: «Труды Общества любителей российской словесности с 1812 по 1829 г.», «Речи, говоренные Г. Г. профессором Московского университета с 1755 г.», «Римские древности, или изображение нравов, обычаев и поступков римских сочинений Александра Адама в 3-х частях», «Собрание статей, относящихся к наукам, искусствам и словесности в разных иностранных изданиях» в переводе Кудряшова 1826 г. [34].

Важливою формою поповнення фонду були подарунки, зокрема, друковані примірники «Обозрения преподавания наук в сем университете на 1 полугодие 1835–1836 и 1836–1837 уч. год.»,

надіслані Київським університетом Св. Володимира [35; 36], «Отчеты о состоянии Имп. Санкт-Петербургского университета» [37], дарунок Рішельєвського ліцею «Исторические записки: о происшествіях, последовавших в оном лицее с 1 августа 1832 по 1 августа 1833 года, прочитанном на торжественном акте 30 августа 1833 года» [38], статuti Казанського, Московського університетів, різних гімназій тощо.

З річного звіту бібліотеки 1835 року відомо, що було отримано як пожертвування 26 назв у 28 томах, «между коими и 14 рукописей» [39]. Зокрема, у цьому ж році професор російської словесності, історії та статистики К. А. Мойсеев подарував два турецькі фірмани й 26 томів творів Шарля Роллена «История древнейших народов и Рима» у перекладі Тредіаковського [40] та дві частини творів Віланда Абдоротї (1827 року) [41].

Поповнення фондів ліцейської бібліотеки наочно демонструє подана нижче таблиця, складена на основі даних про стан найголовніших бібліотек відомства Міністерства народної освіти [42, с. 252–253; 43, с. 274–275; 44, с. 522–523; 45, с. 86–87; 46, с. 42; 47, с. 20–21].

Загальна кількість фонду бібліотеки фізико-математичного ліцею князя Безбородька	
роки	кількість томів
1833	5 380
1834	5 420
1835	5 692
1836	5 939
1837	6 144
1838	6 290
1839	6 428
1840	6 612
1841	6 777

Наведені дані із «Журнала Министерства Народного Просвещения» указують на те, що уряд Російської імперії, зокрема, міністри народної освіти, у своїх щорічних звітах приділяли увагу поповненню бібліотек навчальних закладів різних рівнів, що засвідчують дані про кількісний і якісний склад фондів бібліотек, виділення коштів на придбання книг для них. Як бачимо, кількість примірників зростала, але темпи збільшення книжкового фонду

бібліотеки були невисокі. За дев'ять років книжковий фонд бібліотеки Фізико-математичного ліцею поповнився всього на 1 397 томів. Слабкий приріст надходжень пояснюється вкрай незначним фінансуванням. Якщо в бюджеті Гімназії вищих наук для поповнення фондів книгозбірні була закладена сума у 2 000 крб, то в бюджеті Фізико-математичного ліцею – всього 1 000 крб [48]. Особливо не вистачало підручників з фізико-математичних, хімічних наук та словесності, про що свідчать рапорти в Раду ліцею від професора хімії й фізики І. Я. Скальського [49], законовчителя І. Ф. Мерцалова [50], лектора німецької мови й словесності І. І. Лембаха, лектора французької мови й словесності Я. Я. Лельєвра, який у рапорті зазначає, що «в основной библиотеке не находится никаких сочинений, которыми можно бы было руководствоваться в преподавании французской словесности» [51].

Поступово фонд бібліотеки поповнюється навчальними посібниками: «Славянская грамматика» Дубровського, «Физика» Баумгартена в 3-х частинах, «Физика» Щеглова [52], «Курс Всеобщей и Российской географии» Зябловського [53], «Русская грамматика» Половцева [54], «Математика» Кестнера [55] та ін. У 1834 році попечитель Київського округу дозволив ліцею передпдачувати книги для бібліотеки «по собственному своему усмотрению» й тільки наприкінці року надавати звіт щодо придбаних книг [56].

Можливо, саме через нестачу посібників, у 1837 році в ліцеї було встановлено, що наприкінці академічного року «кращі праці учнів, твори, малюнки, географічні карти були відібрані й використані в основній бібліотеці», що реєструвалося в особливій шнуровій книзі бібліотеки.

Щодо мови видань, то найбільший відсоток припадав на книги російською мовою, літератури українською мовою не було зовсім, адже вона видавалася в Російській імперії обмеженими тиражами. За звітом 1837 року до бібліотеки надійшло всього 799 назв у 6 144 томах, серед яких творів російською мовою – 72 назви в 165 томах, німецькою – 3 в 6 томах, французькою – 5 в 15 томах, латинською – 5 в 5 томах, грецькою – 2 в 2 томах, італійською – 3 в 10 томах [57].

Можна стверджувати, що в ліцеї створювалися умови для ознайомлення чиновників і студентів із досягненнями світової науки. Так, у 1838 р. бібліотека передплачувала 12 російських та зарубіжних наукових видань [58]. Фонди щорічно поповнювалися періодикою, зокрема такими журналами: «Русский инвалид», «Военные ведомости» [59], «Журнал Министерства народного просвещения»,

«Журнал при Министерстве внутренних дел», «Христианские чтения», «Московские ведомости», «Санкт-Петербургские сенатские ведомости». За архівними даними, «чтением коих пользовались чиновники и некоторые учащиеся лица» [60].

«Бібліотека для продажі», яка вже існувала як гімназійна, забезпечувала навчальними посібниками студентів за платню та, ймовірно, підпорядковувалася бібліотекареві основної бібліотеки. За час існування Фізико-математичного ліцею без оплати праці «обязанности хранителя и продавца учебных книг» виконували:

- 1835 рік – лектор німецької словесності Іван Ілліч Лембах. В архівних документах зберігся його рапорт від 29 березня 1835 р.: «...на предложение Совета, не согласится ли он принять на себя обязанности хранителя и продавца учебных книг, доносит, что по краткости времени, а больше по занятиям его сейчас согласится не может, но с начала учебного 1835 года он примет на себя эту обязанность, как знак начальственного к нему доверия» [61];

- 1837–1838 рр. – викладач історії та статистики Федір Федорович Шульговський [62] та І. Лембах [63];

- 1839–840 рр. – викладач класичної та прикладної математики Вільгельм Станіславович Вешеневський.

Зауважимо, що «Бібліотека для продажі» у 1839 році змінила назву на «книжный магазин для снабжения учащихся вспомогательными руководствами и пособиями» [64]. Бібліотекар основної книгозбірні постійно звітував Раді ліцею щодо продажу посібників та надходження отриманих коштів.

Слід зазначити, що наприкінці 1832 року бібліотека для відвідувачів працювала всього двічі на тиждень від 8 до 12 години, а в зимовий період від 9 до 12 години [65]. Імовірно, такий розклад роботи книгозбірні залишався й у Фізико-математичному ліцеї. Кількість професорів, лекторів, учителів, наглядців та чиновників теж була незначною. У 1833 році було 23 працівники, у 1834 – 20, у 1835–1837 – 21, у 1838–1839 – 18, у 1840 році – 15 осіб [66, с. 34].

Оскільки бібліотекою користувалися тільки викладачі, кількість виданої літератури була незначною. Зі звіту бібліотеки 1834–1836 рр.: «Об употреблении книг» впливає, що загальна кількість виданої літератури становила 1 045 томів [67], у 1837 році – 920 томів [68; 69; 70]. У звіті книгозбірні 1838–1839 рр. кількість виданих книг не відображено [71], імовірно, тому, що після смерті бібліотекаря К.-Г. Купфера в 1838 році не було призначено нового бібліотекаря. Тож, за цей період усього було видано 1 965 томів.

Нагадаємо, що управління бібліотекою згідно з першим статутом до 1835 року доручалося лише професорам. За незначну надбавку до зарплатні або зовсім без доплати на них покладалася велика відповідальність за збереження книг і організацію роботи бібліотеки. Авторитетні вчені, які розуміли роль і значення бібліотеки для діяльності гімназії, з різним ступенем успішності організували роботу бібліотеки. За відсутності на той час фахівців, професори самостійно набували бібліотечного досвіду і необхідних для роботи знань. Ці обов'язки були додатковим навантаженням для викладачів. Водночас не вистачало кваліфікованого бібліотекаря, який зміг би здійснювати каталогізацію, забезпечити розміщення бібліотечного фонду. Мало минути понад сто років, щоб, за словами професора Ю. В. Григор'єва, «... об'єктивно отримала визнання та істина, що бібліотечну справу можуть і повинні робити люди, що володіють для цього спеціальною професійною підготовкою» [72, с. 173]. Як потім зазначить бібліотекознавець, засновник Харківської бібліотечної школи, Костянтин Іванович Рубинський, «наши академические библиотеки провели свое детство и юность без всякого присмотра. Между тем, это было время основной организационной работы, которая должна была оказать влияние на всю их дальнейшую жизнь. ... В то время, когда у нас возникали академические библиотеки, на них смотрели как на склады книг, которые необходимо иметь под рукою для преподавания. Библиотека – это место хранения книг в буквальном смысле слова, библиотекарь – это лицо, которому доверено хранение – и только хранение книг. Хранить книги не так-то трудно, поэтому поручить ключи от библиотеки можно и профессору, который мог бы лишь заглядывать в библиотеку в часы выдачи книг» [73, с. 73]. Як виявилось, таке управління призвело до дуже тяжких наслідків, і перші бібліотекарі поплатилися за своє ставлення до справи. Оскільки, численні розпорядження конференції Ніжинської гімназії про проведення переобліку фондів не виконувалися протягом 1822–27 рр., перший переоблік бібліотеки 1830 року виявив значні збитки на суму 870 крб 26 коп. Тож, Август Аман, який на той час виконував обов'язки бібліотекаря, був звільнений з посади «как не способный к оной должности» [74]. Керівництво гімназії навіть зверталося до Ніжинського повітового суду з проханням про накладання арешту на дім Амана [75], бо в нього не було грошей компенсувати суму за нестачу книжок. У справах Центрального державного історичного архіву України м. Києва зберігається справа «Про стягнення грошей за відсутні книги з бібліотекаря Амана» на 57 аркушах, де є реєстр утрачених книг, звіт

комітету про перелік книг і навчальних посібників, що надійшли з бібліотеки до інспекторів пансіону для вихованців гімназії, звіт попечителю Харківського навчального округу, свідоцтво з конференції колишньому бібліотекарю Августу Аману та інше. Бібліотекар тяжко захворів. Справа про стягнення грошей з нього тривала довгий час, навіть після його смерті. У 1835 році його мати ще вносила певну суму за нестачу цих книжок [76]. Рада ліцею 24 квітня 1839 р. звернулася до колишнього директора Данила Яснівського (за пропозицією Почесного попечителя Київського учбового округу від 8 березня за № 446) щодо боргу колишнього бібліотекаря Амана Московському книгопродавцю Ширяєву на суму 730 крб асигнаціями. Тож, заборговані кошти були вираховані із платні директора ліцею [77]. Для зберігання книг в основній бібліотеці у 1837 році при канцелярії було заведено особливу шнурову книгу, у якій записувалися всі надходження до бібліотеки, а бібліотекар повинен був ставити підпис. Завдяки цьому можна було знати, чи були передані книги до бібліотеки, чи ще перебувають у канцелярії [78].

Але, водночас, не можна забувати про вагомий зусилля професорів та викладачів Ніжинської вищої школи, які на різних етапах функціонування бібліотеки, навіть у найскладніші часи, намагалися забезпечити подальший розвиток книгозбірні.

Згідно зі статутом Фізико-математичного ліцею (§ 18) за бібліотеку відповідав професор російської словесності. На той час посаду викладача російської словесності, історії та статистики обіймав Кирило Абрамович Мойсеєв, що мав багато інших обов'язків, зокрема, він був інспектором «вольноприходящих» учнів і не міг опікуватися ще й бібліотекою. Тож, усупереч статуту ліцею, до травня 1837 року посаду бібліотекаря без оплати праці обіймав професор природної історії Микита Федорович Соловійов (1810–1837) [79].

Микита Федорович закінчив фізико-математичний факультет Санкт-Петербурзького університету. З 1825 року працював у Ніжині молодшим професором природничих наук, викладаючи курси ботаніки, зоології, технології, мінералогії та фізики. Лекції М. Ф. Соловійова вирізнялися надзвичайною методичною майстерністю. «... Впоследствии каждый из воспитанников, не оставивших учебных занятий, сознавался, что Соловьев преподавал превосходно: в слушателей своих сумел вложить о каждой науке ясные понятия и верные начала, и таким образом облегчал пути дальнейшего обучения» [80, с. 304]. Нагадаємо, що М. Ф. Соловійов належав до групи прогресивно налаштованих викладачів, однак, у справі про «вільнодумство» він не фігурував, і лишився працювати в Гімназії

вищих наук. До ліцею він прийшов після реформування Гімназії вищих наук і пропрацював до самої смерті (1837 р.). 27 лютого 1831 р. Микита Федорович був призначений на посаду бібліотекаря Гімназії вищих наук князя Безбородька, а його помічником став учитель французької мови Яків Клавдійович Воаргард (1824–1832) [81]. Але, якщо в Гімназії бібліотекареві допомагав помічник, то в ліцеї, згідно статуту (§ 18), бібліотекар без помічника й без жодної платні сам повинен був налагоджувати роботу книгозбірні. Відомо, що в 1830 році конференція Гімназії ухвалила рішення видати бібліотекареві дві шнурові книги: одна призначалася для докладного опису всіх отриманих книг, а інша – для книг, виданих читачам за розписками. Бібліотекареві було наказано зберігати серед справ правління рапорт із реєстром книг і речей, які надійшли до гімназійної бібліотеки за 1830 рік та були зареєстровані в шнуровій книзі надходжень, та надалі самостійно подавати до правління реєстри придбаних книг і речей [82]. Оскільки М. Ф. Соловійов був членом Ради ліцею, він регулярно доповідав конференції про надходження нових книжок та журналів, виконував завдання щодо передплати газет і журналів, піклувався про закупівлю нової літератури та реставрування старих книжок, намагався стежити за ходом видавання книг та періодичних видань із фондів книгозбірні, піклувався про збереження книжкового фонду та звертався з проханням до конференції гімназії заборонити чиновникам виносити з бібліотеки цінні й рідкісні книги [83]. У 1835 році в бібліотеці було проведено переоблік книг, про що свідчить розпорядження Чернігівської казенної палати [84].

Звісно, професор Соловійов мав дуже багато інших обов'язків, що перешкождали йому займатися тільки бібліотечною справою. Але, незважаючи на це, бібліотека в 1836 році «була приведена в систему» (імовірно, йдеться про впорядкування книжкового фонду книгозбірні). Про те, якою була ця бібліотека, можна дійти висновку зі звіту за 1837–38 навчальний рік. Книжковий фонд було систематизовано та впорядковано за науками: фізико-математичні, прикладні, етико-політичні, словесні, історичні, військові, витончені науки, змішані, періодичні видання. Тож, упорядкування фонду книгозбірні Ніжинського ліцею, як і в інших бібліотеках того часу, відбувалося за тематичним принципом, зумовленим потребами навчального процесу. «Кроме того, на каждое сочинение наклеен билет с показанием шкафа, номера стороны и папки, где сочинения помещаются. И все это на случай, если билет потерялся, написан также с внутренней стороны, переписка заглавия, места, что также будет написано против заглавия книги в каталоге и дабы лицейскую книгу

всегда можно узнать, к каждому тому приложено на приличном месте лицейская печать» [85].

Отже, слід дійти висновку, що бібліотека Фізико-математичного ліцею, подолавши всі свої негаразди, уже наприкінці 30-х років XIX ст. мала власну систему бібліотечної класифікації та розміщення книг на полицях. Нині в бібліотеці Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя зберігаються книги з позначками бібліотекарів фізико-математичного ліцею. Наразі ці книги – вже сама історія. За ними стоять живі люди, які ретельно робили ці позначки, розуміючи важливість своєї справи. За книгами, що збереглися, простежується еволюція розвитку обліку й каталогізації, яка тісно пов'язана з розвитком навчального процесу в НВШ.

Як відомо, у перші роки функціонування Гімназії вищих наук князя Безбородька каталогу не існувало, хоча конференція гімназії від 1821 до 1830 рр. вимагала складання його від усіх, хто перебував на посаді бібліотекаря: К. Шапалинського, І. Ландражина, А. Амана. Без каталогу багаті фонди книгозбірні ставали недосяжними навіть для професорів. Відсутність бібліотечного каталогу, можна пояснити тим, що на бібліотекаря покладалося дуже багато обов'язків. Окрім цього, не вистачало спеціальних знань, без яких неможливо було створити каталог. До того ж значні обсяги роботи над каталогом вимагали залучення додаткових фахівців. І тільки в 1830 році, саме завдяки бібліотекареві, професору М. Соловійову, уперше була розпочата робота зі складання систематичного каталогу лицейської бібліотеки. У 1837 році систематичний каталог практично був завершений, завдяки наполегливій, майже семирічній праці бібліотекаря. Майже всі книги були переписані на особливих квитках за відділами, але каталог «не мог быть вполне написан по недостатку писцов» [86]. Хоча в особливих розпорядженнях ліцею вказано, що «был также особенным способом писарь для производства письма при библиотеке по поводу практического участия в порядке подготовки систематического каталога», який працював недовго [87]. На жаль, робота щодо складання каталогу так і не була завершена. Микита Федорович Соловійов помер у 1837 р. у віці 27 років. Відомо, що Рада ліцею в 1838 році зверталася «до опекуна над малолетними детьми умершего профессора та бібліотекаря лицеем Соловьева Белозерского отпустить те книги, которые были у профессора под расписку преподавателю Шульговскому» [88]. Згодом книги були повернуті до лицейської книгозбірні, про що й доповідав Раді ліцею викладач історії та статистики Ф. Ф. Шульговський [89].

Робота зі складання каталогу була тривалою. З річного звіту ліцею 1839–40 рр. «каталог делается медленно по причине отсутствия способного к сему делу канцелярского служащего» [90].

У 1836 році, в ніч із третього на четверте лютого, навчальний заклад спіткало ще одне лихо. У головному корпусі ліцею сталася пожежа, під час якої зазнали пошкодження дах і стеля третього поверху правого крила. Унаслідок цього бібліотека перебувала в жахливому стані. Протягом 1836 року бібліотекар Лельєвр із помічником ледь устигли навести в ній лад [91].

Лектор французької мови й словесності, бакалавр Паризького університету Яків Якович Лельєвр народився 1794 р. у місті Алансон (Франція). Освіту здобув у Алансоні та Парижі. У ліцеї князя Безбородька працював із 8 лютого 1833 року. «Многие из воспитанников в Лицее помнят полные интереса лекции Якова Яковлевича ... К чести и филологической любознательности Якова Яковлевича относится то, что он, приехавши в Россию, не последовал примеру многих своих соотечественников: не ограничился тем, чтобы выучится незнакомому ему языку, как говорится, для домашнего обихода, и коверкать его целую жизнь, но изучал русский язык основательно, грамматически ознакомился с русскою литературою. Кроме того, как филолог, он занимался изучением церковно-славянского языка и имел в нем достаточные познания ... Вне сферы служебной в жизни общественной Якова Яковлевич отличался любознательностью и приятным обхождением. В доме у него знакомые всегда встречали радушный прием и гостеприимство. На скромные вечера свои он часто приглашал студентов, был необыкновенно ласков, старался знать каждого и угощал, как русский хлебо-сол» [92, с. 278].

Можливо, Я. Лельєвр лише декілька місяців допомагав у впорядкуванні бібліотеки, оскільки бібліотекарем залишався М. Соловйов, який на той час уже хворів.

У 1837 році ліцейське керівництво доклало всіх зусиль, щоб привести бібліотеку до належного стану, але тому перешкоджали непередбачені ремонтні роботи [93].

Неможливо не оцінити турботу про книгозбірню ліцею директора Християна Адольфовича Екеблада (1800–1877), який протягом 20 років очолював Фізико-математичний (1835–1840) та Юридичний (1840–1855) ліцеї.

Християн Адольфович Екеблад народився в травні 1800 р. у Фінляндії. Дуже рано став сиротою. Восьмирічного хлопчика після закінчення російсько-шведської війни привіз до Петербурга лікар

І. Енегольм, у сім'ї якого він виховувався. Х. Екеблад закінчив Петербурзьку медико-хірургічну академію. Від 1829 до 1834 року працював ад'юнктом ветеринарних наук, а потім – екстраординарним професором у Харківському університеті. У травні 1835 року був призначений в.о. директора Ніжинського фізико-математичного ліцею. Тут, у Ніжині, Х. Екеблад прожив двадцять років, протягом яких очолював відомий навчальний заклад, докладаючи всіх зусиль до його реорганізації. Екеблад не полишав і медичної практики, вирізняючись рідкісною сумлінністю й безкорисливістю. Варто зауважити, що Х. Екеблад був обізнаний у справах бібліотеки, оскільки в 1824 році він був помічником бібліотекаря Харківського університету під керівництвом відомого професора і бібліомана Ігната Даниловича [94, с. 210]. Архівні документи свідчать, що, крім обов'язків директора Ніжинського фізико-математичного ліцею князя Безбородька, Х. А. Екеблад декілька років виконував у ліцеї обов'язки бібліотекаря книгозбірні. У звіті ліцею за 1837–38 рр. зазначалося: «Библиотека по Уставу должна находится в ведении профессора словесности, а помощник не полагается, но поскольку кафедра российской словесности статистики без профессора и занимает ее временно преподаватель, который сверх того исполняет должность инспектора вольноприходящих учащихся, то временно предложено заведовать библиотекою директору Лицея» [95]; «профессор Купфер совместно с директором начали приводить библиотеку в настоящую систему». Згідно звіту за 1840–1841 рік: «... директор Лицея и Нежинской гимназии, в продолжении всего года занимался основной лицейской библиотекой, занимался сдачей оной вновь назначенному библиотекарю» [96]. Наведене вище дозволяє дійти висновку, що бібліотека завжди залишалася в полі зору Х. А. Екеблада. Директор завжди опікувався бібліотекою та добре розумів її значення в діяльності навчального закладу.

Після смерті М. Соловйова в травні 1837 року на посаду бібліотекаря був призначений професор класичної математики Карл-Генріх Купфер, який прибув до ліцею 4 лютого 1836 року, а до цього обіймав посаду старшого вчителя Ревельської гімназії. Відомо, що новопризначений бібліотекар прийняв бібліотеку за описом [97].

К.-Г. Купфер народився в м. Митаві 1790 р. в родині купця. Закінчив Дерптський університет, де здобув ступінь доктора філософії. Працюючи ще в Ревельській губернській гімназії, К.-Г. Купфер почав видавати «Математичний журнал», який був одним з перших науково-методичних видань на теренах Російської імперії. До речі, архівні дані свідчать, що бібліотека ліцею передплачувала цей

журнал [98]. До переїзду в Ніжин К.-Г. Купфер видав «Геометричні задачі» та курс алгебри німецькою мовою.

У ліцеї К.-Г. Купфер викладав, окрім класичної математики, мінералогію, елементарну математику, географію. Випускник ліцею 1839 р. К. М. Сементовський згадував, що ліцеїсти «умели, однако же, понять и оценить его безграничную любовь к науке, его высокие нравственные правила, так как он действительно осуществлял собой идеал ученого, всей душой преданного своему делу. ... спокойный, ровный характер, достойный истинного мудреца, добродушие, строгое беспристрастие в соединении с редким бескористиєм, наконец самое совестливое исполнение своих обязанностей, приобрели ему общую любовь и неограниченное уважение слушателей» [99, с. 275].

У червні 1837 року ліцейське керівництво доручило Купферу упорядкувати основну бібліотеку після пожежі. Він долучився до організації бібліотеки, як свідчив його формулярний список, «с редким усердием и ревностью». Допомогали йому також декілька студентів. У цей час директор ліцею Х. А. Екеблад, який теж допомагав у упорядкуванні книгозбірні, запропонував допомогти й «служившему по найму в Совете лицея Пантелеймону Кулешу» [100]. У цьому ж році за пропозицією директора на всі книги ліцейської бібліотеки були поставлені печатки ліцею, оскільки до цього часу їх не ставили, і книги «не имели на себе никаких знаков». Погодився це зробити Рубін Лейбман «за полкопейки за каждую печать» [101]. Цікаво, що всі печатки були поставлені тільки на останніх сторінках книг.

К.-Г. Купфер щодня по декілька годин упорядковував бібліотеку. Приміщення книгозбірні не опалювалося, і, на жаль, узимку 1837 року він застудився та помер 11 січня 1838 р. у віці 48 років. Оскільки покійний був лютеранин, то в очікуванні прибуття пастора для поховання його тіло залишалося в будинку понад десять днів. Студенти так любили свого вчителя, що організували чергування біля труни покійного. Але за розпорядженням Ніжинського поліцеймейстера вихованцям ліцею було заборонено чергування [102]. Студенти зібрали гроші, найняли оркестр і супроводжували свого улюбленого професора до місця вічного спокою [103].

Незабаром удова професора К.-Г. Купфера запропонувала ліцею придбати його книги з особистої бібліотеки, на що Рада ухвалила таке рішення: «... приобретение этих книг весьма полезно, так как собрано все лучшее и полезное по предмету математике и обойдутся гораздо дешевле, нежели приобрести их от книгопродав-

цов» [104]. І до цього часу в бібліотеці Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя зберігаються книги з особистої колекції професора К.-Г. Купфера, яка на цей час нараховує майже 50 примірників.

Після смерті К.-Г. Купфера посада бібліотекаря залишалася вільною. Ніхто з чиновників ліцею не мав бажання займатися бібліотекою. Тож у журналі Ради ліцею від 13 квітня 1837 року, за пропозицією директора, було записано: «... поскольку начатое под руководством директора приведение лицейской библиотеки в систематический порядок по смерти библиотекаря Купфера остановилось и поскольку из чиновников лицея весьма трудно назначить другого ибо все очень заняты, господин директор взялся сам окончить приведение лицейской библиотеки в систематический порядок, а в помощники себе назначил преподавателя лицея Шульговского» [105].

Фізико-математичний ліцей так і не зміг надовго утвердитися як навчальний заклад. Закриття гімназійних класів, набір учнів лише в лицейські класи за відсутності в Ніжині іншої гімназії, призвели до браку учнів і зумовили таку ситуацію, що на сьомий рік існування охочих вступити на 1 курс лицейського відділення не виявилось [106, с. 46]. У 1839 р. не виявилось жодного охочого вступити на навчання. У звіті ліцею за 1839–1840 навчальний рік записано: «Згідно Статуту посаду бібліотекаря займає один з професорів, помічника не передбачено. Але оскільки за штатом професорів шість, а в дійсності тільки два; професор фізики, виконувач посади професора природничих наук, який завідує кабінетами та затверджений радником правління, не має часу займатися основною лицейською бібліотекою, то за поданням ради і почесного попечителя бібліотекарем призначений викладач Циммерман» [107]. Але це вже буде наступна сторінка в історії Ніжинської вищої школи та її бібліотеки.

24 квітня 1840 р. Фізико-математичний ліцей був перетворений на Юридичний, а 1841 р. тут відбувся останній випуск. За досить короткий період існування фізико-математичного ліцею з його стін вийшло майже 150 вихованців. З них близько 60 стали військовими, переважно артилерійськими офіцерами. Інші 60 служили в різних цивільних відомствах. Частина випускників узагалі ніде не служила, хіба на виборних посадах: предводителями, почесними попечителями навчальних закладів, повітовими суддями тощо [108]. Серед випускників натрапляємо на імена визначних у майбутньому вчених, письменників, громадських діячів. Це відомі інженери й учені в галузі будівництва та залізничної справи П. І. Собко і Д. І. Журав-

ський, видатний український письменник й етнограф О. С. Афанасьєв-Чужбинський, український етнограф, фольклорист і критик К. М. Сементовський, один із активних організаторів недільних шкіл на Чернігівщині Р. Д. Тризна, близький приятель Т. Г. Шевченка М. М. Лазаревський та ін.

Таким чином, незважаючи на складні обставини, загалом бібліотека набувала статусу важливого інформаційно-документального фактора навчального процесу у Фізико-математичному ліцеї князя Безбородька, а її фонди активно сприяли інформаційному забезпеченню навчального процесу та наукових розвідок професорсько-викладацького складу та формуванню високопрофесійної еліти в підросійській Україні. Завдяки самовідданій праці, високим моральним якостям директора ліцею Християна Адольфовича Екеблада, бібліотекарів Микити Федоровича Соловійова, Якова Яковича Лельєвра, Карла-Генріха Купфера, бібліотечне зібрання стало тим наріжним каменем, який зробив бібліотеку тим, чим вона нині є, – книгозбірнею з унікальним книжковим зібранням, що становить цінну джерельну базу для вивчення не лише історії бібліотечної справи, а й вітчизняної книжкової культури та освіти.

Література

1. Сребницький І. А. Очерки из истории лицея князя Безбородко (1832–1875). Нежин: Типо-литограф. Е. Ф. Венгера, 1895. 39 с.
2. Лавровский Н. А. Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине (1820–1832). Киев: Тип. М. П. Фрица, 1879. 158 с.
3. Лицей князя Безбородко / изд. гр. Г. А. Кушелев-Безбородко. Санкт-Петербург: Тип. ИАН, 1859. 208 с.: рис., портр.
4. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин: НДУ імені Гоголя; Аспект-Поліграф, 2005. 420 с.
5. Аніщенко В. О., Аніщенко О. В., Супруненко М. І., Супруненко І. В. Фізико-математичний факультет ліцею князя Безбородька (1832–1840). *Фізико-математичний збірник*: зб. наук. пр. Ніжин, 2001. С. 3–14.
6. Аніщенко В. О., Аніщенко О. В., Супруненко М. І., Супруненко І. В. *Фізико-математичний вісник*: зб. наук. пр. Ніжин, 2002. С. 3–9.
7. Аніщенко В. О., Аніщенко О. В. Фізико-математичний ліцей князя Безбородька очима почесного попечителя (1833 р.). *Фізико-математичний збірник*: зб. наук. пр. Ніжин, 2007. С. 3–4.
8. Аніщенко В. О., Аніщенко О. В., Супруненко І. В. Викладачі та чиновники фізико-математичного ліцею князя Безбородька. *Фізико-математичний збірник*: зб. наук. пр. Ніжин, 2004. С. 32–47.
9. Мозгова В. Фонди бібліотеки Ніжинського ліцею (1832–1875). *Бібліотечний вісник*. 2000. № 2. С. 37–40.

10. Мозгова В. Бібліотечне обслуговування ліцеїстів у XIX столітті. *Вісник Книжкової палати*. 2000. № 1. С. 36–37.
11. Сребницький И. А. Очерки из истории лицея... . С. 7.
12. О постепенном преобразовании Лицея князя Безбородко (1 августа). Дополнение к Сборнику постановлений по Министерству народного просвещения. 1803–1864. Санкт-Петербург, 1867. 614 с.
13. Там само. Стб. 412.
14. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. 2-изд. Санкт-Петербург; Тип. В. С. Балашева, 1875. Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отд. 1-е: 1825–1839. 1576 стб., 69 с., 53 стб.
15. Чуйко С. Р. Організація навчального процесу в ліцеях України (XIX–перша половина XX ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 - теорія та історія педагогіки / Тернопільський державний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 1999. 19 с.
16. Аніщенко В. О. Фізико-математичний факультет... . С. 4.
17. Осіпова Г. С. Сторінки історії: бібліотека Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька (1820–1832). *Література та культура Полісся*. Серія «Історичні науки», № 13. Ніжин, 2020. Вип. 99. С. 256–296.
18. ВДАЧОН (Відділ держ. архіву Чернігівської області в м. Ніжині). Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 15.
19. Министерские распоряжения (с 21 марта по 1 сентября 1833). *Журнал Министерства Народного Просвещения (далі ЖМНП)*. 1834. Январь. Отд. I. С. XLIX–LXXX.
20. Там само. С. LXII.
21. Никитина Н. П. Из истории возникновения и развития сети библиотек в высшем учебном заведении. *Труды научной библиотеки СГУ*. Саратов, 1964. Вып. 3. С. 41–76.
22. Кукольник Н. Лицей князя Безбородко. Лицей князя Безбородко... . С. 9–24.
23. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 1215. Арк. 24.
24. Березюк Н. М., Левченко И. Г., Чигринова Р. П. Библиотека Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина за 200 лет (1805–2005). Харьков: Тимченко А. Н., 2006. 390 с.
25. Мозгова В. Фонди бібліотеки Ніжинського... . С. 38.
26. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 1217. Арк. 39.
27. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 1212. Арк. 8.
28. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 1205. Арк. 116.
29. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 1209. Арк. 3.
30. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 1211. Арк. 65–67 зв.
31. Там само. Арк. 23–23 зв.
32. Там само. Арк. 8.
33. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 32.
34. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 150.
35. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 287. Арк. 9а.
36. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 1212. Арк. 7.

37. Там само. Арк. 25–26.
38. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 19–19 зв.
39. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 297. Арк. 23–24.
40. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 273. Арк. 40.
41. Там само. Арк. 137.
42. Сравнительные ведомости о состоянии учебных заведений Министерства народного просвещения за 1833 и 1834 годы. *ЖМНП*. 1835. Май. Отд. III. С. 243–253.
43. Сравнительные ведомости о состоянии учебных заведений Министерства народного просвещения за 1835 и 1836 годы. *ЖМНП*. 1837. Май. Отд. III. С. 259–275.
44. Сравнительные ведомости о состоянии учебных заведений Министерства народного просвещения за 1836 и 1837 годы. *ЖМНП*. 1838. Май. Отд. III. С. 507–525.
45. Сравнительные ведомости о состоянии учебных заведений Министерства народного просвещения за 1838 и 1839 годы. *ЖМНП*. 1840. Июнь. Отд. III. С. 68–96.
46. Сравнительные ведомости о состоянии учебных заведений Министерства народного просвещения за 1839 и 1840 годы. *ЖМНП*. 1841. Июнь. Отд. III. С. 24–51.
47. Сравнительные ведомости о состоянии учебных заведений Министерства народного просвещения за 1840 и 1841 годы. *ЖМНП*. 1842. Апрель. Отд. III. С. 1–31.
48. Штат Лицея князя Безбородко. Сборник постановлений по Министерству... . С. 16.
49. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 107–108 зв.
50. Там само. Арк. 112.
51. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 7–8.
52. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 4.
53. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 1211. Арк. 34.
54. Там само. Арк. 59.
55. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 1212. Арк. 25.
56. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 132.
57. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 297. Арк. 125.
58. Мозгова В. Фонди бібліотеки Ніжинського... . С. 39.
59. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 1207. Арк. 3.
60. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 332. Арк. 22 зв–24 зв.
61. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 273. Арк. 36–36 зв.
62. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 297. Арк. 32 зв.
63. Там само. Арк. 94.
64. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 339. Арк. 19–19 зв.
65. ВДАЧОН. Ф. 1104. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 53.
66. Аніщенко В. О. Викладачі та чиновники... . С. 32–47.
67. ВДАЧОН. Ф. 1104. Оп. 1. Спр. 1215. Арк. 24.
68. ВДАЧОН. Ф. 1104. Оп. 1. Спр. 297. Арк. 23 зв.
69. Там само. Арк. 59.

70. ВДАЧОН. ф. 1104. Оп. 1. Спр. 332. Арк. 22 зв–24 зв.
71. ВДАЧОН. ф. 1104. Оп. 1. Спр. 297. Арк. 81–82 зв.
72. Григорьев Ю. В. История русского библиотековедения (1700–1860 годы). Москва, 1989. С. 69–188.
73. Березюк Н. М. Люди завидовали мне... (К. И. Рубинский о профессии библиотекаря). *Нучные и технические библиотеки*. 2000. № 7. С. 69–78.
74. ВДАЧОН. ф. 1104. Оп. 1. Спр. 211. Арк. 9–9 зв.
75. ВДАЧОН. ф. 1104. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 5.
76. ВДАЧОН. ф. 1359. Оп. 1. Спр. 1214. Арк. 18.
77. ВДАЧОН. ф. 1359. Оп. 1. Спр. 257. Арк. 2.
78. ВДАЧОН. ф. 1359. Оп. 1. Спр. 1215. Арк. 3.
79. Там само. Арк. 25.
80. Кукольник Н. Н. Ф. Соловьев. Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко. Санкт-Петербург, 1881. С. 303–304.
81. Осіпова Г. С. Сторінки історії: бібліотека Ніжинської... . С. 283.
82. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 2162. Оп. 1. Спр. 639. Арк. 55 зв.
83. ЦДІАК України. Ф. 2162. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 209 зв.
84. ВДАЧОН. ф. 1359. Оп. 1. Спр. 1214.
85. ВДАЧОН. ф. 1359. Оп. 1. Спр. 297. Арк. 24 зв.
86. ВДАЧОН. ф. 1359. Оп. 1. Спр. 1215. 1837. Арк. 25–25 зв.
87. ВДАЧОН. ф. 1359. Оп. 1. Спр. 297. Арк. 34 зв.
88. ВДАЧОН. ф. 1359. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 2.
89. Там само. Арк. 178 зв.
90. ВДАЧОН. ф. 1359. Оп. 1. Спр. 332. Арк. 25.
91. ВДАЧОН. ф. 1359. Оп. 1. Спр. 297. Арк. 81–82 зв.
92. Петров Н. Я. Я. Лельєвр. Гимназия высших наук... . С. 277–279.
93. ВДАЧОН. ф. 1359. Оп. 1. Спр. 297. Арк. 81–82 зв.
94. Даневский П. Х. А. Экеблад. Гимназия высших наук... . С. 210–212.
95. ВДАЧОН. ф. 1359. Оп. 1. Спр. 297. Арк. 26 зв.
96. Там само. Арк. 81–81 зв.
97. Там само. Арк. 94.
98. ВДАЧОН. ф. 1359. Оп. 1. Спр. 1211. Арк. 3.
99. Сементовский К. К. Г. Купфер. Гимназия высших наук... . С. 274–275.
100. ВДАЧОН. ф. 1359. Оп. 1. Спр. 297. Арк. 94.
101. ВДАЧОН. ф. 1359. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 96.
102. ВДАЧОН. ф. 1359. Оп. 1. Спр. 38.
103. Сементовский К. К. Г. Купфер. Гимназия высших наук... . С. 275.
104. ВДАЧОН. ф. 1359. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 158 зв.
105. ВДАЧОН. ф. 1359. Оп. 1. Спр. 388. Арк. 7–7 зв.
106. Физико-математический лицей князя Безбородко. Егоров А. Д. Лицеи России: (опыт исторической хронологии): в 5 кн. Иваново, 1994. Кн. 2: Лицей князя Безбородко. 129, [1] с.: табл. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z211ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21>

REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0004741

107. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 332. Арк. 24–24 зв.

108. Аніщенко В. О. Фізико-математичний факультет... С. 1

References

1. Srebnitskii, I. A. Ocherki iz istorii litseia kniazia Bezborodko (1832-1875) [Srebnitskii I. A. Sketches from the History of the Count Bezborodko's Lyceum (1832–1875)]. Nezhin: Typo-lithogr. E. F. Venger, 1895. 39 p. [in Russian].

2. Lavrovskii, N. A. Gimnaziia vysshykh nauk kn. Bezborodko v Nezhynе (1820-1832) [Lavrovskii N. A. The Count Bezborodko's Gymnasium of Higher Learning in Nezhin (1820–1832)]. Kiev: Typ. M. P. Frits, 1879. 158 p. [in Russian].

3. Litsei kniazia Bezborodko [The Count Bezborodko's Lyceum] / published by G. A. Kusheliev-Bezborodko. St.-Peterburg: Typ. IAN, 1859. 208 p.: pictures, portraits [in Russian].

4. Samoilenko, H. V., Samoilenko, O. H. Nizhynska vyshcha shkola: storinky istorii [Nizhyn High School: the Pages of history]. Nizhyn: NDU im. Mykoly Gogolia, Aspect-Poligraf, 2005. 420 p. [in Ukrainian].

5. Anishchenko, V. O. Fyzyko-matematychnyi facultet litseiu kniazia Bezborodka (1832–1840) [Anishchenko V. O. Physics and Mathematics Faculty of the Count Bezborodko's Lyceum (1832–1840)] / V. O. Anishchenko, O. V. Anishchenko, M. I. Suprunenko, I. V. Suprunenko. Fyzyko-matematychnyi zbirnyk [Collection of Physics and Mathematics Research Papers]: zb. nauk. pr. Nizhyn, 2001. P. 3-14 [in Ukrainian].

6. Anishchenko, V. O. Statut fizyko-matematychnoho litseiu kniazia Bezbirodka [The Charter of the Bezborodko's Physics and Mathematics Lyceum] / V. O. Anishchenko, O. V. Anishchenko, M. I. Suprunenko, I. V. Suprunenko. Fyzyko-matematychnyi visnyk [Physics and Mathematics Newsletter]: zb. nauk. pr., Nizhyn, 2002. P. 3–9 [in Ukrainian].

7. Anishchenko, V. O. Fyzyko-matematychnyi litsei kniazia Bezbirodka ochyma pochesnoho popechytelia (1833 p.) [The Bezborodko's Physics and Mathematics Lyceum through the Eyes of its Patron (1833 p.)] / V. O. Anishchenko, O. V. Anishchenko. Fyzyko-matematychnyi zbirnyk [Collection of Physics and Mathematics Research Papers]: zb. nauk. pr. Nizhyn, 2007. P. 3–4 [in Ukrainian].

8. Anishchenko, V. O. Vykladachi ta chynovnyky fizyko-matematychnoho litseiu kniazia Bezbirodka [Teachers and Officials of the Bezborodko's Physics and Mathematics Lyceum] / V. O. Anishchenko, O. V. Anishchenko, I. V. Suprunenko. Fyzyko-matematychnyi zbirnyk [Collection of Physics and Mathematics Research Papers]: zb. nauk. pr. Nizhyn, 2004. P. 32–47 [in Ukrainian].

9. Mozgova, V. Fondy biblioteky Hizhynskogo litseiu(1832–1875) [The Library Funds of the Nizhyn Lyceum (1832–1875)] / Bibliotechnyi visnyk [The Library Newsletter]. 2000. № 2. P. 37-40 [in Ukrainian].

10. Mozgova, V. Biblioteche obslugovuvannia litseistiv u XIX stolitti [The Lyceum Students Library Service in the XIX century] / *Visnyk Knyzhkovoї Palaty* [The Book Board Newsletter]. 2000. № 1. P. 36–37 [in Ukrainian].

11. Srebnitskii, I. A. Ocherki iz istorii litseia kniazia Bezborodko (1832-1875) [Srebnitskii I. A. Sketches from the History of the Count Bezborodko's Lyceum (1832–1875)]. Nezhin: Typo-lithogr. E. F. Venger, 1895. P. 7 [in Russian].

12. O postepennoṃ preobrazovanii Litseia kniazia Bezborodko (1 Avgusta). Dopolnieniē k Sborniku postanovlieniī po Ministerstvu narodnogo prosvieshcheniia. 1803-1864). [About Gradual Transformation of the Count Bezborodko's Lyceum (August, 1). Addition to the Collection of Regulations on the Ministry of People's Education. 1803–1864]. St.-Peterburg, 1867. 614 p. [in Russian].

13. O postepennoṃ preobrazovanii Litseia kniazia Bezborodko (1 Avgusta). Dopolnieniē k Sborniku postanovlieniī po Ministerstvu narodnogo prosvieshcheniia. 1803-1864). [About Gradual Transformation of the Count Bezborodko's Lyceum (August, 1). Addition to the Collection of Regulations on the Ministry of People's Education. 1803–1864]. St.-Peterburg, 1867. P.412 [in Russian].

14. Sbornik postanovlieniī po Ministerstvu narodnogo prosvieshcheniia – 2 izd. [The Collection of Regulations on the Ministry of People's Education – the 2 edition]. St.-Peterburg; Tip. V. S. Balasheva, 1875. V. 2: Tsarstvovanie imperatora Nikolaia I. 1825–1855 [The Rule of the Emperor Nikolai I. 1825–1855]. Otd. 1: 1825–1839. 1576 stb., 69 p., 53 stb. [in Russian].

15. Chuiko, S. P. Organizatsiia navchalnoho protsesu v litseiakh Ukrainy (XIX – persha polovyna XX st.) [The Organization of Educational Process in the Lyceums of Ukraine (XIX—the First Half of the XX-th century)]; avtoref. dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01 – theory and history of Pedagogy / Volodymyr Hnatiuk State Pedagogical University of Ternopil. Ternopil, 1999. 19 p. [in Ukrainian].

16. Anishchenko, V. O. Fyzyko-matematychnyi litsei kniazia Bezborodka ochyma pochesnoho popechytelia (1833 p.) [The Bezborodko's Physics and Mathematics Lyceum through the Eyes of its Patron (1833 p.)] / V. O. Anishchenko, O. V. Anishchenko. Fyzyko-matematychnyi zbirnyk [Collection of Physics and Mathematics Research Papers]: zb. nauk. pr. Nizhyn, 2007. P. 4 [in Ukrainian].

17. Osipova, H. S. Storinky istorii: biblioteka Nizhynskoi himnazii vyshchyykh nauk kniazia Bezborodka (1820–1832) [Osipova H. S. The pages of the history: the library of the Count Bezborodko's Gymnasium of Higher Learning (1820–1832)]. *Literatura ta kultura Polissia* [Literature and Culture of Polissia] Nizhyn, 2020. 99. P. 256–296. Ser. History sciences №13 [in Ukrainian].

18. VDACHON (Viddil derzhavnoho arkhivu Chernihivskoi oblasti v m. Nizhyni) F 1359. Op. 1. Spr. 40. Ark. 15 [in Ukrainian].

19. Ministerskie rasporyazheniia (s 21 marta po 1 sentiabria 1833) [Ministerial Regulations (from March, 21 till September, 1 1833)]. *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosvieshchenia* (further ZhMNP) [Journal of the

Ministry of People's Education]. 1834. Janvar [January]. Otd. I. P. XLIX–LXXX [in Russian].

20. Ministerskije rasporiazheniia (s 21 marta po 1 sentiabria 1833) [Ministerial Regulations (from March, 21 till September, 1 1833)]. Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosvieshchenia (further ZhMNP) [Journal of the Ministry of People's Education]. 1834. Janvar [January]. Otd. I. P. LXII [in Russian].

21. Nikitina, N.P. Iz istorii vozniknovienia i pazvitia sieti bibliotek v vysshem uchebnom zaviedenii [Nikitina N.P. From the history of foundation and development of library chains in a higher educational establishment]. Trudy nauchnoi biblioteki SGU [Works of scientific library of SSU]. Saratov, 1964. Vyp. 3. P. 41–76 [in Russian].

22. Kukolnik, N. Litsei kniazia Bezborodko [the Count Bezborodko's Lyceum]. Litsei kniazia Bezborodko ... [the Count Bezborodko's Lyceum...]. P. 9–24 [in Russian].

23. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 1215. Ark. 24.

24. Bereziuk, N. M., Levchenko, I. G., Chigrinova, R. P. Biblioteka Kharkovskogo natsionalnogo universiteta imieni V. N. Karazina za 200 liet (1805-2005) [Bereziuk, N. M., Levchenko, I. G., Chigrinova, R. P. The Library of Kharkiv National University named after V.N. Karazin for 200 years (1805–2005)]. Kharkiv: Tymchenko A.N., 2006. 390 p. [in Russian].

25. Mozgova, V. Fondy biblioteki Hizhynskogo litseiu(1832–1875) [The Library Funds of the Nizhyn Lyceum (1832–1875)] / Bibliotechnyi visnyk [The Library Newsletter]. 2000. № 2. P. 38 [in Ukrainian].

26. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 1217. Ark. 39.

27. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 1212. Ark. 8.

28. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 1205. Ark. 116.

29. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 1209. Ark. 3.

30. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 1211. Ark. 65-67 zv.

31. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 1211. Ark. 23-23 zv.

32. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 1211. Ark. 8.

33. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 20. Ark. 32.

34. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 275. Ark. 150.

35. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 287. Ark. 9a.

36. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 1212. Ark. 7.

37. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 1212. Ark. 25-26.

38. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 6. Ark. 19-19 zv.

39. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 297. Ark. 23-24.

40. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 273. Ark. 40.

41. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 273. Ark. 137.

42. Sravnitielnyie viedomosti o sostoianii uchebnykh zaviedenii Ministerstva narodnogo prosvieshcheniia za 1833 i 1834 gody [Comperative data about the state of educational establishments of the Ministry of People's Education in the years 1833-1834]. ZhMNP [JMPE]. 1835. May. Otd. III. P. 243–253 [in Russian].

43. Sravnitelnyie vedomosti o sostoianii uchebnykh zaviedenii Ministerstva narodnogo prosvieshcheniia za 1835 i 1836 gody [Comperative data about the state of educational establishments of the Ministry of People's Education in the years 1835-1836]. ZhMNP [JMPE]. 1837. May. Otd. III. P. 259–275 [in Russian].

44. Sravnitelnyie vedomosti o sostoianii uchebnykh zaviedenii Ministerstva narodnogo prosvieshcheniia za 1836 i 1837 gody [Comperative data about the state of educational establishments of the Ministry of People's Education in the years 1836-1837]. ZhMNP [JMPE]. 1838. May. Otd. III. P. 507–525 [in Russian].

45. Sravnitelnyie vedomosti o sostoianii uchebnykh zaviedenii Ministerstva narodnogo prosvieshcheniia za 1838 i 1839 gody [Comperative data about the state of educational establishments of the Ministry of People's Education in the years 1838-1839]. ZhMNP [JMPE]. 1840. June. Otd. III. P. 68–96 [in Russian].

46. Sravnitelnyie vedomosti o sostoianii uchebnykh zaviedenii Ministerstva narodnogo prosvieshcheniia za 1839 i 1840 gody [Comperative data about the state of educational establishments of the Ministry of People's Education in the years 1839-1840]. ZhMNP [JMPE]. 1841. June. Otd. III. P. 24–51 [in Russian].

47. Sravnitelnyie vedomosti o sostoianii uchebnykh zaviedenii Ministerstva narodnogo prosvieshcheniia za 1840 i 1841 gody [Comperative data about the state of educational establishments of the Ministry of People's Education in the years 1840-1841]. ZhMNP [JMPE]. 1842. April. Otd. III. P. 1–31 [in Russian].

48. Shtat litseia kniazia Bezborodko [The Staff of the Count Bezborodko's Lyceum]. Sbornik postanovlieni po Ministerstvu... [The collection of regulation at the Ministry...] P. 16 [in Russian].

49. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 275. Ark. 107-108 zv.

50. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 275. Ark. 112.

51. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 65. Ark. 7–8.

52. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 13. Ark. 4.

53. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 1211. Ark. 34.

54. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 1211. Ark. 59.

55. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 1212. Ark. 25.

56. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 275. Ark. 132.

57. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 297. Ark. 125.

58. Mozgova, V. Fondy biblioteki Hizhynskogo litseiu(1832–1875) [The Library Funds of the Nizhyn Lyceum (1832–1875)] / Bibliotechnyi visnyk [The Library Newsletter]. 2000. № 2. P. 39 [in Ukrainian].

59. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 1207. Ark. 3.

60. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 332. Ark. 22 zv.–24 zv.

61. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 273. Ark. 36–36 zv.

62. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 297. Ark. 32 zv.

63. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 297. Ark. 94 zv.

64. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 339. Ark. 19–19 zv.

65. VDACHON. F 1104. Op. 1. Spr. 46. Ark. 53 zv.
66. Anishchenko, V. O. Vykkladachi ta chynovnyky fizyko-matematychnoho litseiu kniazia Bezborodka [Teachers and Officials of the Bezborodko'z Physics and Mathematics Lyceum] / V. O. Anishchenko, O. V. Anishchenko, I. V. Suprunenko. Fizyko-matematychnyi zbirnyk [Collection of Physics and Mathematics Research Papers]: zb. nauk. pr. Nizhyn, 2004. P. 32–47 [in Ukrainian].
67. VDACHON. F 1104. Op. 1. Spr. 1215. Ark. 24.
68. VDACHON. F 1104. Op. 1. Spr. 297. Ark. 23 zv.
69. VDACHON. F 1104. Op. 1. Spr. 297. Ark. 59.
70. VDACHON. F 1104. Op. 1. Spr. 332. Ark. 22 zv.–24 zv.
71. VDACHON. F 1104. Op. 1. Spr. 297. Ark. 81–82 zv.
72. Grigoriev, Yu. V. Istoriia russkogo bibliotekovedeniia (1700-1860 gody) [History of Russian Library Science (1700–1860)]. Moskow, 1989. P. 69–188 [in Russian].
73. Bereziuk, N. M. Liudi zavidovali mnie... (Rubinskii, K. I. o professii bibliotekaria) [People envied me...Rubinskii, K. I. about the profession of a librarian]. Nauchnyie I tekhnicheskie biblioteki [Scientific and Technical Libraries]. 2000. № 7. P. 69–78 [in Russian].
74. VDACHON. F 1104. Op. 1. Spr. 211. Ark. 9–9 zv.
75. VDACHON. F 1104. Op. 1. Spr. 44. Ark. 5.
76. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 1214. Ark. 18.
77. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 257. Ark. 2.
78. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 1215. Ark. 3.
79. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 1215. Ark. 25.
80. Kukulnik, N. N., Soloviov N. F. Gimnaziia vysshykh nauk i litsei kniazia Bezborodka [The Count Bezborodko's Gymnasium of Higher Learning and the Lyceum]. St.-Peterburg, 1881. P. 303–304 [in Russian].
81. Osipova, H. S. Storinky istorii: Biblioteka Nizhynskoi... [The pages of the history: the Library of Nizhyn...] P. 283 [in Ukrainian].
82. TsDIAK Ukrainy (Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv) F. 2162. Op. 1. Spr. 639. Ark. 55 zv.
83. TsDIAK Ukrainy. F. 2162. Op. 3. Spr. 3. Ark. 209 zv.
84. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 1214.
85. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 297. Ark. 24 zv.
86. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 1215. 1837. Ark. 25–25 zv.
87. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 297. Ark. 34 zv.
88. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 36. Ark. 2.
89. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 36. Ark. 178 zv.
90. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 332. Ark. 25.
91. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 297. Ark. 81–82 zv.
92. Petrov, N. Ya., Leliev Ya. Gimnaziia vysshykh nauk... [The Gymnasium of Higher Learning...]. P. 277–279 [in Russian].
93. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 297. Ark. 81–82 zv.
94. Danevskiy, P. Kh., Ekeblad, A. Gimnaziia vysshykh nauk... [The Gymnasium of Higher Learning...]. P. 210–212 [in Russian].

95. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 297. Ark. 26 zv.
96. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 297. Ark. 81–81 zv.
97. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 297. Ark. 94.
98. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 1211. Ark. 3.
99. Sementovskii, K. K., Kupfer, G. Gimnaziia vysshykh nauk... [The Gymnasium of Higher Learning...]. P. 274–275 [in Russian].
100. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 297. Ark. 94.
101. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 36. Ark. 96.
102. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 38.
103. Sementovskii, K. K., Kupfer, G. Gimnaziia vysshykh nauk... [The Gymnasium of Higher Learning...]. P. 275 [in Russian].
104. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 36. Ark. 158 zv.
105. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 388. Ark. 7–7 zv.
106. Fiziko-matematicheskii litsei kniazia Bezborodko [The Count Bezborodko's Physics and Mathematics Lyceum] Yegorov, A. D. Litsei Possii: (opyt istoricheskoi khronologii): v 5 kn. [Lyseums of Russia: (experience of historical chronology): in 5 books]. Ivanovo, 1994. B. 2: Litsei kniazia Bezborodko [The Count Bezborodko's Lyceum]. 129, [1] p.: табл. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0004741
107. VDACHON. F 1359. Op. 1. Spr. 332. Ark. 24–24 zv.
108. Anishchenko, V. O. Fyzyko-matematychnyi fakultet [Physics and Mathematics Faculty] [in Ukrainian].

H. S. Osipova

the Head of the Service and Depository Department at the library of Mykola Gogol of Nizhyn

The pages from the history: the library of the count Bezborodko's physics and mathematics lyceum of Nizhyn (1832–1840)

The establishment and development of the library at the renowned in the XIX-th century Count Bezborodko's Physics and Mathematics Lyceum of Nizhyn in the pre-revolutionary period (1832–1840) are analyzed in the article on the basis of significant documentary sources. That was the second period of Nizhyn School of Higher Learning (further the NSHL) when the Count Bezborodko's Gymnasium of Higher Learning was transformed into the Physics and Mathematics Lyceum of Nizhyn. The scientific value of the researched problem is that for the first time the reconstruction of depository formation at the one of the biggest libraries in the Left-Bank Ukraine is performed in the historical context, a considerable number of unknown and little known archival documents are added to the scientific investigation. The functioning of the book depository is revealed as well as its role in the history of the NSHL and Library Science in Ukraine. The formation of the book repository and its usage in the educational process are studied, the peculiarities in the service organization are described. For the first time the names of the librarians are mentioned.

Key words: the Nizhyn School of Higher Learning, the Gymnasium of Higher Learning, the library of Count Bezborodko's Physics and Mathematics Lyceum of Nizhyn, the transformation of the Gymnasium into the Lyceum, Kh. A. Ekeblad, Karl-Henrich Kupfer, M.F.Solovyov, Ya. Ya. Leliev.

УДК 821.161.2-2.09Тар

DOI 10.31654/2520-6966-2020-16f-101-228-240

Г. Є. Шовкопляс

кандидат філологічних наук, доцент кафедри світової літератури Київського університету імені Бориса Грінченка
ORCID: 0000-0003-4302-8831
e-mail: h.shovkoplias@kubg.edu.ua

Між модернізмом і постмодернізмом: експериментальний театр Юрія Тарнавського

Стаття присвячена аналізу драматургічних творів українського діаспорного автора, поета і перекладача, одного з засновників Нью-Йоркської групи, Юрія Тарнавського. Збірник «6X0. Драматургічні твори» (1998), до якого входять шість п'єс Тарнавського, привернув увагу дослідників не тільки поєднанням ознак двох напрямів літератури – модернізму і постмодернізму, але і відвертою експериментальністю, яка досі не була притаманна українській радянській і українській пострадянській драматургії. Саме драматургія Тарнавського є тією ланкою у розвитку українського сучасного театру, де експеримент став органічним і навіть необхідним елементом. Тому важливо детально проаналізувати структури і механізми театрального дійства, що застосовані у п'єсах-експериментах Юрія Тарнавського.

Ключові слова: модернізм, постмодернізм, експериментальний театр, український модерний театр, структури і механізми театрального дійства.

«Чоловічий текст» – «чоловіча нарація» – «нарцисичний міф» – «постмодерна деконструкція» – ось неповний перелік визначень щодо драматургічних творів Юрія Тарнавського. Незвичні тексти незвичних для українського театру п'єс Тарнавського, попри деяку розгубленість і здивування дослідників, були засвоєні українським театром. Важкувата для сприйняття драматургія Тарнавського, що наслідувала здобутки західноєвропейських реформаторів театру, потребує уважного прочитання, розуміння та аналізу, що і є **головною метою цієї статті**. Драми Тарнавського являють експериментальну лінію, що побудована на принципах елітарного модернізму, та сприяють розвитку сучасного українського театру.

До видання у 1998 році збірки під назвою «6X0. Драматичні твори» Юрій Тарнавський був знаний лише як поет та один із засновників Нью-Йоркської групи, що у 50-ті роки минулого століття об'єднала молодих поетів української діаспори, які «увиразнили

поетику модернізму» [8, с. 3] у своїй творчості. Крім плідної перекладацької роботи, Тарнавський писав прозу, з якої видано лише роман «Три блондинки і смерть». До появи цієї збірки п'єс окремо у творчому доробку Тарнавського стоїть один-єдиний драматичний твір-перформанс (інші визначення – хепінінг, вистава) «Чотири проекти на український національний прапор» (1972), який було написано під впливом політичних подій на Україні. У примітках до п'єси «Чотири проекти на український національний прапор. Сценка з 70-х років» Юрій Тарнавський вказує, що твір було написано взимку 1972–1973 року у Вайт Плейнс, поблизу Нью-Йорка, як реакцію на репресії на Україні: «Твір написано десь зимою 1972-1973 р., в Вайт Плейнс, Н.Й., як реакцію на репресії на Україні, що тоді розгорялися. Видрукований він був у журналі Сучасність ч.2, 1973..» [5, с. 356]. 12 січня 1972 року КДБ здійснив серію арештів молодой української інтелігенції (операція «Блок»). Були заарештовані: В'ячеслав Чорновіл, Василь Стус, Іван Світличний, Євген Сверстюк, Зиновій Антонюк, Данило Шумук, Микола Плахотнюк, Леонід Плющ, Олесь Сергієнко, Іван Коваленко, Іван Гель, Ірина Калинець, Михайло Осадчий, Стефанія Шабатура. Вочевидь, під «репресіями» автор мав на увазі цю хвилю арештів інтелігенції у 1972 році, яка завершилася відкритим протестом Лісового-Пронюка, а саме – написанням і публікацією в «Українському віснику» «Відкритого листа членам ЦК КПРС і ЦК КП України». Українська діаспора у Сполучених Штатах дуже гостро відреагувала на репресії 1972 року.

Збірка Тарнавського «6X0. Драматичні твори» містить шість, як і вказано у назві, драматичних творів: «НеМедея», «Гамлетта», «Карлики», «Жіноча анатомія», «Коні» та «Сука-(сукка)-розпука». Публікація збірки викликала цілу зливу відгуків, аналітики, рецензій, позначених здебільшого негативними оцінками: Тарнавський-драматург постає у відгуках руйнівником міфу, естетики жінки, художнього методу. Літературознавиця Тамара Гундорова, яка визначила у статті «Де(конструкція) на тлі чоловічого тексту» для журналу «Критика» експериментальність творів Тарнавського як різновиду «маскулінного авангарду» [4, с. 19], зауважує, що «відкрита епатажність і метафоризм, що має (і це дуже прикметно для його авангардистського мислення) відкриту деструктивно-агресивну природу» [4, с. 18].

Без сумніву, Тарнавський є експериментатором у будь-якому роді літератури, до якого долучається в своїй творчості. У передмові до антології «Поети Нью-Йоркської групи» Олександр Астаф'єв називає Тарнавського «одним із найрадикальніших модернізаторів і експериментаторів у ліриці» [8, с. 21]. Валерій Шевчук у статті «У

пошуках землі обітованої» (1990), присвяченій поезії Юрія Тарнавського, констатує, що у віршах Тарнавського «найулюбленишим засобом формування художньої думки стає система метафор, об'єднаних у символічну модель світу, здебільшого з нанизуванням одного образу на інший» [8, с. 22]. Тамара Гундорова зауважує, що форма у Тарнавського превалює над змістом, наводячи приклади з його роману «Три блондинки і смерть», де ритм прози свідчить про той самий «маскулінний наратив» [4, с. 19], зразком якого є всі твори Тарнавського: «Пригадаймо його роман «Три блондинки і смерть», всуціль написаний короткими ударними реченнями, так що поступово ритм повторень створює майже фізично відчутну «синтаксичну» клаустрофобію. Метою такого експерименту було, як пояснює автор, «створити штучну мову, підклясу природної, яка викликала б почуття відчуженості в читача» [4, с. 19].

Шість п'єс, що увійшли до збірки «6x0», Тарнавський оточує розлогим довідковим і теоретичним апаратом, який складається з передмови, коментарів до кожної п'єси та окремої статті під назвою «Театр і текст». Статтю слід вважати програмною, тобто такою, що розкриває особливості творчого методу драматурга, його погляди на театр та розвиток театру. Тарнавський декларує себе як людину західної культури, прибічника філософії екзистенціалізму, однодумцем своїм вважає польського режисера-експериментатора, автора теорії так званого «Вбогого театру» Єжи Гротовського. Подібно до Гротовського, Тарнавський називає головними постатями у театрі актора і глядача. Теорія Гротовського тому й отримала назву «Вбогий театр» або «Бідний театр», що складається лише з двох компонентів – актора і глядача. Саме з відсутності будь-яких прикрас виникає «вбогість-бідність» такого театру. Для Гротовського театральне дійство – це співдія чи інтеракція актора і глядача. Підготовці актора автор теорії «Бідного театру» приділяє багато уваги: окремі розділи його праці присвячено голосу актора, фізичним вправам, що вдосконалюють голос і тренують голосові зв'язки. Першою ознакою захоплення системою «вбогого театру» постає прямий перегук перформанса Тарнавського «Чотири проекти на український національний прапор» зі статтею Єжи Гротовського «Голос». Гротовський дуже ретельно, аж до анатомічних подробиць побудови гортані, розписує акторську техніку володіння голосом, наводить приклади голосових тренінгів у Пекінській опері чи на заняттях з хатха-йоги, описує типи дихання під час говоріння чи співу. І після всіх деталізованих міркувань про голосові тренінги, досвід тренування голоса акторами різних часів – несподіваний висновок: ніяких

занять не потрібно, не треба ніяких тренінгів. За Гротовським, акт творення є більшим за техніку. «Техніка завжди більше обмежена, ніж Акт. Техніка потрібна лише для розуміння, що можливості відкриті, а потім лише як елемент свідомості, що викликає дисципліну і точність виконання. Працювати собою, тобто – сповіддю, тілом, стрибком у життя, яке ще не прийшло, струменем живих імпульсів у руслі «партитури». А все інше прийде як додаток. Все інше лежить в царині імпульсів» [6, с. 112]. Саме діюча особа «Голос» у п'єсах Тарнавського, починаючи з перформансу «Чотири проекти на український національний прапор», постає найпершим у розписі дійових осіб, який подає на початку тексту автор, надаючи вимоги щодо «голосу»: «Побажано, щоб він був жіночий і щоб передавався через гучномовець. Він повинен завжди говорити однаково. Він повинен говорити дуже професійно і майже весело» [5, с. 326].

У статті «Театр і текст» Тарнавський посилається і на «вбогий театр Єжи Гротовського», і на дидактику Брехта, і на «відкритий простір» Пітера Брука. Всі названі митці були знаними реформаторами театру двадцятого сторіччя. Спираючись на їхній досвід, Тарнавський рекомендує себе свідомим прихильником модерністського експериментального театру. Він і починає програмний текст принциповими положеннями щодо модернізму: «Темою модерного мистецтва є мистець, і творений він є згідно з законами встановленими ним. Тому то улюбленими темами модерних творів є теми, що лежать у самій центрі людини, такі як смерть, відчуження, сексуальність, себто теми екзистенціальні. Тому також модерне мистецтво цінить оригінальність. Будучи зображенням мистця, по суті його автопортретом, модерні твори мусять бути унікальними» [5, с. 306]. Отже, головним висновком із цієї розлогої цитати є твердження про те, що першою постаттю або складовою модерного твору є автор твору. Далі Тарнавський услід за Гротовським зазначає, що «театр може існувати без режисера, без кону, костюмів і декорацій, без музики й освітлення, навіть без тексту, але не без актора і глядача. Тільки ці два елементи становлять театр. Все інше, це додатки» [5, с. 307].

Однак, попри визнання себе зразковим митцем-модерністом, Тарнавський першу монодраму гексології іменує «лірично-драматична поема з трагічно-еротичним забарвленням у постмодерністичнім стилі» [6, с. 7], а другу монодраму «Жіноча анатомія» визначає зовсім в дусі куміра всіх постмодерністів Жака Дерріди, а саме – «деконструкція» [5, с. 56]. Отже двох цих позначок достатньо для того, щоб спрогнозувати впливи постмодернізму на авторський

творчий метод і погодитися з висновком Н. Зборовської, яка у дослідженні «Естетичне вбивство жінки. Феміністичні роздуми. Роздум тринадцятий» констатує: «У книзі Ю. Тарнавського поєднано **два пафоси: модерністський та постмодерністський**, що робить її особливо цікавою. Модернізм тут виступає власне як **нарцисизм**, постмодернізм як **антинарцисизм**. Хоча провідним все ж таки є модерністський, нарцисистичний настрій-пафос. Якщо «пропсихологізувати» модернізм, то нарцисистичний невроз є органічний для цього мистецтва, оскільки як зауважує Ю. Тарнавський, таке мистецтво є «зображенням мистця, по суті, його автопортретом» [3, с. 211]. Безумовно, домінуючий пафос модернізму відображається і в твердженнях драматурга щодо елітарності театру та його метафоричної природи, вибору екзистенціальних тем та уваги до постаті митця. Автора, тобто митця, Тарнавський уподібнює до актора, що імпровізує, а режисера до метаактора, що інтерпретує вже створений текст. Таким чином, двокомпонентна структура «бідного театру» Гротовського, а саме – «актор-глядач» – залишається збереженою: «Театр – це твір актора. Режисер – це метаактор – актор, який грає акторами. Без режисера театр може існувати, без актора – ні. (Див. Grotowski, Towards to Poor Theatre, 1968). Отже, актор – це митець, і творить він мистецькі твори так, як поет, романіст, маляр, скульптор, композитор. Та між ним і згаданими мистцями є суттєва різниця – творить він собою, і в реальному часі («real time»), і, що найголовніше, перед глядачами» [5, с. 307].

У передмові до збірника п'єс Тарнавський, крім зізнання у своєму неопітстві на царині драми ("Хоч, як було згадано, практикантом драми автор не уважав себе аж до останнього часу, цікавила вона його ще від юних років» [5, с. 4]), звертає увагу на те, що прикладом для наслідування при писанні своїх п'єс він обрав класичну давньогрецьку трагедію. Відсутність дії як такої на сцені, що власно є ознакою поєднання елементів двох родів літератури – драми і епосу, у давньогрецькій трагедії замінено на розповідь хора, корифея хора або «вісника» про події, що відбуваються за лаштунками: «... щоб впоратися з цим якнайефективніше, старинні автори розробили цілий ряд засобів, таких, як хор, з його провідником, корифеєм, що часто знає задалегідь, як закінчиться історія, вісник чи гінець, що приносить на кін інформацію з-за куліс, палац, між стінами якого відбуваються події, що були надто шокуючими на кону, і т.д. Твори бх0, більшою чи меншою мірою, хоч кожен по-різному, застосовують ці засоби» [5, с. 5]. Тут ми маємо справу з двома тлумаченнями драматичної дії: дія як така (невербальна) та

дія вербальна (монологи, діалоги, полілоги). В античній драмі за часів нерозвинених драматичних технік використовувалися два типи текстів – розповідальний та монологічно-діалогічний. Тому історію зради НеМедеї у п'єсі ми не побачимо, а почуємо. Актор розкаже цю історію у телефонну слухавку, подібно тому, як античні «вісники» у давньогрецьких драмах розповідають про вбивство Агамемнона або прибуття ахейських кораблів. Ми пам'ятаємо, що на сцену давньогрецького театру виносили скривавлений меч на знак того, що відбулося вбивство, а потім була розповідь про скоєне вбивство. Драматичної дії як такої на сцені немає. Тарнавський пояснює: «Що відрізняє античну драму – класичну грецьку трагедію – від сучасної, це майже цілковита відсутність дії на кону. Кін тут, це, властиво, тільки місце для дійових осіб. Справжня дія відбувається за кулісами і глядачі дізнаються про неї з розповіді, що несеться з їхніх вуст» [5, с. 4]. Формат збірника з шістьох п'єс (гексологія) також пояснюється автором традицією давньогрецьких тетралогій, кожна частина якої тематично пов'язані. Автор пише, що три п'єси становлять трагедію у трьох частинах, а четверта є комічною п'єсою, так званою «сатирівською драмою», «у якій спрощено кажучи, кепкується з героїв та теми трилогії» [5, с. 5]. На думку автора, три п'єси збірки, а саме: «Сука-скука-розпука», «Жіноча анатомія» та «НеМедея» є трагедіями, в яких йдеться про смерть кохання, єдиної екзистенційної теми, що хвилює сучасну людину. Наступна драма – «Кони» продовжує тему й образну систему попереднього твору, п'єси «Карлики»: герої перетворилися на коней і мешкають у стайні. Остання п'єса («сатирівська гротескна драма») «Гамлетта» з підзаголовком «ексод» (термін з давньогрецької трагедії, який означає вихід акторів зі сцени) завершує тему смерті кохання – «героя, разом з темою, виносять з кону і театру назавжди» [5, с. 5].

Гідним постмодерніста сприймається зізнання автора щодо пратекста п'єси «НеМедея»: у листі від 27.08.2003 року Тарнавський пише: «Радістю було вправлятися з формою, м'яти в пальцях, як віск чи жвачку, бронзу еллінської драми. Це була справді радість» [2, с. 135]. Причому сама назва п'єс – «НеМедея» або «Гамлетта» – є прямим відсилком до текстів-попередників, пратекстів. Дослідниця української драматургії Лариса Онишкевич-Залеська також вказує саме на назви п'єс Тарнавського як на ознаки їхньої належності до постмодернізму: «Не раз назви п'єс відразу натякають на пов'язання зі стилем постмодернізму. Скажімо, у Тарнавського назва п'єси Не-Медея і Не-Сад (відгук до Данте), нагадує дещо Ігоря Костецького, який ще у 1948 році використовував подібні засоби в назвах

своїх творів (Спокуси Не-Святого Антона). У типово постмодерністичному підході, у багатьох назвах і темах Тарнавський часто звертається до творів інших авторів: як Гамлетта (до Гамлета) або ж його Коні нагадують Йонесковому Носорога, чи Пітер Шейферового Equus [7, с. 126].

Творчість як «чоловіче материнство» у Тарнавського оздоблена радістю розминання чужої форми, досконалої, традиційної, канонічної, тобто йдеться про «радість експерименту» як постмодерної деконструкції. Від первісної форми («бронзи») мало чого залишається: «посилання на трагедію В. Шекспіра в «Гамлетті» є лише опосередкованими (вбивство жінкою чоловіка, який стоїть за кулісами; сцена з черепом), це лише постмодерністичні засоби розв'язання драматичних проблем. За твердженням автора, «з Шекспіровим шедевром твір не має нічого спільного, хіба що, як сказано у творі, «закомплексовану постать театру» [11, с. 210]. У випадку із «бронзою» античного спадку згадується не тільки драма Еврипіда, але і фільм Ж. Кокто «Орфей», звідки (знову ж за зізнанням автора) до «НеМедеї» потрапляє дзеркало.

Дзеркало, перед яким вправляється жінка, є актуалізований постмодернізмом образ-метафора: образ дзеркала не є винаходом постмодерністів, бо дзеркало активно використовувалося у поетиці барокко і романтизму. У постмодернізмі дзеркало вичерпно ілюструє явище симулякру, чия логіка, за твердженням одного з теоретиків постмодернізму Жюльєн Дельоза, висуває копію попереду першоджерела: «Суб'єкт обмежує або пригнічує тому, що, по-перше, він діалектично структурований у протиставленні об'єктові (згідно з Гегелевою логікою Господаря та Раба), а, по-друге, органічно прив'язаний до первісної моделі ідеального внутрішнього, яку він копіює» [9, с. 118]. Дельоз виводить логіку симулякру з цієї подвійності: «Платон розглядає образ Ідеї Краси з душі щиро закоханого як «копію» цієї Ідеї тому, що вона свідчить про її походження і схожа на цю Ідею. Не щиро закоханий у Ідею Краси надає неправильну копію Ідеї (симулякр), яка несе у собі агресію і руйнує Ідею» [9, с. 118]. Таким чином, отримана бінарна опозиція Ідеї та її копії, що суперечить самій Ідеї та руйнує її.

Отже, у п'єсі «НеМедея» партнером головного персонажа постає перш за все дзеркало: «Вдягнувшись, чоловік сидить непорушно, дивлячись у дзеркало, немов міряючись зі своїм ворогом очима» [5, с. 113]. Жінка, що вдягнена у чоловічий одяг (яка перетворилася на чоловіка?), дивиться на своє віддзеркалення. Структура «людина-дзеркало» є цікавою тому, що ілюструє суб'єкт-

об'єктні відносини, коли людина є водночас і суб'єктом і об'єктом. Безліч смислів поєднані з ситуацією рефлексії людини перед дзеркалом, але для традиційного мистецтва найпершим постає марнославство та самозакоханість Нарциса. Міф про Нарциса здебільшого атрибується дзеркалом і лише зрідка – відображенням у воді. Кришталева ваза з нарцисами на авансцені не лише елемент сценографії, але й натяк на декодування античної міфологеми нарцисизму, що була констатовано у вже згаданій статті Н. Зборовської: на думку дослідниці, у головного героя «яскраво виражений нарцистичний невроз, про що говорить зосередження на болісній чутливості, споглядання власного болю, нещасність чоловіка, переоцінка об'єкта кохання (герой кохав янгола, а виявив брутальність, ницість, порожнечу). Це також метафорично представлені різного роду манії» [3, с. 126]. Оскільки Тарнавський у передмові стверджує, що головним предметом зображення модерністського мистецтва є «зображення мистця, по суті, його автопортретом» [5, с. 4], метод, застосований Н. Зборовською («пропсихоаналізувати»), тут є, безумовно, доречним і навіть необхідним для розуміння методом інтерпретації.

У традиційному мистецтві дзеркало – інструмент самоідентифікації або самопізнання через рефлексію, то «модернізм і постмодернізм полюбляють звертатися до анаморфозу (дзеркальних деформацій), у якому людське «Я» постає завжди мінливим, здатним приймати безліч варіантів плинної форми, і дзеркало тут слугує вираженням дисоціації, розладу, дисгармонії» [11, с. 74]. У «НеМедеї» дзеркало, на яке вороже дивиться героїня, споглядаючи власне відображення, пізніше постає образом коханої людини, до якої вона звертається: «Кохана, кохана! Де ти була так довго? Розповідж мені, що сталося... Поясни мені, як ти таке зробила?» [5, с. 125].

Статева ідентифікація головної діючої особи у п'єсі розмита або розділена навпіл: зраджений чоловік чи жінка-зрадниця? У самому початку п'єси у Пролозі автор ретельно описує героїню, наполягаючи на тому, що це жінка, актриса. Вона боса і напівроздягнена (видні перса), з гнучкою поstattтю і гарним обличчям. Далі опис стосується улюбленої теми у театрі Тарнавського, а саме – голосу: «Голос актриси звичайно сильний, з крицевим відтінком. Слухач, одначе, ніколи не має сумніву, що він жіночий» [5, с. 112]. Отже, актриса, бо голос – жіночий. Але автор називає діючу особу не людиною, а «чоловік»: перше речення Прологу – «Підноситься завіса. Чоловік сидить при столі, обернений до дзеркала. Він вдягнений по-жіночому, в темночервоне кімоно, з квітчастим узором того

ж коліру, витканім у нім» [5, с. 112]. Актриса грає роль чоловіка? Або йдеться про андрогіна? Кожен з дослідників пропонує свій варіант прочитання. Н. Зборовська вказувала на розділення двох «склонностей» між двома «статями»: боротьбу у душі героя двох «склонностей» – «шляхетну» (чоловічу) і «нищу» (жіночу) [3, с. 125]. Т. Гундорова бачить «дзеркальну деконструкцію андрогінного тіла чоловіка-жінки у зв'язку зі структурою персонажа» [4, с. 19]. У статті Лариси Залеської-Онишкевич стверджено розділення на чоловіка і жінку, причому зображення останньої створено у «тоні крайнього місогінізму» [7, с. 126], якого автор навіть не приховує, зображуючи «певного роду жіночу брутальність, яка, на думку автора, ґрунтовно різниться від брутальності чоловічої» – з передмови Тарнавського до п'єси «Жіноча анатомія» [5, с. 64]. Авторка статті «Античність і постмодерн: «чорна» текстура подвійної рецепції жінки (за драмою Ю. Тарнавського «НеМедея»)» Л. Зеленська наводить аргументацію самого автора для того, щоб висунути власну концепцію «НеМедеї»: «Якщо гармонія андрогіна порушується не зовні, а всередині, то сама основа міфу постає хисткою та абсурдною» [2, с. 135]. У листі від 16.09.2003 року Юрій Тарнавський, відкриваючи задум твору, підкреслює, що у п'єсі «в одній особі поєднані дві – зрадниця-жінка і чоловік, що був зраджений, Вона вирішила пройти в його особі те, що він колись пройшов через неї» [2, с. 135]. НеМедея – сильна жінка, яка вперто прямує до своєї загибелі. Античний пратекст надає матеріал і логіку розвитку взаємин Медеї-Ясона. Вглядаючись у дзеркало як у власне сумління, НеМедея бачить свій внутрішній бруд і жахається йому.

Дзеркало з його зоровим контактом не єдиний партнер НеМедеї. Було б дивним, якби у своєму експерименті Тарнавський не задіяв контакт слуховий, тобто славозвісний Голос. Тому цілком закономірним є те, що другим партнером діючої особи є Телефон. Саме у слухавку телефона актор розповідає про події, що відбулися. Як і у перформансі «Чотири проекти на український національний прапор», звертає на себе увагу чіткий розподіл аудіальної та візуальної площин: безмовний митець – перформер і невидимий «голос» з гучномовця. Притому, що митець передбачувано є чоловіком, а «голос» має бути жіночим, приємним і веселим. Таким чином, «виконавець» постає сконструйованою істотою, яка гармонізує і поєднує водночас кілька елементів: дві статі, мовну та візуальну площину та два типи дії, а саме – дію як таку і дію-слово. Перформер є абсолютно беземоційним: мовчазний митець-маляр і професійно-приємний «голос» не надають жодної емоції.

Якщо дзеркало передбачає монолог-сповідь чоловіка, який пережив зраду коханої, і дія-слово (вербальна дія) відбувається у часі теперішньому – «тут - і - зараз», то телефонна слухавка є посередником-оповідачем між теперішнім і минулим часом – і мова чоловіка аж ні в якому разі не безпосередня дія, а лише оповідь про дію-зраду жінки НеМедеї. Таким чином, експеримент Тарнавського поєднує дві часові площини і два простори, посередниками-медіаторами між якими є два предмети – дзеркало і телефонна слухавка.

П'єси Тарнавського нетипові для української радянської і пострадянської драматургії. Чистий експеримент з формою майже не зустрічається на наших теренах, тому викликає приховане і неприховане, свідоме і підсвідоме роздратування рецензентів та дослідників. Українській театр пережив століття заборон, коли експерименти з формою вважалися злочином (згадайте радянську «боротьбу з формалізмом»). Коротенький часовий проміжок з театральними експериментами Курбаса можна вважати за виключення: експеримент авангардиста, що був перерваний пострілом у потилицю. Лінія експерименту була перервана фізично. Тому Тарнавський «розминає бронзу» театрального канону, творячи модерністську «автобіографію мистця» або постмодерну деконструкцію міфу, художнього методу та естетики майже у порожнечі, майже без контексту і традиції. Найближчий до нього за часом, без сумніву, був Ігор Костецький, поет і перекладач, який своїми драматургічними експериментами викликав гучне обурення МУРівських критиків-народолюбців: Остап Грицай, один з членів журі, куди подав Костецький свою п'єсу «Близнята ще зустрінуться» (1947) для участі у конкурсі, пропонував лікувати автора твору у психіатричній лікарні. Грицай кілька разів підкреслює припущення про психічну ненормальність Костецького: у статті «Банкрут літератури» (1947) він пише, що, «для авторів типу Ігоря Костецького створити в громадянстві окрему комісію з лікарів-психіатрів» [12, с. 348]. Соломія Павличко саркастично коментувала це припущення таким чином: «Якби Грицай краще знав світову літературу, то до списку божевільних потрапили б Джойс і Музиль, Пруст і Кафка та багато інших авторів» [12, с. 348]. Слушне зауваження. Недаремно Шерех-Шевельов вбачав у ранній прозі «банкрута літератури» Костецького розробку техніки «потoku свідомості», яку пов'язують зазвичай з творчим методом «апостолів модернізму» – Джеймса Джойса і Марселя Пруста. На жаль, зразкова (класична) за канонами театру абсурду Беккета-Йонеско п'єса Костецького надовго залишилася самотньою: «Близнята» не знали театральної сцени, але значення

їхнє є надважливим, бо було підготоване підґрунтя для наступних театральних експериментів. За словами Соломії Павличко, митцям наступного покоління «не довелося починати на голому місці», тому Тарнавський «сміливо і одразу» [12, с. 372] називає себе свідомим модерністом. Лінія розвитку експериментального театру не була втрачена або перервана. Таким чином, формальні експерименти митців наступного покоління на теренах української драматургії та українського театру набувають значення філософського.

Література

1. Зелінська Л. Матроклінний феномен імперії у постколоніальній інтерпретації. *Загальні питання філології*. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2004. Т. 1. С. 99–104.
2. Зелінська Л. Античність і постмодерн: «чорна» текстура подвійної рецепції жінки (за драмою Ю. Тарнавського «Не Медея»). *Літературний дискурс: генезис, рецепція, інтерпретація (літературознавчий, культурологічний і методичний аспекти)*: збірка матеріалів міжнародної конференції / за ред. Ю. І. Ковбасенка. Київ: УАВЗЛ, 2003. С. 131–141 с.
3. Зборовська Н., Ільницька М. Естетичне вбивство жінки. *Феміністичні роздуми. На карнавалі мертвих поцілунків* / Центр гуманітарних досліджень ЛНУ ім. І. Франка. Львів: Місіонер, 1999. 336 с.
4. Гундорова Т. Де(кон)струкція на тлі чоловічого тексту. *Критика*. 1999. № 9. С. 18–20.
5. Тарнавський Ю. 6x0 Драматичні твори. Київ: Родовід, 1998. 360 с.
6. Гротовський Є. Театр. Ритуал. Перформер. Із серії «Мистецтво театру». Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Васіліян Місіонер, 1999. 86 с.
7. Залеська-Онишкевич Л. Драматургія української діаспори. *Близнята ще зустрінуться*: антологія драматургії української діаспори / упоряд. і вст. стаття Лариси Залеської-Онишкевич. Київ; Львів: Час, 1997. 532 с.
8. Астаф'єв О. Передмова. *Поети «Нью-Йоркської групи»*: антологія / упоряд. текстів О. Г. Астаф'єва, А. О. Дністрового. Харків: Веста; Ранок, 2003. 288 с.
9. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Чарльза Е. Вінквіста та Віктора Е. Тейлора; наук. ред. перекладу д. ф. н. Олексій Шевченко. Київ: Основи, 2003. 830 с.
10. Колотова О. Образ дзеркала та естетичні ідентифікації суб'єкта в символіці художньої творчості. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія»*. 2015. С. 113–115 с.
11. Цибулько О. Шекспірівський текст в українському соц-арті. *Вісник Львівського університету. Серія «Іноземні мови»*. Вип. 20. Ч. 2. 2012. С. 207–214.
12. Павличко С. Нігілістичний модернізм Ігоря Костецького. *Соломія Павличко. Теорія літератури*. 2-ге вид. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2009. 679 с.

References

1. Zelinska, L. (2004). Matroklinni fenomen imperii u postkolonialni interpretatsii [Matrocline phenomenon of empire in postcolonial interpretation.] / Zahalni pytannia filohii. Dnipropetrovsk: Nauka i osvita. 1.99-104 [in Ukrainian].
  2. Zelinska, L. (2003). Antychnist i postmodern: «chorna» tekstura podviinoi retseptsii zhinky (za dramoiu Yu.Tarnavskoho «Ne Medeia»)[Antiquity and postmodernism: "black" texture of the double reception of a woman (according to Yu.Tarnavsky's drama "Not Medea").]/In henezys, retseptsii, interpretatsii (literaturoznachnyi, kulturolohichni i metodychni aspekty). Zbirka materialiv mizhnarodnoi konferentsii. Za redaktsiieu Yu.I.Kovbasenka. Kyiv: UAVZL, 131-141 [in Ukrainian].
  3. Zborovska, N. (1999). Estetychne vbyvstvo zhinky.[Aesthetic murder of a woman.]/ Feministychni rozдумы [Tekst]. Na karnavali mertvykh potsilunkiv / N.Zborovska, M.Ilnytska. Lviv : Misioner, 336 [in Ukrainian].
  4. Hundorova, T. (1999). De(konstruksii)na tli cholovichoho tekstu.[De (construction) on the background of male text.] / Krytyka, 9. 18-20 [in Ukrainian].
  5. Tarnavskiy, Yu. (1998) 6x0 Dramatychni tvory. [6x0 Dramatic works]. Kyiv: Rodovid. 360 [in Ukrainian].
  6. Hrotovskiy, Ye (1999). Teatr.Rytual. Performer. [Theater. Ritual. Performer.] Lviv: Zhovkivska knyzhkova drukarnia vydavnytstva OO Vasiliian Misioner. 86 [in Ukrainian].
  7. Zaleska-Onyshkevych, L. (1997). Blyzniata shche zustrinutsia. Antolohiia dramaturhii ukrainskoi diaspori.[The twins will meet again. Anthology of drama of the Ukrainian diaspora.]. Kyiv- Lviv: Vydavnytstvo «Chas». 532 [in Ukrainian].
  8. Astafiev, O. (2003). Peredmova. Poety «Niu-Yorskoi hrupy». Antolohiia.[Preface. Poets of the New York Group./ Anthology.].Kharkiv:Vydavnytstvo «Ranok». 288 [in Ukrainian].
  9. (2003). Entsyklopediia postmodernizmu. [Encyclopedia of postmodernism]. Kyiv: «Osnovy». 830 [in Ukrainian].
  10. Kolotova, O. (2015). Obraz dzerkala ta estetychni identyfikatsii subiekta v symbolitsi khudozhnoi tvorchosti. [The image of the mirror and aesthetic identifications of the subject in the symbolism of artistic creativity.] Naukovi zapysky Natsionalnogo universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Filosofiia». 113-115 [in Ukrainian].
  11. Tsybulko, O. (2012). Shekspirivskiy tekst v ukrainskomu sots.-arti. [Shakespeare's text in Ukrainian social art.]/Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii inozemni movy. 20. 2. 207–214 [in Ukrainian].
  12. Pavlychko, S. (2009). Nihilistychnyi modernizm Ihoria Kostetskoho./ Teoriia literatury.[Igor Kostetski's nihilistic modernism / Theory of Literature].2. Kyiv: Vydavnytstvo Solomii Pavlychko «Osnovy», 679 [in Ukrainian].
-

H. Shovkoplis

PhD; associate professor at Borys Grinchenko Kyiv University

Between modernism and postmodernism: experimental theater of Yuriy Tarnawsky

The article is dedicated to the analysis of the dramaturgical works of Ukrainian diaspora author, poet and translator, one of the founders of the 'New York group' of Ukrainian poets, Yuriy Tarnawsky. The hexology-collection titled «6x0. Dramaturgical works.» (1998) which includes six of Tarnawsky's plays, quickly garnered interest from many researchers due to its obviously experimental nature uncommon within the space of Ukrainian soviet and post-soviet dramaturgy. Tarnawsky's plays, as emphasized by researchers, combine paths from two literary areas simultaneously: modernism and postmodernism. The collection of plays is enhanced by commentaries and forewords, as well as by a program-based play titled «Theater and text». Specifically from this terminological apparatus we can find out about the creative methods of the dramaturgist: Tarnawsky defined himself as a modernist, associated himself with Western culture and aligned himself with the philosophical system of existentialism. The object of depiction of modernist literature (according to the author of the article «Theater and text») is the author himself, along with his or her spectrum of emotions, feelings, thoughts and principles, which can all together be denoted as the author's «inner world». Such a uniquely self-focused approach is titled as the «myth of narcissism» by one of the researchers. She adds that «after creating the myth of Narcissus, the dramaturgist almost instantaneously destroys or deconstructs it». Such a destruction / deconstruction is characteristic of the postmodernist method.

The goal of my article is the analysis of the qualities of modernism and postmodernism which can be observed in Tarnawsky's plays, as well as his experimental method which the author himself describes as part of his nature as a pure experimental creator, equally ready to «break down the 'bronze' of ancient Greek tragedy and / or a Shakespearean drama» (such as the plays «Not Medea» and «Hamlet»). However, we won't find simple «remakes» of classical plays among Tarnawsky's works: the plotlines, themes and characters are not borrowed from Euripidius or Shakespeare and are unique to the author's own style. Tarnawsky is interested only in the forms, theatrical structures and mechanisms with which he can experiment. Such plays are not common or characteristic for Ukrainian theater. This is why Tarnawsky often references the reformers of Western theater such as Bertold Brecht, Peter Brook and Jerzy Grotowski - the author of the so-called 'poor theater' theory. Tarnawsky sees himself as being ready to perform a similar reform function for Ukrainian theater. Researchers are confident in pointing to Tarnawsky's dramaturgy as the forerunner of Ukrainian social art. The experimental line built on the principles of «elite modernist theater» will lead to the development of modern Ukrainian theater, where experiments are organic and even necessary. In several years Tarnawsky's Hamlet will be succeeded by the Hamlet of Les Podervianskyi. A considerable number of young dramaturgists will follow in similar footsteps, experimenting with theatrical form. However, it is imperative to remember that the experiments of Tarnawsky were the start of this trend and made the transformations possible.

Key words: modernism, postmodernism; experimental theater; Ukrainian modern theater; Ukrainian social art; structures and mechanism of theatrical action.

ЗМІСТ

До 200-річчя Ніжинської вищої школи

Самойленко Г. В. Про стан дослідження та популяризації спадщини Ніжинської вищої школи	5
Лебединская Т. Н. Выпускники Гимназии высших наук и Лицея кн. А. А. Безбородко о Востоке.....	15
Ленська В. В. «Я осуждаю себя на странствие...»: жизнь Н. В. Гоголя в трёхмерном пространстве.....	23
Тверітінова Т. І. Мемуарна спадщина Н. В. Кукольника: спогади про родину	39

Літературознавство

Чумак Т. До питання національно-духовної проблематики публіцистичного циклу Євгена Гуцала «Ментальність орди».....	50
Капленко О. М., Микитенко А. В. Художньо-образні моделі апокаліпсису в сучасній українській прозі.....	65
Остапенко Л. М., Насико А. А. Функціонування міфологічних та історичних сюжетів у циклі романів Дж. Мартіна «Пісня льоду і полум'я»	87

Мовознавство

Вакуленко Г. М., Клыпа Н. И. Исследования Е. Ф. Карского о языке восточных славян	98
Бондаренко А. І. Лінгвокультурні коди в контрастивному вимірі	107
Пабат В. В. Особливості функціонування неповних питальних речень у сучасному медійному дискурсі	118
Забарний О. В. Публіцистична спадщина Арнольда Грищенка ..	125
Пасік Н. М. Прагматика односкладних безособових речень із прислівниковими предикатами стану в малій прозі Євгена Гуцала	133
Кайдаш А. М., Хомич В. І. Ландшафтний код мовосвіту Олександра Олеся.....	143
Цінько С. Категорія жіночності в ідіостилі Олександра Довженка.....	149
Красавіна В. В., Зіневич Л. В. Явище фразеологізації в історичному романі «Троща» В. Шкляра.....	162

Зеленько О. А. Мемна структура внутрішньої форми членороздільної звукової мови – функційний аналог генного коду 175

Історія культури

Криловець М. Г. Видатний діяч культури та освіти із Чернігівщини.....192

Осіпова Г. С. Сторінки історії: бібліотека Ніжинського фізико-математичного ліцею князя Безбородька (1832–1840 рр.) 201

Шовкопляс Г. Є. Між модернізмом і постмодернізмом: експериментальний театр Юрія Тарнавського.....228

CONTENT

To the 200th anniversary of Nizhyn Higher School

Samoilenko H. V. The state of research and popularization of the heritage of Nizhyn Higher School	5
Lebedinskaya T. N. Graduates of the Gymnasium of higher sciences and the lyceum of the prince. A. Bezborodko about the East	15
Lenska V. V. «I condemn myself to wandering...»: Life of N. V. Gogol in Three-Dimensional Space	23
Tveritina T. I. Memorial heritage of N. V. Kukolnik: memories of the family.....	39

Literary Studies

Chumak T. National and Spiritual Issues in the Publicist Cycle «Mentalist ordy» («The Horde Mentality») by Yevhen Hutsalo	50
Kaplenko O. M., Mykytenko A. V. Artistic and figurative models of the apocalypse in modern Ukrainian prose.....	65
Ostapenko L., Nasyko A. Functioning of mythological and historical plots in the novel series by G. R. R. Martin «A Song of Ice and Fire»	87

Linguistics

Vakulenko H., Klypa N. Research by E.F. Karskii about Eastern Slavs' language	98
Bondarenko A. Linguocultural codes in their contrastive dimension.....	107
Pabat V. V. Peculiarities of Functioning of Incomplete Interrogative Sentences in Modern Media Discourse.....	118
Zabarniy O. V. Arnold Gryshchenko's journalistic heritage.....	125
Pasik N. M. Pragmatics of One-Member Impersonal Sentences with Adverbial Predicates of State in the Short Prose by Yevhen Hutsalo	133
Kaidash A., Khomych V. The landscape code of Oleksandr Oles's language world.....	143
Tsin'ko S. V. The femininity category in the idiostyle of Oleksandr Dovzhenko	149

- Krasavina V. V., Zinevich L. V.** The phenomenon of phraseologization in the historical novel "Troscha" by V. Shklyar 162
- Zelenko O.** The memic structure of inner form of articulated sound speech – the functional analogy of genetic code 175

History of Culture

- Krylovets M. G.** An outstanding figure of culture and education from Chernihiv region.....192
- Osipova H. S.** The pages from the history: the library of the count Bezborodko's physics and mathematics lyceum of Nizhyn (1832–1840) 201
- Shovkopljas H.** Between modernism and postmodernism: experimental theater of Yuriy Tarnawsky 228

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДО ЗБІРНИКА "ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ"

До друку приймаються лише наукові статті, які мають такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

До опублікування у збірнику приймаються **вичитані** наукові статті, які раніше не друкувалися.

У даних про автора зазначаються прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчені звання, посада, місце роботи, контактний телефон, e-mail, поштова адреса, подаються *українською та англійською мовами*.

Текст статті – Microsoft Word (розширення *. doc, *. docx). Гарнітура – Times New Roman, кегль – 14 pt. Усі поля – 2 см. Мікрядковий інтервал – 1,5. Абзацний відступ – 1 см.

Якщо у статті використовувалися нестандартні шрифти, необхідно обов'язково (!) їх надати.

Назва статті, прізвище, ім'я, по батькові подаються *українською та англійською мовами*.

СТРУКТУРА СТАТТІ

1. Стаття починається з **індексу УДК** у верхньому лівому куті.

2. **Ініціали та прізвище автора** – напівжирним шрифтом по лівому краю.

3. **Назва статті** напівжирним шрифтом вирівнювання по центру (мовою, якою написана стаття).

4. **Анотації та ключові слова подаються українською та англійською мовами** (мовою, якою написана стаття). Кожна публікація не англійською мовою супроводжується анотацією англійською мовою обсягом не менш як 1800 знаків, включаючи ключові слова. Якщо видання не є повністю україномовним, то кожна публікація не українською мовою супроводжується також анотацією українською мовою обсягом не менш як 1800 знаків, включаючи ключові слова.

5. **Основний текст** статті може розбиватися на підрозділи. Посилання в тексті подаються у квадратних дужках із зазначенням номера джерела та сторінки (І7, с. 64).

Нерозривний пробіл (Ctrl+Shift+пробіл) ставиться **обов'язково**:

- між ініціалами та прізвищем (С. Русова);
- у посиланнях на літературу [14, с. 60];
- після географічних скорочень (м. Київ);
- всередині таких скорочень: і т. д., і т. п. тощо;
- між знаками номера (№) та параграфу і
- між числами й одиницями виміру (20 кг), а також дат (XX ст., 2002 р.)

6. Схеми та малюнки у статті потрібно пронумерувати. Нумерація виділяється *курсивом*, назва малюнка – *курсивом напівжирним*.

Слово "**Таблиця**" виділяється **напівжирним шрифтом** по правому краю, *назва таблиці* – по центру **напівжирним курсивом**.

7. **Література** розміщується після статті у порядку згадування або в алфавітному порядку. Список літератури оформляється відповідно до **ДСТУ 8302:2015 р.** Вказувати індекс DOI у статтях, яким він присвоєний.

8. **Пристатейна література повинна бути транслітерована латиницею і наведена після списку літератури (REFERENCES за стандартом APA).**

За достовірність фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей відповідають автори публікації.

У РАЗІ НЕДОТРИМАННЯ АВТОРАМИ ВСІХ ВИЩЕЗАНАЧЕНИХ УМОВ РЕДАКЦІЯ МАЄ ПРАВО ПОВЕРНУТИ СТАТТЮ НА ДООПРАЦЮВАННЯ ЧИ ВІДМОВИТИ В ЇЇ ДРУКУВАННІ

Без попередньої оплати стаття до друку не допускається.

Матеріали надсилати за адресою: м. Ніжин, вул. Графська, 2
(кафедра слов'янської філології, компаративістики та перекладу)
E-mail: svit.lit@ndu.edu

Відповідальний редактор та упорядник: **Самойленко Григорій Васильович**
тел. робочий: (04631)7-19-77; дом.: (04631)2-41-10

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Збірник наукових праць

Випуск 101

Серія "Філологічні науки"

№ 16

Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович

Технічний редактор – І. П. Борис
Комп'ютерна верстка та макетування – Н. О. Приходько
Літературне редагування – А. М. Конівненко, О. М. Лісовець

Підписано до друку 30.03.21
Гарнітура Arial
Замовлення №

Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 14,43
Ум. друк. арк. 14,30

Папір офсетний
Тираж 100 пр.

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3-А
(04631) 7-19-72

E-mail: vidavn_ndu@ukr.net
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29. 03. 05 р.